

Хожа Самандар Термизий
ДАСТУР УЛ-МУЛУК

Подшоҳларга қўлланма

*Фарс-тожик тилидан эркин таржима,
сўзбоши, изоҳлар муаллифи*
ЖАББОР ЭСОНОВ

Тошкент !
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1997

63.3(5У)
Т 41

*Ушбу китобни мустақил
Ўзбекистон Республикасининг
олти йиллигига ва қадимий,
ҳамиша навқирон Термиз
шаҳрининг 2500 йиллигига
бағишлайман.*

Таржимон

ТАҚРИЗЧИЛАР:

филология фанлари доктори, профессор **АҲМАД АБДУЛЛАЕВ**;
филология фанлари доктори **Саидбек ҲАСАНОВ**;
филология фанлари доктори, профессор **ҚУДРАТ ЖЎРАЕВ**

Мазкур асарнинг нашр этилишида молиявий ва маънавий жиҳатдан ёрдам берган Сурхондарё вилоят ҳоқими Жўра Норалиевга, вилоят дон комбинатининг бошлиғи Пиримқул Алиёровга, Аҳмадхон Абдурахмон ўғлига, китобнинг ёзилиши учун шарт-шароит яратиб берган Термиз Давлат университетининг ректори, профессор Назар Тўраевага ҳамда ректорнинг илмий ишлар бўйича ўринбосари, профессор Шукур Хуррамовга таржимон ўз миннатдорчилигини билдиради.

Термизий, Хожа Самандар.

Дастур ул-мулук: Подшоҳларга қўлланма /Форс-тожик тилидан эркин таржима, сўзбоши, изоҳлар муаллифи: Ж. Эсонов.— Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997.— 272б.

Шарқ мумтоз педагогикаси ва жангномасининг ажойиб намунаси бўлган Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур ул-мулук" асари Жаббор Эсонов томонидан биринчи марта эркин таржима қилинди. Унинг бу таржимаси сўзбоши, изоҳлар билан китобхонларга тақдим этилмоқда.

Тарихимизни, анъанавий этикамизни янада чуқурроқ ўрганишда, давлат юритиш тамойилларининг шарқона моҳиятини англаб етишда бу китоб гоят муҳим аҳамият касб этади.

ББК 63.3 (5У)+63.2

Т 4702620101 — 29
М 352 (04) — 97 қатъий буюртма, 97 © Жаббор Эсонов, 1997
(тарж.)

ISBN№ 5-635-01607-3

*Барча ватандошларимизга мурожаат
қиламан: бугун ҳаёт қанчалик оғир
бўлмасин, маънавиятимиз ва мадани-
ятимизни унутмайлик!*

Ислоҳ Каримов

СЎЗБОШИ

ХОЖА САМАНДАР ТЕРМИЗИЙ

XVII асрнинг 30-йилларида туғилиб, XVIII асрнинг 30-йилларигача яшаб, 100 йилдан ортиқроқ умр кўрган, замондошлари Мирзо Юсуф ва Малехо Самарқандий томонидан оловқалб, ўткир тилли адиб деб таърифланган Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо Термизий ўз замонасида маънавият дастурини тарғиб этган таниқли алломаларидан бири бўлган. Зотан унинг тахаллуси бўлган Самандар тушунчаси ҳам унинг руҳиятига монанд эканлигидан далолат беради. Унинг замондошлари адибни афсоналарда олов ичида туғилиб, олов ичида яшаган самандарга ўхшатадилар. Ҳақиқатдан адибнинг "Дастур-ул-мулук" /"Подшоҳларга қўлланма"/ асарини ўқир эканмиз, унинг оловмонанд руҳият соҳиби, маънавият тарғиботчиси эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

У ҳижрий 1107, мелодий 1695 йилда ёзилган "Дастур-ул-мулук" асарининг хотимасида шундай деб ёзган эди: "Илтимосим шуки, агар ўзининг гўзал, дилбар мазмуни билан ҳамманинг назарида жилва қила олса, бунинг шоҳиди бўлган одам бутун жони-дили билан уни кўришга ва ўқишга ҳавас қилса, уни ўқишга рағбат уйғота олса, асар муаллифини "Қуръон"нинг онаси — ёқимли "Фотиҳа" сурасини ўқиб ёд этинглар".

Шу боис Малехо Самарқандий томонидан "Шариф зот" деб таърифланган Хожа Самандар Термизий, унинг асл Ватани, авлодларининг шажараси, ўзбек адабиётида жуда кам ўрганилган "Дастур ул-мулук" асари билан китобхонларни ошно қилишни лозим топдик.

ХОЖА САМАНДАР ТЕРМИЗИЙ ТУҒИЛГАН ЖОЙ

Хожа Самандар Термизийнинг асл Ватани хусусидаги масала ҳозиргача мунозарага сабаб бўлиб келмоқда. Муҳаммад Бадеъ ибн Муҳаммад Шариф Малеҳо ўзининг "Музаккирул-асҳоб" тазкирасида ҳижрий 1100, (мелодий 1688 — 1689) йилда: "Самаңдар Хожа раис Насаф шаҳридан бўлиб, исми Бақодир¹", — деб ёзади. Малеҳонинг мазкур тазкирасини шу сатрлар битилган саҳифасининг ҳошиясида ҳозиргача топилмаган "Анисул-фуқаро" ("Фуқаролар дўсти") номли асарни Самандар Хожага нисбат берган номаълум бир киши: "1147 ҳижрий (мелодий 1734) йилда Хожа Мулло Бақои Самандари Насафийнинг ўз хати билан "Анисул-фуқаро"ни ёзганлигини кўрганлар, мазкур санадан маълум бўладики, у шу пайтларда ҳам ҳаёт бўлган ва узоқ умр кўрган²," — деб ёзади.

Биринчидан, Самандар Хожа юқорида қайд этилган сана (1688 — 1689) дан олти йил кейин (1695 — 1696) ўз асарини ёзиб тугаллаб, уни "Дастур ул-мулук" деб номлаганидан ва асарнинг 22-фасли хотимасида адиб ўзининг асл Ватани Термиз эканлигини муайян этганидан беҳабар бўлган Малеҳо шу пайтларда Хожанинг дин раиси лавозимида Насафда истиқомат қилаётганлиги ва адиб асарининг олдинроқ Насафда ёзилган айрим фаслларида баён этилган воқеаларига асосланиб, уни насафлик деб фараз қилганлиги равшанлашади. Иккинчидан, номаълум киши Малеҳонинг ўз тазкирасида Самандар Хожани насафлик деган фикрига эргашиб, айнан мазкур сатрлар ёзилган саҳифанинг ҳошиясида Хожа Самандарни насафлик деган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

1971 йилда Самандар Термизийнинг "Дастур ул-мулук" асарининг Ленинград ва Тошкентда сақланаётган

¹ Муҳаммад Бадеъ ибн Муҳаммад Шариф Малеҳо, Музаккирул-асҳоб, қўлёзма рақами Д — 710, 33ОБ-бет. (Таржима муаллифи — Ж.Э.)

² Муҳаммад Бадеъ ибн Муҳаммад Шариф Малеҳо, Музаккирул-асҳоб тазкираси, қўлёзма рақами 2613, 70-саҳифа. (Таржима муаллифи Ж.Э.)

қўлёзмалари асосида форс-тожик тилидан рус тилига таржима қилган ва фотонусхаси билан Москвада нашр эттириб, адиб ҳақида биринчи бўлиб диққатга сазовор фикрларни баён этган М. А. Салоҳитдинова¹ аввал Хожа Самандарнинг термизлик эканлиги ҳақида мулоҳаза юритади, кейин адибнинг замондоши шоир Маҳжур Тошкандийнинг "Мен бу шеърни муборак раислик лавозимида ишлаётган Муҳаммад Хонақоҳийга ёздим",— деган жумласига таяниб², адибни Ҳисори Шодмон (Тожикистон Республикаси) ҳудудининг Хонақоҳ қишлоғидан бўлса керак, деган жумал фикрни баён этади. Шу боис 1990 йилда Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур-ул-мулук"³ асарининг қисқартма нашрини 657 сўзнинг шарҳи билан нашрга тайёрлаб, Душанбенинг "Адиб" нашриётида бостирган С. Ҳалимов томонидан ҳам, "Намунаҳои насри форсу тожик асрҳои XV то аввали асри XVIII" /учинчи жилд/ номли китобининг 419-саҳифасида ҳам "Хожа Самандарнинг асл Ватани Ҳисори Шодмоннинг Хонақоҳ қишлоғидир, у ёшлик йилларини шу қишлоқда ўтказган",— деган фикр такрорланади.

Хожа Самандар Термизий "Дастур-ул-мулук" асарининг муқаддимасида "... яна менга Оллоҳнинг жамолига эришмоқ учун бутун куч-қувватимни жадал ва шиддат билан шу йўлда сарфлаш ва унга етишиш каби бир хислат ҳам насиб этган эди",— деган сўзларига эътибор жалб этилса, унинг ҳам Хожа Ҳаким Ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбандий сингари башарий сифатлардан ўзини тийиб, худо сифатларига, маърифатга, тариқат машойихлари, улуғларига эришмоқ учун жуда кўп йиллар дарвиш сифатида хонақоҳларни ўзига ватан қилганлиги, Термизда яшаган пайтида ҳам, Насафда дин раиси лавозимида ишлаган йилларида ҳам, ҳатто умрининг сўнгги йилларида, Қоптўқай қишлоғида яшаб турганида ҳам хонақоҳлардан қадам узмагани боис Хожани "Муҳаммад Хонақоҳий" — деб атаган бўлишлари эҳтимолдан узоқ эмаслиги муайянлашади. Унинг оқ жулдур-йиртиқ тун кийиб, жуда юпун,

¹ Хожа Самандар Термези. "Дастур-ул-мулук" /Назидание государям/ факсимеле старейшей рукописи, перевод с персидского, предисловие, примечания и указатели М. А. Салахитдиновой. Издательство "Наука", Главная редакция Восточной литературы, Москва, 1971г.

² Хожа Самандар Термези. Дастур ул-мулук, Москва, 1971, фото факсимеле нусхаси, 372-бет, форсча матннинг таржимаси Ж. Эсоновники.

³ Убайди Зоконий, Ҳикоёти лотиф; Самандари Термизий, Дастур-ул-мулук, Душанбе, 1990.

фақирона ҳаёт кечирганлиги асарнинг кириш, 20-22-фаслларида баён этилган дарвишлик ҳаёт тарзи, ишқ /Худонинг ишқи/ ва дунёнинг бевафолиги хусусидаги тасаввуфга доир фикрлари ҳам шундан далолат беради. Шоир Маҳжур Хожанинг ана шундай руҳиятини, одатини назарда тутиб, уни Хонақоҳий деб атаган бўлиши мумкин.

ЕТТИ АВЛОДИНИ БИЛГАН КИШИГА САВОБ ЁГИЛАДИ

(“Ҳадис”дан)

Пайғамбаримиз ҳадисларида башорат этилган шу муборақ сўзлар туфайли 1994 йилда Хожанинг асл Ватани Термиз эканлигини муайян этувчи янги саҳифа очилди. Шу сатрлар муаллифи 1994 йил апрель ойида университетнинг анъанавий илмий-назарий анжуманида “Дастур ул-мулук” — дидактик асар” мавзусида маъруза қилди. Шу маърузадан бир неча кун кейин термизлик қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди Омон Жамолов ўзбек ва тожик адабиёти кафедрасига келди. Мен Омонжонни олдиндан танир эдим, у билан саломлашдим. Саломдан кейин у адабиёт кафедрасига келиши сабабини баён этди: “Жаббор ака, яқинда университетнинг илмий анжуманида бизнинг бобомиз Хожа Самандар Муҳаммад Бақо Термизий ҳақида маъруза қилинганлигини эшитдим. Шу сабаб сизнинг ҳузурингизга келдим, Хожа Самандар менинг бош бобом бўладилар, мен у кишининг еттинчи авлоди бўламан. Мен ва менинг болаларимдан бошқа Термиз, Жарқўрғон, Қумқўрғон, Қизириқ туманларида бобокалонимизнинг юздан ортиқ олтинчи, еттинчи авлодлари яшайди”.

Сўхбатимиз узоқ чўзилмади. Чунки Омонжон бобокалони ҳақида билганларини, эшитганларини хатга тушириб келган экан, хатни менга қолдириб, матбуотга эълон қилишимни сўраб¹, хайрлашиб чиқиб кетди. Хатда шундай деб ёзилган: “Хожа Самандар Муҳаммад Бақоий Термизий менинг бобокалоним бўладилар, мен у кишининг еттинчи авлоди бўламан. Отам Сайид Жамолхон 1906 йилда туғилган бўлиб, бобокалонимнинг олтинчи авлоди, Мулла Абдухолиқхўжа, мулла Мирзабоқихўжа бешинчи авлодлари, мулла Орифхон иккинчи авлодидир. У киши аслида

¹ Шу сатрлар муаллифи Ж. Эсонов томонидан Хўжа Самандар Термизийнинг ҳаёти, фаолияти ҳақида “Сурхон тонги” газетасининг 1996 йил 16 апрель сонида мақола эълон қилинди. Шу мақоладан кейин Хожанинг авлодлари йиғилиб, Аҳмаджон Қаюмов бошчилигида Қоптўқай қишлоғида хароб бўлиб ётган қабри устига ихчам мақбара қурдилар.

термизлик сайидлардан бўлганлар. Бобокалонимиз ўткир сўз устаси, шоир, донишманд, пир, катта мулла бўлганлар. Шу боис халқ бобокалонимизни ниҳоятда ҳурмат қилган. У кишини фуқароларнинг дўсти деб аташганлар. Ёшлигимда, 1940 — 50-йилларда бобокалонимиз авлодларига мансуб бўлган кишилар уйимизга жам бўлишиб, у кишининг авлодлари ҳақида, ўзлари тўғрисида ҳикоя қилиб, шеърларидан, асарларидан ўқиб доно фикрларига қойил қолар эдилар”.

Шуниси диққатга лойиқки, Омон Жамоловнинг хатидаги кўп маълумотлар бобокалонининг “Дастур-ул-мулук” асарида ва юқорида қайд этилган манбаларда баён этилган фикрларга деярли мос келади. Хатда Хожа дастлабки маълумотни Термизда олганлиги, кейин Бухорода, Балхда ўқишни давом эттирганлиги, дарвиш сифатида жуда кўп йиллар жаҳон кезганлиги, ҳатто Ҳиндистонда ҳам бўлганлиги, ниҳоят Бухорога қайтиб, Абдулазизхон ва Субҳонқулихонларнинг эътиборини ўзига жалб этганлиги, элчи, жангчи, тарихчи, олим сифатида уларнинг юришларида иштироқ этганлиги, камтарона, юпун ҳаёт кечирганлиги, хонақоҳларни ўзига манзил қилиб олиб, аксарият вақтини Оллоҳга тиловат қилишга бағишлаганлиги, Насаф (Қарши)да икки марта дин раиси вазифасига тайинланганлиги батафсил ёзилган.

Омон Жамоловнинг қўлёзмасидаги қуйидаги маълумотлар, ривоятлар бобокалонининг ҳаёт йўлини янада ойдинлаштириб, янги саҳифа очди. Хатда ёзилишича, XVIII асрнинг бошларида, Убайдуллохон тахтга ўтиргандан сўнг, Бухорода, Насафда, Термизда яна кетма-кет исёнларнинг кўтарилиши, ўзаро урушлар бошланганлиги сабабли Хожа Самандар Термизий Насафдан ўз кишилари билан биргаликда ўша пайтларда бир қадар тинчроқ бўлган Ҳисори Шодмонга кўчиб, шу ҳудуднинг Хонақоҳ деган қишлоғида яшай бошлаган. Манбаларда ва муаллифнинг “Дастур-ул-мулук” асарида ҳам Хожанинг Ҳисори Шодмонга кўчиши хусусида маълумот йўқ. Бироқ М. А. Салоҳиддинованинг 1971 йилда Москвада босилган рус тилидаги таржимасининг сўзбошисида Насаф шаҳри жамоатчилиги орасида катта обрў-эътиборга молик бўлган Хожа Аваз деган бир шахс бошчилигида Хожа Самандарга қарши туҳмат, иғво уюштирилганлиги, бу туҳмат, иғволарга ишонган Хожанинг яқин одамлари ҳам ундан юз ўгиргани боис, у хилватга чекинганлиги ҳақидаги фикр баён этилган. Тўғри, “Дастур ул-мулук” асарида муаллифнинг ўзи: “Қарши кафасида яшаган пайтларимда иккинчи марта дин

раислиги лавозимига сайлатмаслик учун ярамас Хожа Аваз бошчилигида жуда катта туҳматлар, иғволар тарқатилди.— Бу қабиҳ иғволар дин раислиги лавозимига тайинлангунимча давом этди",— деб жуда катта ачиниш ва дард билан ҳикоя қилади. Бинобарин, у шу иғволар боис хилватга чекинмаган, Қаршини тарк этмаган, кўчиб кетмаган, балки яна Қаршида дин раиси бўлиб ишлашни давом эттирган. Шу боис Омон Жамоловнинг ўз бобокалони XVIII асрнинг бошида Бухорода, Қаршида, жумладан, Термизда ҳам нотинчлик кучайгани учун Ҳисори Шодмонга кўчганлиги ҳақидаги фикрига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Чунки XVIII аср бошида, Убайдуллахон тахтга ўтиргандан сўнг, Бухорода, Балхда, Қаршида, айниқса, Термизда ўзаро қабилавий урушлар янада кучайган.

Хожанинг олтинчи авлоди Ҳошимхон Камоловнинг ҳикоя қилишича (Қизириқ тумани) Самандар Термизий Ҳисори Шодмоннинг Хонақоҳ қишлоғида яшаган пайтида дастлаб Ҳисор беги билан жуда яхши муносабатда бўлган. Лекин бу муносабат узоққа чўзилмайди. Ҳисор беги Хожа Самандарнинг кенжа қизи Бибиширинга ошиқ бўлиб совчи юборади, Хожа Самандар оқсуяқлар /сайидлар/ авлодидан бўлганлиги боис, бек совчиларига рад жавобини беради. Бек билан келишмовчилик бошланади. Бек, агар Хожа эшонлар авлодидан бўлса, кароматини кўрсатсин, деб газаб қилади. Шу боис Хожа, ривоятларга кўра, қор устига ҳандалак туҳумини қадаб, қишда ҳандалак етиштириб бекка юборади. Лекин бу билан бекнинг кўнгли таскин топмайди. Шу воқеа сабаб хожа бир кечаси ўз уруғлари ва муридлари билан кўчиб кетишга қарор қилади. Жуда кўп мамлакатларда, шаҳарларда бўлиб, мусофирчилик қийинчиликларини бошидан ўтказган Хожа Самандар энди ўз юрти Сурхон воҳаси томон юзланади. Йўлда кечаси ваҳшиб оқаётган Кофирнигоҳ /Кофарниҳон/ дарёсидан ўтишга тўғри келади. Ривоят қилишларича, Хожа ўзлари билан келганларга: "Кўзларингни юмиб, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим деб менинг орқамдан сувга тушинглар", дейдилар. У кишининг орқасидан сувга тушган халойиқ бирор жойи ҳўл бўлмасдан дарёнинг бериги бетига эсон-омон ўтиб олади. Муридларидан бири кечикиб қолган экан: "Пирим, мени қолдирманг",— деб дарёнинг нариги қирғоғидан қичқиради. Пир унга: "Кўзингни юмиб,

¹ Қаранг: Ўзбекистон тарихи, тўрт томлик, биринчи том, Тошкент, 1970, 568 — 572-бетлар.

Хожа Самандар Термизийнинг бугунги авлодлари. Чапдан унгла:
ўтирганлар: Абдурахмонхон Абдуқаюмхон ўгли, Самандархон Тураҳон
ўгли, мазкур асар таржимони, олим Жаббор Эсонов, Аҳмадхожи Абду-
холиқхон ўгли; тик турганлар: Абдулҳошимхон Аҳмадхон ўгли,
Аҳмадхон Абдурахмонхон ўгли, Тўраҳон Бўрихон ўгли.

бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, деб дарёга тушгин", — деб буюрадилар. Унинг ҳам бирор жойи ҳўл бўлмасдан дарёдан эсон-омон ўтиб олади ва гуруҳига қўшилади.

Хожа ўз карвони ва одамлари билан, ўша вақтда ҳали Термизда нотинчлик давом этаётганлиги учун, бир жойга келиб тушади. Шундан бери бу жой ҳозирга қадар ҳам Карвонтушди номи билан аталади. Ушбу жойни Хожа ўзига маскан қилиб олади. Қамишларни ўрдириб, тўқайдаги сувларни қуритиб, анча-мунча суғориладиган ер очади. Чорвачилик ва деҳқончилик ишларини ривожлантиради. У киши деҳқончилик қилган жой ҳозирги Қоптўқай, Тоқтўқай, Бедовтўқай, Жалойир ва Карвонтушди қишлоқлари ҳудудига тўғри келади. Бек одамлари келиб, Хожадан ер, сув учун бож тўлашни талаб қилганларида, Хожа Самандар пайғамбар авлодидан бўлганлиги учун ҳар қандай тўловдан озод этилсин, деб ёзилган Бухоро хони томонидан берилган васиқани кўрсатиб, солиқ тўламайдилар. Омон Жамолов, Ҳошимхон Камоловларнинг айтишларича, бу воқеалар тахминан 1705 — 1715 йилларга тўғри келади.

Юқорида номлари эслатилган қишлоқларда яшовчи қариялар ва Хожанинг авлодлари билан бўлган

сухбатларда унинг руҳияти билан боглиқ бўлган масалалар ойдинлашади. У катта ер-сув соҳиби бўлишига қарамасдан, қўл остидаги деҳқонлари билан баб-баравар ишлаган, олинган ҳосилни тенг бўлган, ўз одамлари, деҳқонлардан ортиб қолган дон ва бошқа нарсаларни бева-бечораларга, етимларга, сағирларга эҳсон қилиб берган. Аммо ўзи бир дарвиш сифатида, Малехо Самарқандийнинг берган маълумотига кўра, бошида жун қалпоқ, йиртиқ оқ салла, эгнида оқ жулдур либосда жуда юпун яшаган. Бойликка ҳирс қўйишни гуноҳи азим деб ҳисоблаган.

Хожа Самандар Термизийнинг вафот йили ҳозирча маълум эмас. Малехонинг "Музакирул-асҳоб" тазкираси ҳошиясидаги "Хожа Мулло Бақои Самандари Насафий" "Анисул-фуқаро"ни 1147 (1734) йилда ўз қўллари билан ёзганлар",— деган фикр эътиборга олинса, у киши 1734 йилда ҳам ҳаёт бўлган. Хожа Самандар вафот этгач, дастлаб дарё бўйига дафн этилган, лекин аллома дафн қилинган жойни аста-секин дарё ола бошлайди. Ривоят қилишларича, иттифоқо, у кишининг қабридан: "Мени дарё олиб кетяпти, суякларимни йиғиб, юқорига чиқариб дафн этинглар",— деган овоз чиқибди. Шу боис Хожа Самандарнинг қариндошлари, муридлари у кишининг суякларини йиғиб, юқорига чиқариб дафн этадилар. Тепалиқда дафн этилган Хожа Самандар Термизийнинг қабри ҳозир Қумқўрғон туман Қоптўқай қишлоғининг бош мазоридадир. Демак, оловқалб, ўткир сўзли адибнинг жисми ҳам ўз Ватанида дафн этилган экан.

Шу сатрлар муаллифи 1995 йилнинг апрель ойида шифохонада 70 ёшлар чамасидаги Қобилов Нурхон деган барваста, нуроний мўйсафид билан учрашиб қолди. У Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур ул-мулук" асарининг таржимасини "Сурхон тонги"¹ газетасида ўқиб хурсанд бўлганлигини айтиб, бир ҳайратомуз воқеани ҳикоя қилди: "1960 — 1965 йилларда Жарқўрғон район партия комитетининг иккинчи секретари бўлиб ишлардим. Ўша пайтларда биз идорада жуда кам бўлардик, гоҳ у жамоа хўжалигига, гоҳ бу жамоа хўжалигига вакил бўлиб юрар эдик. Бир гал мен "Октябрь 50 йиллиги" (ҳозирги Нурма-

¹ "Дастур ул-мулук" таржимасининг кириш қисми ва 9-фасли "Сурхон тонги" газетасининг 1994 й. IX, X, XI ойларида; "Жасорат" номли 2-фасли "Ватанпарвар" газетасининг май ойида босилган.

мат Мирзаев) номли жамоа хўжалигига вакил бўлиб бордим. Жамоа хўжалигининг раиси Нурмамат Мирзаев билан бир мактабда ўқиганимиз боис, бир-биримизни ниҳоятда ҳурмат қилардик. Чамаси, май ойларининг боши эди, иккаламиз от миниб, дарё ёқалаб кетаётган эдик, бирдан тоғ томонни қоп-қора булут қоплади ва зум ўтмай, қалдир-қулдур бошланиб, ёмғир шиддат билан ёға бошлади. Биз ўзимизни дала шийпонининг тагига олдик. Нурмамат; "Сел келиб қолмаса эди", — деб ташвишлана бошлади. Айтганидек, ярим соат ўтмасдан шундай кучли сел кела бошладики, дарё қирғоқларини ювиб, қовлаб, жар қилиб, қулатиб, эндигина икки-уч қулоқ бўлиб кўкариб чиққан гўзаларни, шоли экиш учун тайёрланаётган пайкалларни ювиб кета бошлади. Нурмамат Мирзаев колхозчиларнинг меҳнатини сел оқизиб кетаётганидан ўзини қўярга жой тополмасдан типирчилаб қолди. Ниҳоят, у ўзини қўлга олиб: "Нурхон, тез фермага бориб, ферма мудирига айтинг, иккита семиз бўрдоқи қўйни сўйиб, пиримиз Хожа Самандар руҳига бағишлаб, колхозчиларга хомталаш қилиб берсин, мен одамларни йиғиб шох-шабба билан сел йўлини тўсишга ҳаракат қиламан", — деди. Отни миниб тез ферма томон чоптириб бордим, ва Нурмамат Мирзаевнинг топширигини ферма мудирига етказдим, У ҳам худди шундай топшириқни кутиб тургандек, шошилинич равишда икки семиз қўйни сўйдириб, халққа хомталаш қилиб берди. Яна отни елдириб дарё бўйига бордим. Сел ўз йўналишини аста-секин ўзгартириб қашишзор томонга бурила бошлади. Кучли тошқин пахта экилган далаларнинг озроқ кисмини ювиб кетган бўлса ҳам, бироқ асосий қисми сув офатидан омон қолди. Албатта, бу бир ривоятга ўхшаган воқеа, ҳикоя деб тушунинг. Шу-шу бўлди, Хожа Самандарга нисбатан ҳурматим ошди, ҳар гал шу жамоа хўжалигига йўлим тушганда, Қоптўқай қишлоғига бориб, у кишининг қабрини зиёрат қиладиган бўлдим. Ўғилларимдан бирининг исмини Самандар қўйдим, ҳозир шу ўғлим вилоят ички ишлар жиноят қидирув бўлимида ишляпти".

Биз Қоптўқай қишлоғига бориб, адибнинг мазорини зиёрат қилдик. Омон Жамоловнинг хатида ёзилган маълумотларни ва бошқаларнинг фикрларини қай даражада тўғри эканлигини ойдинлаштириш учун Хожанинг 6 — 7-авлодларидан бўлган Мулла Аҳмад Ҳожи, Ҳошимхон Камолов, Аҳмадхон Қаюмов ва бошқалар билан

суҳбатлашдик. Суҳбат жараёнида юқорида айтилган фикрлар тўғри эканлиги ойдинлашди.

Хожа Самандар Муҳаммад Бақо Термизийнинг бобокалонлари: Имом Ҳусайн /Пайғамбарнинг набираси/ Зайнуллобиддин (имом Ҳусайннинг ўғли); Султон Содот¹ — сайидлар султони — Амир Саид Али Акбари Термизий; Шоҳ Мирзо Гадоӣ Сайидхожа; Сайид Мирзо Лапасхожа; Сайид Бақо Эшон (Хожа Самандар Муҳаммад Бақо Термизийнинг отаси) ва унинг Пошшахожа, Ўзбекхожа, Пошшойимхожа ва Абдукаримхожа номли тўртта ўғли борлиги, уларнинг кейинги шажаралари аниқланди. Бинобарин, адибнинг тўла номи Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо Термизий бўлиб, Муҳаммад ўзининг номи, Самандар унинг тахаллуси. Малехо ва номаълум кишининг айтганларидек, Бақо адибнинг исми эмас, балки отасининг исми эканлиги ойдинлашди.

Сурхондарё вилояти Жарқўрғон, Қумқўрғон ва Қизириқ туманларида Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо ҳақида гап очилса, у кишини ҳамма жуда катта ҳурмат билан "пир" деб тилга олади. Балки пирлар шажарасига киритилган Ҳазрати Муҳаммад Боқий Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо Термизий бўлиши мумкин. Бинобарин, Хожанинг ҳаёт тарзи ҳам ўзи ва Малехо таъриф-тавсиф этганидек, пирларнинг руҳиятига монандир.

Хожа "Дастур ул-мулук" асарининг муқаддимасида ўзининг ҳаёт тарзи хусусида қуйидагича ёзган эди: оташ-парастлик ибодатхонасини тарк этиб, қаландарлик мамлакатада мустақил истиқомат қилувчи (3-изоҳга қаранг) Самандар ҳикоя қилади: аввалида мен ҳам қаландарлик ҳаёт тарзи зинапояларидан юқори кўтарилиб, камол топдим ва дарвиш-қаландар сифатида шуҳрат қозониб, ҳаммага танилдим... менга Оллоҳнинг жамолига эришмоқ учун, бутун куч-қувватимни жадал ва шиддат билан шу

1

Бир қатор адабиётларда, жумладан, В. В. Бартолдда ҳам/Собр.соч.Т. III с. 507/ А. А. Семеновда ҳам /Происхождение Термезских сайидов и древняя усыпальница Султан Садат" Т. 1914 с. 16 /ҳам халқ этимологиясига асосланиб Султон Саодат хотин кишининг номи булса керак деб гумон қилинади. Аслида Саодат эмас, Содот дейиш керак. Содот арабча бўлиб, бирлиги сайид, кўплиги сайидлар демакдир, Ўғли сайидлар султони маъносини англатади. XV асрнинг машҳур шоири, музикашуноси, тил ва бошқа фанлар олими Соҳиб Балхий Шарифий тахаллуси билан Термиз сайидлари тўғрисида яхши қасидалар ёзган. Мана шу қасидаларидан бири Султон Содот /сайидлар султони/ Амир Сайид Али Акбари Термизийнинг мадҳи билан бошланади. Бинобарин, Султон Содот — Сайидлар султони Амир Сайид Али Акбари Термизийдир./ Дурдонаҳои наср, Душанбе, "Адиб", 1985, 375-бет).

йўлда сарфлаш ва унга етишиш каби бир хислат ҳам насиб этган эди".

Малеҳо Самарқандий Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо (Боқий)нинг дарвишлик ҳаёт тарзини тубандагича муайянлаштиради: "У бир муддат Наҳрпай (Самарқанд вилоят Нарпай тумани) да истиқомат қилди. Бошида жун қалпоқ, эғнида оқ жулдур жанда, белида ваҳдат каманди (бўғов, чилвир)ни боғлаб, дарвишга ўхшаб, Оллоҳ таоло йўлига кириб, ўзини ҳаммадан четга олиб, бутун дунё лаззатларидан воз кечиб, кўпчилик ҳангомасидан бебахра бўлиб, аҳли оила ва бола-чақасидан юз ўгириб, ҳақиқат оламининг баҳру борини чизиб, машриқ ва мағриб мулкини кезиб, бутун жаҳоннинг иссиқ-совуғини, аччиқ-чучуғини тотиб кўриб, дил заминида пишиқлиқни ҳосил этиб, бир тола соч каби хомлиги қолмаган, ваҳдад йўлида бутун борлиги билан ҳазм бўлиб мутасаввуф намояндасига айланиб қолган бир шариф зотдир. Кейинроқ у ўзининг юрти Насафда сокин бўлиб, ҳеч ёққа чиқмасдан, мазкур тарзда ҳаёт кечирди. Ҳамиша икки кўлини Оллоҳ таолонинг дуоси учун кўтарган бир муборак инсон эди!"¹

Хожа Самандарнинг термизлик эканлиги унинг кейинги авлодлари ва шажараси тақдирида ҳам яққол кўринади. Айниқса Хожанинг олтинчи авлоди бўлган Ҳошимхон Камолов ва мулла Аҳмад Ҳожининг суҳбатлари бизда жуда катта таассурот қолдирди. Уларнинг гувоҳлик беришича, 1937 йилда Хожа Самандар Термизий авлодларидан 13 мулла қамоққа олинган. Иккитаси Жарқўрғон район НКВДсининг бошлиғи Далцман томонидан сўроқ пайтида отиб ўлдирилган. Фақат мулла Абдухолиқ (мулла Аҳмад Ҳожининг отаси) қочиб, узоқ вақтлар яшириниб юрган ва 1979 йилда вафот этган. Ўнта мулла Сибирь қилинган ва дом-дараксиз йўқолган. Балки улар ҳам Петропавловскда Комсомольск шаҳрининг совуқ зиндонларида жон таслим қилгандирлар.

Хожанинг тўртинчи ўғли Абдукаримхожа шажарасидан бўлган мулла Мирзобоқихўжа 1935 йилда Афғонистонга ўтган, 1938 йилда Абдуллахон деган ўғил кўрган. 1979 йилда Афғонистонда нотинчлик бошлангач, Абдуллахон ўзининг қари отаси билан бирга Покистонга ўтади ва у ерда Афғонистонда олган билимини яна чуқурлаштириш учун бир олим қўлида 6 йил таълим олади.

¹ Муҳаммад Бадеъ ибн Муҳаммад Шариф Малеҳо. Музакирул-асҳоб, қўлёзма рақами 710,330,Б-бет.

1985 йилда Покистон ҳукумати томонидан Маккаи мукаррамадаги Покистонга қарашли масжидга имом — мутавалли этиб тайинланади. 1990 йилда ҳажга борган амакиси мулла Аҳмад ҳожини уйида бир неча кун меҳмон қилиб, ўз саргузаштларини айтиб беради ва отаси ўлими олдидан: "Қишлоғинг Қоптўқай, катта бозоринг Какайди, бобокалонинг Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақойи Термизий, авлодларимиз Султон Содот — Амир Сайид Али Акбарий Термизий билан боғланади, бориб сўроқласанг топасан", — деб васият қилганлигини сўзлайди.

1992 йилда ҳажга борган Алиёров ҳожи Маҳмашариф хўжа — Самандар Термизийнинг кенжа ўғлининг авлодидан бўлган мулла Мирзобоқихожа ҳақида қуйидаги фикрларни баён этди. "Марҳум отамнинг айтишларича, менинг номимни Маҳмашариф деб мулла Мирзобоқихожа қўйган эканлар. У киши аслида қоптўқайлик бўлиб, бизнинг қишлоғимиз — Жарқўрғон туманининг Қаришоҳ даҳаси мачитида имом — мутавалли вазифасида ишлаган эканлар. Лақаблари Мирзоқанд экан. Жамоа бўлиб намоз ўқиш ман этилиб, мачит бузиб ташлангандан сўнг ўз Ватанларини тарк этиб Афғонистонга ўтиб кетган эканлар. 1990 йилда ҳажга борган мулла Аҳмад ҳожидан мулла Мирзобоқихожанинг ўғли Абдуллахон Маккаю мукаррама Покистонга қарашли мачитида имом — мутавалли бўлиб ишлаётганларини эшитганим боис, ҳажга борганимда, у кишининг уйини сўроқлаб топдим, жуда хурсанд бўлиб, меҳмон қилдилар. Ҳаж зиёрати охирлашгач, яна ўзлари келиб мени уйларига олиб бориб, иккинчи марта меҳмон қилдилар. Сухбат жараёнида ота Ватани ҳали-ҳали қалблари тўрини тарк этмаганлиги яққол сезилиб турарди. Мен билан хайрлашар эканлар, чуқур бир меҳр билан ватандошларимга саломимни етказинг", деб қолдилар.

Хожа авлодлари томонидан қайд этилган бу маълумотлар унинг Термиз шаҳри фарзанди бўлганлигини ҳеч шубҳасиз тасдиқлайди. Ниҳоят, Хожанинг "Дастур ул-мулук" асарининг 22-фасли хотимасида: "Азизим, бу ожиз, нотавон, мусофир Хожа Самандар Термизий ақл олмосида суфталанган гавҳар, ҳикмат маҳакида синалган зар билан, донишмандлик жавоҳирлари билан тўлғизилган тарқоқ варақларини жамлаб, "Дастур ул-мулук" деб номланган асар яратди. Умидим шуки, ҳаёт ва давр ҳақида тоза, оппоқ саҳифаларига битилган бу қимматбаҳо гавҳарга ўхшаш панд насиҳатларимнинг қадр-қимматига етиб, иззат-ҳурмат ила шарафлаб қабул қилгайсизлар", — деб ёзади. Унинг термизлик эканлигини тайин этувчи бу сўзлари

Насаф ёки Ҳисори Шодмон ҳудудидаги Хонақоҳдан эмас, балки асл термизлик эканлиги ҳақидаги юқоридаги маълумотни яна бир бор ойдинлаштиради ва адибнинг Ватани хусусидаги мунозараларга яқун ясайди.

Бинобарин, Хожа тахминан 1630 йилларнинг охирида Термизда туғилган. Бошланғич маълумотни ўз шаҳрида олган. Кейин Бухоро мадрасасида ўқиган. Юксак қобилият соҳиби бўлган хожа 20 ёшларда мадрасани тугатган ва авлодларининг хабар беришича, маълум муддат Нарпайда қозилик вазифасида ёки қози маҳкамасида ишлаган. Кейинроқ қандайдир сабаб боис, қозилик маҳкамасини тарк этиб, жуда узоқ йиллар дарвиш сифатида Шарқ ва Ғарб ўлкаларини кезиб юрган, ҳатто Ҳиндистонда ҳам маълум муддат яшаган. 1670 йилларда яна Бухорога қайтиб, Абдулазизхон саройида воқсанавис вазифасида ишлаган. 1679 — 1680 йилларда Бухоройи шариф кўчаларида Хоразм хони Анушахон қўшини билан бўлган қонли, даҳшатли жангларда фаол иштирок этганлиги боис, подшоҳ Абдулазизхон томонидан қалмоқ совути, ҳинд қалқони билан мукофотланади. Бухоро хонлиги тахтига Субҳонқулихон эгалик қилгандан сўнг, унинг ҳам эътиборини қозонади. Хоннинг Хоразм подшоҳи Анушахон ҳамда маҳаллий исёнчиларга қарши олиб борган муҳорабаларида жангчи, элчи, тарихнавис олим сифатида бевосита иштирок этади. Шу йилларда 2 марта Насаф шаҳрига дин раиси вазифасига сайланади. Ўз юртдоши Маъсум Мирохур Сарой Термизий 1694 — 95-йилларда — Қарши вилоятига ҳоким қилиб тайинланган даврда "Дастур ул-мулук" асарига тартиб бериб, ёзиб тугатади. Бироқ, афсуски, бутун асари давомида шоир Турди Фароғийни, машҳур шоир ва тасаввуф намоендаси, таниқли олим Сўфи Оллоёрни эсламайди. Балки Турдининг Субҳонқулихонга қарши исёнчилар билан бирга бўлганлиги, Сўфи Оллоёрнинг қўзғолончиларни саркардаси Хожа Кўлли ўтарчи уруғидан эканлиги уларнинг номини тилга олмасликка сабаб бўлгандир. "Дастур ул-мулук" асарининг таржимасини диққат билан ўқисак, адибнинг ҳаёт йўли, унинг юксак руҳияти ва юз йилдан ортиқроқ умр кўрганлиги аён бўлади.

ХОЖА САМАНДАР ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИ

Хожа Самандарнинг бадиий ижод соҳасидаги юксак истеъдоди билан қизиқиш ва уни таъриф-тавсиф этиш "Дастур ул-мулук" асаридаги айрим фасллар дунё юзини кўриши биланоқ бошланган эди. Чунончи, ўз даврининг

таниқли адиби ва шоири Мирза Юсуф Хожа Самандарнинг суҳандонлик борасидаги улкан маҳоратини қуйидаги рамзий тимсоллар воситасида тасвирлайди: "Гузал сўзлар мамлакатининг сайёҳи, пурнур маънолар баҳрининг маллоҳи, билим ёқутининг ял-ял товлангувчи чироғи, офариниш муҳитининг мавжи беадоғи, сўз майхонасининг сархуш бандаси, оташкадалар эҳромининг мушаклар сочгувчи шўъласи Хожа Самандар тахайюл ёғдусининг қанотлари ила, жўшқин, оташнок тили ила суҳан қуши уясида чақмоқ сингари чақнаб, маъно хилватхонасида шаъм каби ёниб, назокат нурлари ила товланиб, порлаб турибдирким, ондин бир байт:

Сўз баҳрида шаъмдек ёқиб ўзимни,
Куйиб айтдим мудом фикру сузимни.¹

У ҳамиша қаламининг учини қалб дарахтига пайванд этиб турадир ва бирор кимсадан қандайдир воқеани эшитса, ани дарҳол таҳрир этиб, битиб юрадир".²

Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақонинг юксак маҳорат соҳиби эканлигини, унинг ўткир зеҳни, ижодий баркамоллигини таъриф-тавсиф этган адиблардан яна бири, унинг замондоши Малехо Самарқандийдир, у ўзининг "Музаккирул-асҳоб" асарида Хожанинг ижодий камолотини, юксак ижодини тубандагича таърифлайди: "У ёшлик айёмидан бошлаб балоғат ёшигача ой каби тўлиб, юлдузлар сингари жилваланиб, камол топа борди. Ҳозир тарихким бир минг юздор /1688 — 1689/, шул қадар камол топдиким, камолот даражасига эришган хирадмандлар ва энг закий кишилар ҳам унинг фазлу фаросатидан ҳайратда қолмоқдалар; ҳар қандай теран ақл ҳар қанча ҳаракат қилмасин, унинг чуқур билими ва донолигининг поёнига ета олмай, канорада қоладир. Хожанинг ўткир зеҳни, ҳайратомуз хотираси андоқ теран, бетимсол эдиким, тасаввур этмак мушкул эрди. Унинг дил саҳифаси ғайбий нукталар, каломлардан башорат бериб турарди, айниқса, латофатли сўзлари, хуш каломлари маънолар махзани эрди. Ул шариф зотга дарё янглиғ билимлар насиб этган бўлиб, талаб этилган ҳар бир билимдан хабардор эрдилар. Алалхусус, ҳукмнома /ва-сиқа/, ҳужжат ва мактублар битмакда беназир эрди. Унинг

¹ Асардаги шеърий парчаларни форс-тожик тилидан Жаббор Эсонов таржима қилган.

² Дастур ул-мулук. Мактублар/мулоқотлар/ қисмига қаранг.

битиклари ва тил фасоҳати шул қадар гўзал ва ёқимли эдиким, инсон идроки ани қамраб ола билмагай, зотан Хожанинг соҳир услубини англаб олиш ва поёнига етиш гоят душвор эди. У агар бирон-бир воқеани ёзишга саъй этса, бул воқеа ҳар қанча узун, турфа мазмунли бўлса ҳамки, Хожа уни мухтасар, аммо юксак маҳорат ила, наққош каби идрокда нақш эта олар, ҳар қандай мажҳул ва мавҳум маънилари тўлин ойдек нурлантириб бера олар эди. Унинг бул ишидан фасоҳатли билимдонлар, камолот касб этган донишмандлар ҳайратга тушиб, тиллари лол бўлиб қолур эди.

Бинобарин, Анушахон Урганжийнинг юриш қилиши ва Самарқандни истило этиши, мағлуб бўлганидан сўнг эса қайтиб кетиб Хоразмда қарор топиши каби воқеаларни ул шариф зот андоқ батафсил тасвир этганким, бу куллиёт шарофати ила ул воқеалар миридан-сиригача сақланиб келинмақдир"¹.

1890 йилда Россия Фанлар Академияси Осиё музейида А. Л. Куннинг коллекцияси таркибида Хожа Самандар Термизий асарининг қўлёзмаси ҳам рўйхатга олинган. Ушбу коллекция асосида К. Г. Залеман, бошқа асарлар рўйхати билан бир қаторда, ушбу асарни ҳам биринчи марта рўйхатга киритиб, нашр эттирди. У қўлёзманинг рўйхатга олиниш вақтини, муаллиф ва асар номини ҳам қайд этди.

Тожик олимаси М. А. Салоҳиддинова СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида форс ва тожик тилидаги қўлёзмалар каталогини тузиш пайтида Кун коллекцияси асосида рўйхатга киритилган Хожа Самандар Термизийнинг қўлёзмаси унинг эътиборини жалб этади. Қўлёзманинг учдан икки қисми соф тарихий воқеаларга бағишлангани учун 1960 йилда ўтказилган шарқшуносларнинг XXV Халқаро анжуманида олима биринчи бўлиб /ҳаммуаллифликда/ ушбу қўлёзмада баён этилган тарихий воқеалар ҳақида ахборот беради. 1964 йилда Эрон филологияси бўйича ўтказилган IV Бутуниттифоқ илмий анжуманида М. А. Салоҳиддинова "Ўрта Осиё тарихига оид янги манба" мавзусида иккинчи марта маъруза қилади. Бу маърузада "Дастур-ул-мулук" асари хусусида қисқача маълумот берилиши билан бирга, унинг ўзига хос тарихий манба эканлигини ёритишга ҳаракат қилинган.

¹ Малеҳо Самарқандий. Музақкирул-асҳоб, қўлёзма рақами Д-710, 329-бет. /Форсчадан таржима муаллифи Ж.Э.—

Таниқли олима ўз илмий ишлари доирасини кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган, 1107 /1695 — 1696/ йилда — Хожа Самандарнинг ўзи тириклик пайтида кўчирилган 1468 рақамли энг қадимги, 1245 /1829/ йилда кўчирилган 4468 рақамли ҳамда СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган, 1242 /1827/ йилда кўчирилган қўлёзмаларни қиёсий ўрганиб, улар асосида матнлардаги хатоларни тузатиб, асарнинг факсимилесини тузди ва уни рус китобхонлари дидига мослаб русчага таржима қилди ва сўзбоши, изоҳлар билан /масъул муҳаррир — Миклухо-Маклай/ Москвада нашр эттирди. Таржима, изоҳлар ва сўзбошидаги айрим камчиликлардан қатъи назар, шарқшунос олима М. А. Салоҳиддинова Хожа Самандар Термизий ҳаёти ҳамда унинг "Дастур-ул-мулук" асарини ўрганиш эшигини очиб берди.

Хожа Самандар Термизийнинг ҳаёт тарзи ва унинг "Дастур-ул-мулук" асари академик А. Мирзаевни ҳам қизиқтирган. У Тошкентда ўтказилган Шарқшуносларнинг Биринчи Бутуниттифоқ анжуманида Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур-ул-мулук" асари ҳақида маълумот берган. Тожикистонлик таниқли олим С. Ҳалимов институтда таълим олиб юрган талабалик йилларида устози Абдулгани Мирзаев ўз маърузаларидан бирини Хожа Самандар Термизий ва унинг "Дастур-ул-мулук" асарига бағишлаганини, асардан парчалар ўқиб, шарҳлаб берганини, асарнинг бадий хусусиятлари, тилини таҳлил этганлигини ҳавас билан сўзлайди¹.

Хожанинг "Дастур-ул-мулук" асари хорижий шарқшуносларнинг ҳам тадқиқ этиш, ўрганиш мавзусига айланган. Чунончи машҳур чех шарқшунос олимаси Ирти Бечка: "XVII аср Ўрта Осиё тарихини ўрганишда Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур-ул-мулук" асари муҳим тарихий манба ҳисобланади", — деб ёзган эди.

"Дастур-ул-мулук" асари тарихчи олим, академик Б. А. Аҳмедовнинг ҳам эътиборини жалб этган. Бинобарин, олим Субҳонқулихон ўз ўгли, Балх ҳокими Сиддиқмуҳаммадхонни қатл этиши хусусидаги ҳодисани

¹ Убайди Зоконий. Ҳикоёти латиф, Самандари Термизий, "Дастур-ул-мулук", Душанбе, "Адиб" нашриёти, 1990, 76-бет.

² Ирти Бечка. Адабиёти форси дар Тожикистон, Маркази муттолиот /иттилоот/ ва таҳқиқоти фарҳанги байналмилали, Техрон, 1372 ҳижр., /1952 милодий/, 32-бет.

чуқурроқ ёритиш мақсадида аввал "Тарихи Муқимхоний" асарида баён этилган маълумотларни келтиради, сўнг эса бу воқеалардан янада кўпроқ хабардор бўлган, уларни яхши билган киши Хожа Самандар Термизий эканлигини эслатиб, "Дастур-ул-мулук" асарида батафсил тасвирланган воқеаларни келтириш билан китобхон кўз ўнгида отанинг ўз ўғли ва унинг тарафдорларини сўйдиришидан иборат манзаралар даҳшатини яққол гавдалантириб беради.

"XVI — XIX ва XX аср бошларида тожик адабиёти" дарслигида таъкидланишича, Мовароуннаҳрда насрнависликнинг ривожланишига Фаттоҳ Нишопурнийнинг /XV аср/ "Шабистони хаёл" /"Хаёл кечаси"/ номли насрий асарнинг шуҳрати ва ундан кейин ёзилган Амир Ҳусайн Содотнинг "Нузҳатул-арвоҳ" /"Пок руҳлар"/ асарининг муваффақияти сабаб бўлган. Малеҳо Самарқандийнинг айтишича, шу асарларга эргашиб яна икки асар: Хожа Самеъ Содотнинг "Авранги ҳикмат" /"Ҳикматлар таҳти"/ ва Амир Ҳусайннинг "Рангу бў" /"Хушбўй феъллар"/¹ насрий асарларини ёзганлар. Бу икки асарнинг мавзуси ҳам, юқорида эслатилган "Нузҳат ул-арвоҳ" асари каби, панд, ҳикматлардан иборат.

Юқоридаги дарсликда Хожа Самандарнинг "Дастур ул-мулук" асари мазкур асарлар билан қиёсланиб, адибнинг насрнавислик маҳоратига юксак баҳо берилган: "Хожа Самандарнинг жозибали, суҳандонлик билан мусажжаъ /саъж/ усулида ёзилган¹" "Дастур ул-мулук" асарида даврнинг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий ва тарихий воқеалари тасвирланган бўлиб, бу асар насрнинг кўзга яққол ташланиб турган энг баркамол, тўлақонли тимсолидир"². Бу фикрлар Хожа Самандар Термизийнинг юксак маҳорат соҳиби, истеъдодли адиб ва шоир бўлганлигидан далолат беради.

"ДАСТУР УЛ-МУЛУК" АСАРИНИНГ МОҲИЯТИ

Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо Термизий ўзининг жўшқин руҳият соҳиби эканлигини, узоқ йиллар дарвиш сифатида машриқу мағрибни кезиб чиқиб, жуда катта тажриба ҳосил қилганидан кейин, ниҳоят, "Дастур ул-мулук" асарини ёзишга киришганлигини суҳандонлик билан қуйидагича ифодалайди: "Менинг руҳиятимда ўзига хос, худди

¹ Муҳаммад Гиёсиддиннинг "Гиёсул-луғат" асарида "ранг" сўзининг ўттиз бир маъноси берилган.

² Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. XVI — XVII ва XX аср бошларида тожик адабиёти, Душанбе, "Маориф" нашриёти, 1988, 145-бет.

ошиқ-маъшуқлар оловли эҳтирос ила бир-бирларини севганларидек, жўшқинликни, серғайратликни севиш, унга интилиш одатим бор эди. Шу боис менинг нигоҳимни, қаттиқ шамол сомон парчасини чирпирак қилиб учиргани каби, турфа нарсалар ҳар томонга ўқдек шиддатли, муттасил ва тез-тез кўчириб юрар эди. Ниҳоят, менинг толеи паст юддзим учар қанотларимни синдириб, турмуш лаш-лушларининг тор дарасига итқитди. Энди мен мақсадим майдонига ўз хоҳишим уруғини сепмоқдаман. Агар беназир Оллоҳ раҳмдиллик қилиб, ёмғир ёғдириб турса, бу қора ерга ташланган уруғим кўкариб, униб, ўз ҳосилини беради”.

Ҳа, турмуш лаш-лушларининг тор дараси ичига тушиб қолиб, ғоят ранж чеккан Хожа Самандар Термизийнинг хоҳиши мустажоб бўлиб, умрининг, сарфлаган кўз нурларининг ҳосили сифатида “Дастур ул-мулук” асари дунё юзини кўрди. Самандар бутун асари давомида ўзига насиб этган ҳар бир янгиликка, ҳар бир муваффақиятга Оллоҳнинг лутфи, марҳамати сабаб бўлганлигини эҳтирос билан баён этади:

БАЙТ

Бир қўбиз савти билан кўнглимга мужда ёғилур —
Аҳли ранж сўрса нажот Оллоҳдан имдодлар келур.

Оллоҳ унга насиб этган бундай муждалардан бири “Дастур ул-мулук” асарининг ёзилиши бўлди. Хожа ўз асарининг ёзилиш сабабини қуйидагича ҳикоя қилади: “Бу варақларнинг муаллифи айтадики, вужудимнинг қайиғи табиат лангари билан гўдаклик дарёсидан балоғат соҳилига етган вақтдан бошлаб, ақлимнинг қўли ижоднинг бўйнидан тушган эмас, ақлим сайёҳи эса доим одамларни таъриф-тавсиф этиш боғида сайр қилиб юрди. Шундай бир пайтда у фақирнинг олдига, ўзининг оқ, гўзал юзи, жингалак қора сочлари билан мисрлик юз Юсуфни ҳайрон қолдирадиган, пок юзини, вужудини кўриш орзусида йиғлай бериб, Яъқубдек кишининг кўзини кўр қилган, Зулайҳодек мингта бадеъулжамолсифатлар уни кўриш ва у билан юзма-юз бўлиш ҳавасида ўз либосларини, яқоларини йиртиб ташлашга сабаб бўладирган бир барно кириб келди. Унинг нур таратиб, порлаб турган юзи хўблар кўзини очиб мунаввар қилди, қора қошлари эса мажлис аҳлига бахт ато этди... Йигитлик боғининг ёсуман гули, тириклик баҳорининг доимий тимсоли, чамани бўлган у ширин сўзлар, рангли иборалар билан бу фақирга деди: “Эй яхши фазилатлар соҳиби, донишмандлик бўстонининг очилган гули ва ибрат гулистонининг янги майсаси, эндигина гуллаган чаманзо-

ри, ёлғизлик ва абадийлик қуввати ила назму наср мулкида сайр қилишни лозим топсанг, уддасидан чиқсанг, фусунгарлик таъбинг ва афсунгарлик идрокинг натижаси сифатида бир китоб тасниф қилгинки, ғариб, бенаволар эшитиш, ўқиши билан ғурбат ғуборини ўз бошларидан артиб ташласинлар. Улар бу китобни ўқиганларидан сўнг, қувонганлари боис, жаҳаннамнинг бир бўлаги бўлган ҳижрон саҳросини эслаб юришдан қутулиб, ўзларини Эрам боғини соҳибидек ҳис этсинлар". Мен банда бу фармонга албатта итоат қилишни вожиб ва лозим топиб, ҳеч иккиланмай, бу мадҳиялар, мақтовларни ҳамда ҳажвдан иборат бўлган бу ҳикояларни, давр воқеаларини ёритиб, замон аҳли анжуманларини ранг-баранг қандиллар ила мунаввар қилдим ҳамда шу ишим билан мастлар ва ҳушёрлар мажлисини пайванд қилиб дедим:

Бор тилим учинда оғу бирла бол,
Бири душман, бири дўст учун, филҳол.

Дарҳақиқат, Хожа ўз асарида яхши одамларни таърифлайди, ёмон одамларни ҳажв қамчиси билан савалайди.

Хожа Самандар Муҳаммад Бақо Термизийнинг 1695/1696 йилларда тартиб берилган "Дастур ул-мулк" асари 22 фаслдан¹ иборат бўлиб, ахлоқий-таълимий ва жангнома жанрида ёзилган бадий-тарихий анъанавий асардир. Бу асарни ўқир эканмиз, давлатни бошқариш нуқтаи назаридан 1082 — 83 йилларда ёзилган Кайковуснинг "Қобуснома"си, 1091 — 92 йилларда битилган Низомулмулк Тусийнинг "Сияёсатнома"си, XI аср ўзбек мумтоз адабиётининг мажмуи бўлган Юсуф хос Ҳожибнинг "Қуталғу-билиг"ида, ахлоқий-таълимий жиҳатдан XI аср форс-тожик адабиётининг буюк алломаларидан бири бўлган Носир Хисравнинг "Рўшноинома", "Сафарнома", Заҳирий ас-Самарқандийнинг 1160 йилларда қайта ишлаган "Синдбоднома", 1257 — 1258 йилларда ёзилган Саъдий Шерозийнинг "Бўстон" ва "Гулистон", XV асрнинг атоқли олими, адиби Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Калила ва Димна" (Анвар Сухайлий), — "Ахлоқи муҳсиний", Абдураҳмон Жомийнинг, "Баҳористон", Алишер Навоийнинг "Маҳбул-қулуб", Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома"си, Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома"сида баён этилган анъаналарнинг, айниқса "Темур тузуклари"да

¹ Фаслларнинг номланиши нисбий бўлиб, бир фаслнинг ичида иккинчи бир фаслнинг номи билан боғлиқ бўлган ҳикматларни учратиш мумкин.

давлатни идора қилиш учун 12 нарса, 12 хил конун ва қоидалар ва 12 хил тоифадаги одамлар билан қандай муомалада бўлиш мезони хусусидаги йўлланмаларнинг юксак маҳорат билан, гўзал образли ифодалар воситасида баён этилганлигининг гувоҳи бўламиз, зеро, адибнинг ўзи асарининг кириш қисмида: "Сухандонлик денгизининг ғаввоси, сўз диёрининг сайёҳи шайх Саъдий, Оллоҳ уни раҳмат қилсин, сўз ила ўз табиатининг "Гулистон"ига киритди, худонинг марҳамати, мадади туфайли у нафис ва нозик фикрларини ифодаловчи жуда кўп атиргуллар, гул-лолаларни териб, дўстлар учун "Бўстон"да жамлаб, уларнинг бошига сочди. Шу боис, бу соҳада янги ва тажрибасиз бўлган камина /Самандар/ сўз диёрида саёҳат қилган бундай кишиларнинг тоза гавҳардан иборат чуқур маъноли ибораларини, ҳикматли гапларини унутмаслик ва доим эсда сақлаш учун бу рангин, хилма-хил ҳикматларнинг мазмунига мос ва мувофиқ бўлган ҳис-туйғуларим, орзу-истакларимни уларнинг шеърлари билан безаб, қоғоз саҳифаларига жойлаштирдим ва /асарга/ "Дастур ул-мулук" деб ном қўйдим", — дейди.

Шу боис адиб салафларининг анъаналарига амал қилиб, асар давомида ҳикматларида баён этилган ўз орзу-истаклари, қарашларига китобхонларнинг эътиборини жалб этиш, уларнинг қизиқиши, раббатини кучайтириш ниятида ўз асарини Саъдий Шерозий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Ҳожи Юсуф, Жалололдин Румий, машҳур шайх Абусайид ибн Абдулхайр, Низомий Ганжавий, Абдулло Хобушоний, Жомий-Хотифий, Муҳаммад ибн Сулаймон Фузулий, ўз замондошларидан Нозим Ховарий, Муҳаммад Али Табризий, Соиб Исфаконий, Миробид Сайид Насафий, Фазили Валий, Ҳасанбек Рофъ, Муҳаммад Шавкат Бухорийларнинг шеърлари, асарларидаги насрий парчалари билан безаганини (баъзан баён услуби талаб этган пайтлардагина) ўзи эслатиб ўтади. Баъзан Хожа ҳам салафларининг ахлоқий-таълимий асарларида қўлланган баён услуби анъаналарини давом эттирганлиги учун, ўз ҳикматларидаги фикрларини нурлантириб турган шеърий ва насрий парчаларнинг барчасини ҳам кимларнинг асаридан ўзлаштирганлигини, кимнинг шеъри эканлигини эслатиб ўтирмайди. Зеро, лидактик асарнинг баён услуби шунини тақозо этади.

Бироқ Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур ул-мулук" асарини форс-тожик тилидан рус тилига таржима қилиб, адиб ва унинг асари ҳақида биринчи бор диққатга лойиқ фикрларни баён этган М. А. Салоҳиддинова асар

ҳақида ёзган сўзбошида "Дастур ул-мулук" асарининг ахлоқий-таълимий қисмида муаллиф ўз салафларининг асарларидан кенг ўзлаштирган ҳолда, кимларнинг шеърларидан, насрий парчаларидан фойдаланганлигини аниқ рўйхатини қайд этмаганлиги ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Анварӣ Сухайлий" ("Калила ва Димна"нинг Амир Шайх Сухайлийга бағишлаб қайта ишланган варианты) ва Ҳожи Юсуфнинг "Илм-ул-ахлоқ" асаридан қай даражада ўзлаштирганлиги доирасини аниқ ёритмаганлиги сабаб асарнинг ахлоқий-таълимий қисмида адибнинг ўзига хос бўлган ҳиссасини, улушини аниқлаб бўлмади, деган фикр-ни баён этади.¹

Бизнингча, М. А. Салоҳиддинова адиб асарини тарихий нуқтаи назаридан тадқиқ этганлиги боис, у ахлоқий-таълимий асарларда юз берадиган ўзига хос баён услубини эътиборга олмаган бўлиши мумкин.

Ахлоқий-таълимий мавзуда ёзилган асарларда муаллифлар китобхон эътиборини жалб этиш, улар шу асарни қизиқиб ўқишлари учун, ўқувчиларнинг ҳиссиётига таъсир этиши учун ўзларининг ҳис-туйғуларига мос бўлган халқ қўшиқлари, эртақлар, минг йиллаб буюк алломаларнинг асарларини безаб турган сайёр ҳикоялар, буюк шоирларнинг асардан-асарга, оғиздан-оғизга ўтиб халқ мулкига айланиб қолган ибратли шеърларидан фойдаланиб, ўз асарларининг бадий таъсирини кучайтиришга эришадилар. Бироқ ижодий ўзлаштириш натижасида шу ахлоқий-таълимий асарнинг ажралмас қисмига айланиб қолган, халқ донолиги билан боғлиқ бўлган, асардан асарга ўтиб сайқаланган сайёр ҳикоятлар ва ибратли шеърий парчаларнинг асл манбаини деярли эслатмайдилар. Чунки "Қобуснома"дан "Синбаднома"га, "Синбаднома"дан "Сиёсатнома"га ўтиб ҳикоятлар хирмонини ташкил этган Муҳаммад Авфий Бухорийнинг "Жавомиул ҳикоёт" /"Нодир ҳикоятлар"/ тўпламига, ундан Саъдийнинг "Гулистон" ва "Бўстон" асарларига, ундан ахлоқ олими Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ахлоқий-таълимий асарларига, ундан Пош-шоҳожанинг "Мифтоҳул-адл" ва "Гулзор" ҳикоятлар тўпламига нур бўлиб тушаверган сайёр ҳикоятларнинг ва буюк алломаларнинг бир дидактик асардан иккинчи дидактик асарга кўчиб юрган ахлоқий-таълимий шеърий парчаларининг асл манбаси "рўйхати"ни бериш, муаллиф кимлигини таъкидлаб бориш зийрак китобхон диққатини тас-

¹ Хожа Самандар Термизи. "Дастур ул-мулук", Москва, 1971, 6 — 8-бетлар.

вирланаётган асосий масаладан узоқлаштиради ва асарга нисбатан қизиқишини сўндиради.

Бинобарин, Саъдийнинг "Гулистон" ва "Бўстон" асарларида ҳам, XV асрда яшаган атоқли олим ва адиб Ҳусайн Воиз Кошифийнинг асарларида ҳам ҳикоятлар ва ибратли шеърлар кимнинг ва қайси асаридан ижодий ўзлаштирилганлиги айрим ҳоллардагина, баён услубига мос келган пайтдагина эслаб ўтилади, холос. Масалан, Саъдий Шерозий адолат хусусидаги ўз фикрини безаш учун Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асаридан қуйидаги шеърий парчани келтиради:

Жаҳондан кетар пайтда Нуширавон
Бу сўзларни Хурмузга этмиш баён:
"Ҳамиша ғариблар дилин овлагил,
Сен ўз роҳатини кўзлаган бўлмагил".
Агар роҳатингни қиларсан ҳавас,
Қўл остингдагилар сира тинчимас.
Бил, ўғлим, томирла дарахт улғаяр,
Қурур илдининг ранжиса эл агар,
Элнинг қалбини оғритма, берма зарар!"¹

Аmmo бу шеър "Шоҳнома"дан ижодий ўзлаштирилганини эслатиб ўтмайди. Зийрак ўқувчининг ўзи Саъдий ўз орзу-истакларини "Шоҳнома"дан ўзлаштирилган шу шеърий парча билан беэётганлигини ҳис этади.

М. А. Салоҳиддинова Хожа Самандар Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Анварии Сухайлий" /"Калила ва Димна"/, Ҳожи Юсуфнинг "Илм-ул-ахлоқ" асаридан қай даражада ўзлаштирилганлиги доирасини кўрсатмаган, дея ахлоқий-таълимий асарнинг руҳиятига зид бўлган фикрни таъкидлайди. Биз қуйида Воиз Кошифийнинг ўзи ҳам салафлари асарларидан қай даражада ўзлаштирилганлигини бир нечта мисоллар воситасида аниқлаб, ахлоқий-таълимий асарнинг ўзига хос баён услубига эга эканлигини муайянлаштиришга ҳаракат қиламиз. Ахлоқ олими Воиз Кошифий дидактик асарларнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур англаган ҳолда, айрим ҳолларда ўзининг ахлоқий-таълимий асарларининг мазмунини кучайтириш учун ўз хоҳишига мос ўзлаштирилган шеърий парчалар кимнинг асарига тааллуқли эканлигини эслатади, баъзан эса бутун асар давомида салафларидан ўзлаштирилган ибратли шеърий ва насрий парчалар, ҳикоятларнинг асл манбаини мутлақо ошкор эт-

¹ Қаранг: Саъдий, "Бўстон", форсчадан Чустий таржимаси, Тошкент, 1960, 8-бет.

майди. У "Калила ва Димна"нинг қайта ишланган варианты /Анвар Сухайлий/ 529 та ибратли шеърӣй парчалар билан гўзаллаштиради, бироқ бу шеърларнинг муаллифи, салафларининг ёки замондошларининг қайси асаридан ўзлаштирганлигини мутлақо эслатмайди. Фаҳми ўткир, билимдон китобхон асарни қизиқиб ўқиш жараёнида бу 529 шеърӣй дурдона қайси алломага тегишли эканлигини англаб олишга ҳаракат қилади. Мисолларга мурожаат қиламиз. Масалан, Саъдийнинг "Гулистон" асарида фарангнинг асирлиги-кишанидан қутилиб, ёмон хотин домига тушган бир фақир ҳақидаги ҳикоя қуйидаги ибратли шеър билан яқунланади:

Шунидам, гусфандеро бузурге
Раҳонид аз даҳону чанги гурге.
Шабонгоҳ корд бар халқаш бимонид,
Равони гусфанд аз вай биномид:
"Ки аз чангали гургам даррабуди
Чу дидам, оқибат гургам ту буди".

МАЗМУНИ

Эшитдим бир киши қўйни кушод,
Этибдур бўрининг оғзидан озод.
Кечқурун бўйнига қадаркан пичоқ,
Қўй руқи дод солиб, сўзламиш шундоқ:
"Буридан қутқардинг десам ушанда,
Ўзинг экансан-ку менинг кушандам"².

Ҳусайн Воиз Кошифӣй "Калила ва Димна"³ ("Анварӣ Сухайлий"⁴) асарида Қурбақа, Қисқичбақа ва Росу ҳикоясида Қурбақа ва болаларини илон домидан қутқарган Росу охири Қурбақа ва унинг болаларини ҳам Росунинг ўзи еганини баён этгач, юқоридаги шеърдан фақат ўз қарашига тўғри келган қуйидаги икки мисрани Саъдийнинг "Гулистон"дан ўзлаштириб Қурбақа ва унинг болалари бошига тушган фожиа таъсирини кучайтиришга эришади:

¹ Саъдий Шерозӣй. "Гулистон", нашриёти "Дониш", Душанбе, 1988, 85 — 86-бетлар /нашрга тайёрловчи, муқаддима ва луғат шарҳловчи муаллиф С. Сиддиқов.

² Қаранг. Саъдий Шерозӣй шеърӣятидан, Тошкент, 1976, 96-бет. (Форсӣйдан халқаро Фирдавсӣй мукофоти лауреати Ш. Шомуҳаммедов таржимаси/.

³ Ҳусайн Воиз Кошифӣй. "Калила ва Димна", Душанбе, "Адиб", 1989 78 — 79-бетлар.

⁴ Росу-сусарлар оиласидан бўлиб, кўк сарғиш рангдаги йиртқич ҳайвон, илон, уй сичқони, каптар, товуқ, қурбақани ейди.

Ту аз чангали гургам даррабудй
Чу дидам оқибат худ гург будй¹.

ТАРЖИМАСИ

Бурининг оғзидан этдию халос,
Ўзи бури бўлиб туширди паққос

Аммо, Воиз Кошифий бу шеърӣй парча Саъдийдан ўзлаштирилганлигини эслатмайди.

Саъдий Шерозийнинг "Гулистон" асарининг 47-саҳифасида дўстликнинг моҳияти таъриф-тавсиф этилгач, шоир дўстлик хусусидги қуйидаги қитъаси билан ўз қарашларини ойдинлаштиради.

Дўст машмор он, ки қар неъмат занад,
Лофи ёрию бародархондаги.
Дўст он донам, ки гирад дасти дўст,
Дар парешонҳолию дармондаги.

МАЗМУНИ:

Дўст дема гар нозу неъмат устида
Урса лоф: "дўстимсан азиз, меҳрибон".
Дўст удир дўстига чўзади қўлин —
Дўсти бўлганда ночор, нотавон.³

"Калила ва Димна" асаридаги Димнанинг барча айблари очилиб, шоҳ томонидан зиндонга ташлангандан сўнг, "ночор, нотавон" аҳволга тушиб қолган пайтида, дўсти Рўзбеҳ уни кўргани борганлиги ҳақидаги ҳикояда дўстлик шартларидан бирини муайянлаштириш учун адиб Саъдийнинг юқорида эслатилган шеърідан фақат "донам" сўзини ўз хоҳишига мос тушган "бошад" сўзига бадал қилиб қуйидаги икки мисрани ўзлаштириш билан ҳикояни гўзаллаштиради:

Дўст он башад, ки гирад дасти дўст,
Дар паришонҳолию дармондаги.⁴

¹ Ҳусайн Воиз Кошифий. "Калила ва Димна", Душанбе, "Адиб", 1989, 79-бет.

² Саъдий Шерозий, шу асар, 47-бет.

³ Саъдий Шерозий шеърятидан, Тошкент. 1976, 94-бет /Шоислом Шомуҳамедов таржимаси/.

⁴ Ҳусайн Воиз Кошифий. "Калила ва Димна", /Анварий Сухайлий/, Душанбе, "Адиб", 1989, 110 — 119-бетлар.

Бироқ адиб юқоридаги ҳар икки шеърӣ парчанинг муаллифини, асарининг номини мутлақо эсламайди. "Калила ва Димна" даги:

Бас осон менамуд аввал ғами дарё ба бӯи суд,
Ғалат кардам, ки ин тӯфон ба сад гавҳар намеарзод,¹

МАЗМУНИ:

Бас, осон кӯринди аввал нафъ учун дарёдин ўтмоқ ғами,
Ғалат қилдимки чун мен бу тӯфон юз гавҳарга арзимас,—

байтидаги фақат бир сўзни — "чи" сўзини "бас" сўзига бадал қилиш билан Ҳофиз Шерозийнинг қуйидаги икки мисрасини қўллаш воситасида Воиз Кошифӣ ўз ниятини нурлантириб кўрсатишга эришган:

Чи осон менамуд аввал, ғами дарё ба бӯи суд,
Ғалат кардам, ки ин тӯфон ба сад гавҳар номеарзод².

Бироқ адиб шу шеърӣ парча Ҳофиз Шерозийга тааллуқли эканлигини қайд этмайди.

Ёки "Калила ва Димна"ни безатиб турган³ қуйидаги шеърӣ мисралар Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асаридан олинган:

Дарахте ки талх аст ўро сиришт,
Гараш дарнишини ба боғи биҳишт,
В-ар аз жуи ҳўлдаш ба ҳангоми об,
Ба беҳ ангубин резиву шаҳди ноб.
Саранжом гавҳар ба кор овард,
Ҳамон меваи талх бор овард!⁴

ТАРЖИМАСИ:

Дарахтнинг асли аччиқдур агарчи,
Биҳишт боғига ўтқазсанг-да гарчи,
Сугорсанг кавсарӣ сувдан-да алқол,
Қуйиб турсанг-да остиға асал-бол,

¹ Шу асар. 108-бет.

² Ҳофиз Шерозӣ. "Ғазалҳои мунтахаб", Душанбе, "Ирфон", 1967, 116-саҳифа.

³ "Калила ва Димна", 174-саҳифа.

⁴ Х. Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик, мажмуа 2, 304-саҳифати.

Гуҳарга менгзагай ҳосили, баса,
Дағи аччиқ бўлур онинг меваси.

Аммо Воиз Кошифийнинг "Калила ва Димна" асарида бу шеърӣ парчанинг асл муаллифи ёки асарнинг номи ҳақида бирор-бир ишора йўқ. Ҳусайн Воиз Кошифӣ "Ахлоқи Муҳсинӣ" асарида ўз орзу-истакларини янада чуқурроқ муайянлаштириш учун 384 ибратли шеърӣ парчадан фойдалангани ҳолда, фақат олтитасидан: Шайх Саъдий /149-б./, Ҳаким Фирдавсий /150-б./, Хоқоний /152-б./, "Рӯшноинома" /Носири Хисрав асари, 188-б./ Низомӣ Арузий /223-б./, Ҳаким Фирдавсий /254-б./, Низомий /257-б/ дан фойдаланганлиги хусусида ишора бор. Қолган шеърӣ парчалар қайси шоирники эканлиги хусусида адиб эслатиб ўтмайди. Бинобарин, дидактик асарларнинг ўзига хос хусусияти, баён услуби ҳам муаллифдан ўз фикрларини асослаш учун келтирилган ҳар бир шеърни кимга, қайси шоирга тааллуқли эканлигини эслатишни тақозо этмас экан. Воиз Кошифӣга нисбат берилган ва Хожа Самандар ижодий ўзлаштирган ахлоқ-одоб мавзусидаги ҳикоялар хусусида ҳам худди шундай фикр юритиш мумкин. Халқ мулкига айланиб қолган сайёр ҳикоялар адиблар тасвирлаётган мавзунинг хусусияти, муаллифларнинг орзу-истакларига уйғун, мос эканлиги учун ҳам у асардан бу асарга ўтабаради. Бу ҳолат жаҳон адабиётида ҳам, Шарқ адабиётида ҳам бир анъанага айланганлиги адабиётшуносларга маълум. Айниқса, бу анъана ахлоқий-таълимий мавзуда ёзилган асарларга сингиб кетган. Шу боис бу анъанадан илҳомланиб, "Дастур ул-мулук" асарини ёзган Хожа Самандар бу мавзуда ўзидан олдин ҳам асарлар яратилганлигини, бироқ салафларининг эътиборидан четда қолган баъзи бир масалаларни ёзишга интилганини, камтарлик билан, қуйидагича баён этади: "Бизгача қудратли чавгон таёқчасининг эгри учи билан тутқич бермас сўз коптогини қўлга киритиб, мақтовга сазовор бўлган мўмин-мусулмонларнинг яхши томонларини, худди ёруғ кундек нурлантириб, бадхулқ, бадхоқ, жирканч ва нобоп кишилар руҳиятини, зим-зиё кечадек, қоронғилаштириб тасвирлаган одамлар ҳам бўлган. Бу ёш тўти /асар муаллифи — Ж.Э./ бошқалар сўз гулхонасидаги ҳосилни йиғиб олгандан сўнг, уларнинг назарига тушмай қолган бошоқларни териб, жамлаб, булбулга ўхшаб, жуда кўп машқ қилди ва ниҳоят давр кўзгуси сифатида, одамларнинг иш фаолияти, хатти-ҳаракатлари ҳамда шу замонда юз берган воқеалар хусусида, худди сибизгага ўхшаб "Мухаллис" оҳангида куйлаш имкониятига эга бўлди".

Бинобарин, муаллиф салафларининг, жумладан, ахлоқ, адолат, давлатни бошқариш ҳақида шоҳ асарлар яратган Кайковус, Низомулмулк, Саъдий Шерозий, Ҳусайн Воиз Кошифий каби алломаларнинг анъаналарини давом эттирган, бу шарафли ишни ихчам, лўнда қилиб баён этишда "Темур тузуклари" асарининг ҳар бир банди унга бир йўлланма вазифасини ўтаган. Буюк алломалар ўз асарларида салафлари қўллаган сайёр ҳикоялар, ибратли шеърӣй парчаларни ўзлари яшаган даврга мослаб ижодий ўзлаштирганларидек, Хожа ҳам шу йўлдан бориб, ахлоқӣй-таълимий мавзуда ёзилган асарларнинг баён услубидан фойдаланган, минг йиллар давомида дидактик асарларни безаб келган сайёр ҳикояларни, буюк шоирлар томонидан ёзилган ибратли шеърӣй парчаларни ижодий равишда ўзлаштириб, ўз даври ва кейинги авлодларга ибрат бўладиган, асарларга татийдиган оригинал, янги асар яратишга эришган. Айниқса, Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур ул-мулк" асарининг оригинал, янги бир асар эканлиги унинг ўзига хос баён услубида, тасвирланаётган воқеаларга нисбатан аниқ ёндашганлигида яққол кўзга ташланиб туради. У ҳам воқеалар баёни давомида китобхонлар эътиборини, ҳиссиёти ва туйғусини тасвирланаётган асосий масалалардан узоқлаштирамаслик учун, қайси ҳикояларни, қайси шоирларнинг ибратли шеърӣй парчаларини хоҳишига мос ижодий ўзлаштирилганлигининг "руйхати"ни бермайди. Бизнингча, бунинг сабаби ахлоқӣй-таълимий асар ёзиш билан машғул бўлган муаллифнинг хотира қуввати ниҳоятда кучли ва баланд бўлганлиги боис, буюк ахлоқ олими машҳур адиб Воиз Кошифийдек, улар минглаб ҳикояларни, ибратомуз шеърларни ёд билган бўладилар. Шунинг учун бўлса керак, асар ёзиш жараёнида фикрлар дунёсига шўнғиб кетган бир пайтда, салафлари асарларини варақлаб, уларнинг қайси шеъри ёки ҳикояси ўз хоҳишларига мос тушишининг "руйхати"ни тузмай, хотираларида михланиб қолган шеърӣй парчаларни мутлақо ўзгаришсиз ёки бирор-бир сўзни ўзгартириб, оғзаки ёки ёзма баён қилиш қувватига, маҳоратига эга бўладилар. Шунинг учун улар асарларида ижодий ўзлаштирилган ҳамма ҳикояларни, шеърларни қайси шоир ёки адибга тааллуқли эканлигини таъкидлаб ўтмайдилар. Шу боис Заҳирӣй ас-Самарқандийнинг "Синбоднома", Кайковуснинг "Қобуснома" асарларига киришсўзи ёзган И. С. Брагинский¹, "Қобуснома"нинг ўзбекча таржимасига

¹ Энциклопедия персидско-таджикской прозы. Душанбе, 1990, 3 — 9-бетлар.

муқаддима ёзган С. Долимов¹, Низомулмулкнинг "Сиёсатнома"сига сўзбоши ёзган А. Девонқулов², Ҳусайн Воиз Кошифийнинг қайта ишланган "Қалила ва Димна", асарига сўзбоши ёзган Расул Ҳодизода³, "Футуватномаи Султоний", "Ахлоқи Муҳсиний", "Рисолаи Хотамия" асарларига сўзбоши ёзган Қурбон Восеъ, "Футувватномаи Султоний"⁴, асарларини форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилган Нажмиддин Комилов ўз сўзбошида ва асарлар муаллифларининг минг йиллик мумтоз адабиётдан ўзлаштирган сайёр ҳикоя ва ибратомуз шеърий парчаларнинг қайси асар ва қайси шоирнинг шеърларидан ижодий ўзлаштирганликларининг "рўйхати" ва ахлоқий-таълимий асар ёзган адибнинг ўз ҳиссасини аниқлашга ҳаракат қилмасдан, фақат шу дидактик асарнинг моҳияти хусусида одиллик билан фикр юритганлар.

М. А. Салоҳиддинова Хожа ижодий ўзлаштирган ибратомуз шеърлар кимнинг шеъри эканлигини аниқлашда қийналган айрим назмий парчалар балки адибнинг ўзининг шеърларидир. "Ансул-ул-фуқаро" шеърий тўпламини мулло Самандар Хожага нисбат берилиши унинг истеъдодли шоир бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Адибнинг дўсти, замондоши Мирзо Юсуфнинг Самандар Хожанинг поэтик маҳорати хусусидаги қуйидаги таъриф-тавсифига эътибор жалб этилса, унинг таниқли шоир бўлганлиги яна ойдинлашади.

БАЙТ

Кам эрур бундоқ гузал сўзлар соҳиби, жуда кам,
Таъриф этмиш жаъм қилиб лутф ила маънони ҳам.
Нур сочур сўз машъали ҳар назмининг матлаъсида,
Дарёдек илми аён ҳар шеърининг мақтасида.
Юз очур ҳар лавҳида юз қитъа маъно мисли дур,
Офтоб тожига ул эҳсон этодур тоза нур.
Битмиш ул андоқ рубоийларки — пурмаъно, басе,
Осмон устунидир гўё анинг ҳар мисраси.

Хожа Самандарнинг истеъдодли шоир бўлганлигини "Дастур ул-мулук" асарининг 21-фаслида тарихий

¹ "Қобуснома" Т., 1986, 3 — 26-бетлар.

² Ҳусайн Воиз Кошифий. "Қалила ва Димна", Душанбе, 1989, 5 — 18-бетлар.

³ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний. Ахлоқи Муҳсиний. Рисолаи Хотамия. Душанбе, 1991, 5 — 24-бетлар.

⁴ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёки жавонмардлик тариқати (Панднома), Т., 1994, 3 — 5, 104 — 106-бетлар.

воқеаларга, даҳшатли жанг эпизодларига бўлган муносабатлари, ҳис-туйғуларини шеър билан ифода этганлиги ҳам тасдиқлайди.

М. А. Салоҳиддинова ўз изоҳларида Хожа Самандар "Дастур ул-мулук" асарида ижодий ўзлаштирган 40 дан ортиқроқ шеърини парчаларни Воиз Кошифий билан Ҳожи Юсуфга нисбат бериши¹ мақбул эмас. Чунки бу ибратомуз шеърини парчалар форс-тожик мумтоз адабиётининг минг йиллик маҳсулидир. "Синбоднома" ва "Қобуснома"ларни рус тилига таржима қилган М. Н. Осмонов, Е. Э. Бертельслар Заҳирий ас-Самарқандий ва Кайковуслар ўз асарларини безаш, таъсирини кучайтириш учун ўзлаштирган шеърини ва насрий парчаларни қайси буюк аллома ижодининг маҳсули эканлигини, яъни манбаларни ўз изоҳларида аниқ қайд этадилар². Хожанинг ижодий ўзлаштирган шеърларининг асл манбаини М. Н. Салоҳиддинованинг изоҳларида аниқ кўрсатмаган. Юқорида қайд этилганидек, шеърларни фақат Воиз Кошифий ва Ҳожи Юсуфга нисбат бериш билан кифояланган. Форс-тожик мумтоз адабиётига чуқур назар ташланса, Хожа Самандар "Дастур ул-мулук" асарида ижодий ўзлаштирилган ва М. А. Салоҳиддинова ўз изоҳларида Ҳусайн Воиз Кошифий ва Ҳожи Юсуфга нисбат берилган назмий парчалар ўзларидан олдин ўтган салафлари ва замондошларининг шеърлари эканлиги равшанлашади.

МИСОЛЛАРГА МУРОЖААТ ҚИЛАЙЛИК:

Дахул дар фиғон аст доим, вале,
Чи ҳосил, чу андар миён ҳеч нест?
Агар донише хаст маъни талаб
Ба сурат машав гарра, ки он ҳеч нест!³
(А. Жомий шеъри.)

Ходими подшоҳ амин бояд,
Ки аз у мулк равноқ афзояд.
Гар кунад чониби хиёнат рӯ,
Мулк вайрон шавад зи шуми ӯ.
(Саъдий шеъри.)

¹ Қаранг: Ходжа Самандар Термезий. Дастур ул-мулук (Назидание государям), Москва, 1971, 189 — 193-бетлар.

² Қаранг: Энциклопедия персидско-таджикской прозы. Қобуснома, Синбоднома, Сказки, Душанбе — 1990, 481 — 502-бетлар.

³ Бу шеърларнинг таржимаси "Дастур ул-мулук"нинг асосий матнида берилгани боис такрор ёзишни лозим топмадик.

Аз тарбият аст, хок гавҳар гардад,
Хун дар тахи нофа мушки асфар гардад.
Он оҳани тираруи беқимматро
Икхир (кимё) чу тарбият кунад зар гардад.

(Ж. Румий шеъри)

Салотин ҳар киро аз пеш ронданд,
Зи авчи чарх бар хонаш нишонданд.
Чу чашми субҳ бар ҳар кас ки диданд,
Палоси зулматаш аз бар кашданд.

(XI аср шоири

Абусаид Абулхайрининг шеъри)

Чи зебо гуфтаст он марди ҳушёр,
Агар сар боядат, сирро нигоҳ дор.

(Рӯдакий шеъри).

М. А. Салоҳиддинованинг изоҳларида Воиз Кошифий ва Ҳожи Юсуфга нисбат берилган, Хожа Самандар томонидан ижодий ўзлаштирган қолган 35 та назмий парча ҳам Абулқосим Фирдавсий, Низомий, Рӯдакий, Хоқоний, Жаллолиддин Румий, Саъдий Шерозий (Хожа Самандар кўпроқ Саъдий шеърларидан фойдаланган), Абдурахмон Жомий ва бошқа шоирларнинг шеърларидир. Хожа Самандар Термизийнинг форс-тожик адабиёти намояндаларининг ибратомуз назмий парчаларини кенг ўзлаштирганлигига сабаб, Малехо Самарқандийнинг таърифлаганидек, унинг бақувват билими, хогирасининг ниҳоятда ўткирлиги ва замондошларини ҳайратда қолдирган зийрак қобилият эгаси бўлганлиги билан боғлиқдир. М. А. Салоҳиддинова Хожанинг салафлари ва ўз замондошларидан ижодий ўзлаштирган назмий парчаларни, ҳикояларни фақат Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Анварии Сухайлий" ва Ҳожи Юсуфнинг "Илм-ул-ахлоқ" асарларидан олганлигини қайд этиш билан чекланиб қолмай, адибнинг ахлоқий-таълимий адабиётнинг минг йиллик маҳсулидан, анъаналаридан кенг баҳраманд бўлганлигини муайянлаштирганида, рус тилига таржима қилинган "Дастур ул-мулук" асарининг қиммати янада ошган бўлур эди. Биз юқорида Хожа Самандарнинг ахлоқий-таълимий асар яратиш хусусидаги маҳоратини тўлароқ очиш учун М. А. Салоҳиддинованинг "Дастур ул-мулук" таржимасининг сўзбошиси ва баъзи бир изоҳларидаги айрим камчиликлар ҳақида ўз муносабатларимизни билдиришга ҳаракат қилдик. Аммо инсоф билан шуни қайд этиш жоизки, бу асарни биринчи бўлиб форс тилидан рус тилига таржима қилган форс-тожик тилининг

билимдони, мухтарама олиманинг диққатга лойиқ ишидир; камчиликларидан қатъи назар, асар қайси тилда таржима қилинмасин, у шу таржиманинг калиди вазифасини бажаради. Шу сабаб М. А. Салоҳиддинованинг рус китобхоналарига манзур бўлган таржимаси жуда катта қимматга молик деб ҳисоблаймиз.

Биз Ўзбекистон Республикаси ФАси Шарқшунослик институтида сақланаётган 1437 ва 1468-рақамли қўлёзманинг фотонусхалари асосида "Дастур ул-мулук"ни форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилаётганимизда, М. А. Салоҳиддинованинг рус тилидаги таржимаси ва у нашр эттирган "Дастур ул-мулук"нинг факсимиле матнини назаримиздан соқит қилмадик, унинг таржимасидан муқояса сифатида фойдаландик. Бундан ташқари, Душанбеда "Адиб" нашриётида чоп этилган (нашрга тайёрловчи С. Ҳалимов) "Дастур ул-мулук"нинг сайланма матни ҳам муқояса тарзида ишга жалб этилди. М. А. Салоҳиддинова изоҳларини ва баъзи бир воқеаларни янада чуқурроқ ойдинлаштириш мақсадида тарихий-адабий манбалардан, айниқса Б. А. Аҳмедовнинг "История Балха" (Т., 1982 й.) китобидан баҳраманд бўлдик. Шу боис таниқли олима М. А. Салоҳиддинова, форс-тожик тилининг билимдони С. Ҳалимов, академик Б. А. Аҳмедовларга миннатдорчилик изҳор этамиз.

Хожа Самандарнинг салафлари бирор масала юзасидан фикр юритмоқчи бўлсалар, шу масаланинг моҳиятини қисқача таърифлаб бўлгач, ундан кейин ўзларининг ғоявий ниятларини, истакларини бир ёки бир неча ҳикоя заминида асослаш орқали баён этадилар. Масалан, Низомулмулкнинг "Сиёсатнома"¹ асарида подшоҳнинг ўз мулозимларига бўлган муносабатлари низоми, тартиби — шоҳнинг ҳафтада икки кун ўз мулозимлари ишини, уларнинг халқ арз-додини қай тарзда эшитаётганлигини тафтиш қилиниши баён этилгач, "Ҳар бир кишининг арзини тинглаш", "Қулоғи эшитмайдиган адолатли подшонинг арз тинглаши" ва Сомонийлар сулоласига мансуб бўлган одил амир Исмоил ибн Аҳмаднинг ўз мулозимлари билан бўлган муносабатининг натижаси хусусидаги ҳикоя, яъни учта ҳикоянинг баёни орқали ўз ниятларини муайянлаштиради. Дарбор вазирларининг сифатлари хусусидаги низом, тартиб-қоида қисқача

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома, Душанбе, "Адиб", 1989, 3-фасл, 17-бет.

ёритилгач, "Одил вазирнинг сифатлари", Баҳром Гўрнинг хоин вазири Ростравшан (Бу ҳикоя Пошшоҳада ҳам бор), Искандар Доронинг хоин вазири билан тил бириктириб, Дорони ўлдириш тўғрисидаги учта жуда катта ҳикоя¹ заминида ўзининг мақсадини ойдинлаштиради.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Анварӣ Суҳайлий" ("Калила ва Димна"нинг қайта ишланган варианты) асарида адолат ҳақидаги қарашларини ёрқин ифодалаш учун, аввало "Калила ва Димна" олдинги вариантларида, жумладан, Абулмаолийи Насрулло қайта ишлаган нусхасида бўлмаган адолатли подшоҳ ҳақидаги ҳинд Ройи Добшилим ва Бараҳман Бидпойнинг ҳикояти, адолатпарварлиги билан шуҳрат қозонган Чин шоҳи Ҳумоюнфол ҳикояти, мамлакатни идора қилишда подшоҳларга ибрат бўладиган "Асалари" ҳикояти, Добшилимнинг халқпарварлиги, саховатлиги ва унинг туши тўғрисидаги ҳикоят, горда жуда катта хазина билан бирга топилган мозийда ўтган подшоҳ Ҳушаннинг² буюк подшоҳ Добшилимга айтиб ёзиб қолдирган адолатли подшоҳларнинг бутун хусусиятари жамланган 13 та васияти батафсил баён этилгач, шу бешта ҳикоя ва 13 васият устига 14 бобдан иборат бўлган "Калила ва Димна"нинг қайта ишланган гўзал варианты баён этиладики, улар бир-бири билан омукталашиб кетган.

Воиз Кошифийнинг "Ахлоқи Муҳсиний" асаридаги "Адолат" бобида адолатнинг гўзал сифатлари қисқача таърифлангач, "Бир соатлик адолатнинг қиммати" (Бу ҳикоя Пошшохожада ҳам бор) "Абдуллоҳ Тоҳир", "Одил шоҳ", "Нушеравони Одил", "Чин подшоҳи", "Салжуқий", "Маликшоҳ", "Халифа Маъмун", "Амру Лайс", "Подшоҳ Қубод", "Баҳром Гўр", "Хушанги Сиёмак", "Султон Маҳмуд" ва "Самарқандлик бир золим" номли 14 та мустақил ҳикоятлар воситасида адолатли ҳукмдор образини нурлантириб беради.

Саъдий Шерозийнинг "Гулистон" асарида подшоҳларнинг сифатлари ва уларнинг ўз мулозимлари, халқ билан бўлган муносабатлари 42 ҳикоя воситасида очиб берган.

¹ Низомулмулк, шу асар, 4-фасл, 24 — 34-бетлар.

² Қаранг: Ҳусайн Воиз Кошифий, Калила ва Димна, Душанбе, "Адиб", 10 — 16-бетлар.

³ Хушанг — "Авесто"да Хушанги Пешдод номи билан девларга қарши курашган, етти иқлимнинг биринчи шоҳи; Фирдавсий "Шоҳнома"си ва қадимги эрон ривоятларидаги бадний тимсол. (Энциклопедияи Совети тожик жилди 8, Душанбе 1988, 426-бет.

Хожа Самандар Термизий ўз салафларидан фарқли ўлароқ фикрнинг ихчам, лўнда ва аниқ бўлишига интилади. Катта ҳикоятлардан зарур бўлгандагина, онда-сонда фойдаланади. Салафлари бир неча ҳикояда баён этган орзу-истакларини ижодий ўзлаштириб, бир асар ёхуд бир неча ҳикоядаги ният, муддаони бир кичик, сермаъно ҳикматга жамлаб, ўз орзуларини аниқ, ихчам, китобхон диққатини жалб этадиган даражада таъсирчан қилиб ёритишга эришган. Бинобарин, таниқли олима М. А. Салоҳиддинова айтганидек: "...материални танлаш, ўзлаштирилган қисмларни бир-бири билан боғлаб бир гўзал, кичик ҳикматга сиғдириш борасида муаллифнинг маҳорати сабаб, асар бадиий жиҳатдан ажойиб, худди серҳашам бир гўзал бино сингари жозиба касб этган ва Хожанинг ўз замондошларинигина эмас, балки ундан кейинги давр китобхонларини ҳам қизиқтириб, эътиборини ўзига жалб этган". Шу боис 130 йилдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин ёзилган "Гулшан-ул-мулук" номли тарихий асарнинг муаллифи Муҳаммад Ёқуб Мирзо ибн Муҳаммад Дониёлбий оталиқ мазкур асарининг охирида Хожа Самандарнинг "Дастур ул-мулук" асарининг ахлоқий таълимий қисмини жойлаштирган.

Хожа Самандар Термизий ўз асарини ҳамиша маоний аҳли қўлида бўлишини орзу қилиб:

БАЙТ

Бу маҳзаннинг манга гар етмаса ҳамки дуойи,
Мудом бўлсин маоний аҳлининг илкинда жойи,—

деб истак билдирган эди. Бинобарин, бу асар ўз даврида ва ундан кейин ҳам "Маоний аҳли қўлидан жой олиб", жуда катта шуҳрат қозонди.

Юқорида қайд этилган Хожа Самандар Термизийнинг "...замон аҳли мажлисларини ранг-баранг қандиллар ила мунаввар қилган "Дастур ул-мулук" асари 22-фаслдан иборат. Асар 1680 — 1702 йилларда Бухорога подшоҳлик қилган Субҳонқули Муҳаммад Баҳодирхонга бағишланган бўлиб, қисқача кириш қисмидан сўнг, адолатни таъриф-тавсиф этиш билан бошланади. Чунки адолат бор жойда мамлакат обод бўлади, халқ фаровон яшайди, тинчлик барқарор бўлади. Шу сабаб Оллоҳ таоло ҳам бандаларига: "Эй мўминлар, Оллоҳнинг ўзи учун ҳақ йўлни тутгучи, адолат билан Шаҳодат — гувоҳлик бергучи бўлингиз! Бирон қавмни ёмон кўришингиз сизларни адолат қилмаслик-

ка тортмасин!.. Оллоҳдан қўрқингиз! Албатта Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир",— дейди (Қуръон, 5-сура, 8-оят).

Ривоятларда одиллик ҳақида гап кетар экан, "адолатли еултон ўлгандан кейин ҳам, унинг жисмини тупроқ ўз тасарруфига олмайди",— деб ҳикоя қилинади. Халифа Маъмуннинг мажлисида ҳозир бўлган уламолардан бири: "Одил подшоҳ шахсининг ўзига хос хусусияти шуки, уларнинг жисми қабрда ҳам бир-биридан ажралиб, сочилиб кетмайди",— деб ҳикоя қилади. Шунда Маъмун: "Мен пайғамбарнинг мўъжизакор, чуқур маъно билан айтилган бу ҳадисларининг тўғрилигини синамоқчи эмасман. Бу ҳадисларнинг тўғрилиги, ҳақлигига тўла ишонаман. Бироқ пайғамбаримиздан олдин, мен ҳали дунёга келмаган бир пайтда адолат тимсоли бўлган Нўширвони одилни кўрмоқчиман",— деб Мадоин шаҳрига йўл олади. Мадоинга етиб боргач, Нўширвон даҳмасини очишни буюради ва даҳма ичига киради. Нўширвон худди қаттиқ уйқу элтган кишидек сокин, тинч ухлаб ётганини кўради. Унинг қўлида учта узуги бор эди. "Биринчисида "Дўст ва душман билан чиқишгин"; иккинчисида: "Бирор иш қилмоқчи бўлсанг, донишмандларнинг кенгашисиз, маслаҳатисиз ҳаракат қилма"; учинчисида: "Қўл остингдаги халқнинг орзу-истакларини эътиборингдан соқит қилма"; унинг боши устида осилган зарлавҳада "Ҳар кимки ўз мулкини жуда улуғвор қилишини ва мол-давлатини кўпайтиришни истаса, айтгин, ўз адолатини оширсин",— деган пандлар нақш этилган эди. Маъмун бу пандномаларни ёзиб олишни буюради ва тупроқни атир билан қориштириб, даҳманинг устини ёптиради. У адолатли подшоҳнинг ҳамиша тирик бўлишига, унинг жисми титилиб, тупроққа аралашиб кетмаслигига ишонч ҳосил қилади.

Адолат хусусидаги юқорида эслатилган Қуръон оятлари, Нўширвони одилга ўхшаган одил подшоҳлар ҳақида ҳикояларнинг мазмуни Хожа ҳикматларини нурлантириб турибди. Хожа қуйидаги ҳикматларида одил подшоҳларни Нўширвонга монанд этади:

ҲИКМАТ

Азизим,— деб мурожаат қилади Хожа,— агар подшоҳ, ўз мансабини сунистеъмол қилган, халқ, мамлакат мулки ризқу рўзи ҳисобига бойишга интилган нафси ўпқонларга Нўширвони одилга ўхшаб жазо чорасини қўлламаса, юрт хароб бўлади, фуқаронинг подшоҳга бўлган ишончи-умиди зулмат шабистонига-қоронғи кечага айланади.

БАЙТ

Сиёсатда адолат қилмаса гар шоҳ,
Фуқаро, айт-чи, кимдан топгуси паноҳ?

ҲИКМАТ

Азизим, бир тола хасга арзимайдиган махлуқсифатлар ҳамиша ўз бошларини зулм ва ситам охуридан кўтармайдилар. Подшоҳнинг асов оти каби бевақт, ўринсиз ўжарлик, итоатсизлик қиладилар. Бундайларни тил қамчиси билан жазола, токи уларнинг зарари бошқаларга тегмасин. Чунки давлат сардорининг сиёсат низоми шундай бўлади. Раҳбар рўй бераётган бедодликни қаҳр болтаси билан чопиб, ер билан яқсон қилмаса, замон боғидаги тилаклар, орзулар ниҳоли хазон бўлади. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Сиёсат тарзига дарз тушса гар қай кун,
Бўл огоҳким, қулар тинчлик деган устун.

Хожа мазкур ҳикматларида "Темур тузуқлари" асарида Соҳибқирон тили билан баён этилган ибратли талабларни ҳам ижодий ўзлаштирганлигини эслатмайди. Бироқ "Темур тузуқлари"нинг олтинчи бандининг мазмуни бу ҳикматларда нур бўлиб тушганлигини яққол англаш мумкин. "Темур тузуқлари"нинг 6-бандида шундай деб ёзилган: "Адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳқорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим... Золимлардан мазлумлар ҳақини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариятга мувофиқ одамлар орасида муҳокама қилдим..."¹

Бинобарин, халққа зарар етказган золимларни жазолаш "Темур тузуқлари"да ҳам, Хожанинг барча ҳикматларида ҳам давлат сиёсатининг бош мезони эканлиги ойдинлаштирилган.

ҲИКМАТ

Азизим, ҳаммавақт мамлакат аҳволи ва халқ фаровонлиги учун зарур бўлган нарсаларни бунёд этиш йўлида

¹ Темур тузуқлари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Караматов таржимаси. Т., 1991, 54-бет

саъй-ҳаракат қилган, тиниб-тинчимаган ва бундай одатни ҳамиша ўз хотири саҳифаларига нақш этиб, марҳамат майдонида халқ бошига шафқат ва меҳрибонлик байроғини жилвалантириб, баланд кўтарган подшоҳгина ўз вазифасини адо этган бўлади,— деб, ўз истагини янада чуқурроқ муайянлаштириш учун Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома"сидан қуйидаги байтни келтиради:

БАЙТ

Ўзал сўзлар соҳиби — бир марди муътабар,
Эронзамин шоҳлари ҳақида қилди хабар.
Хурмуз вақтеки қарийб узмоқда эди жон
Дедиким Хусравга, эй навжувон ўғлон,
Жаҳоннинг равнақи сенинг зотинга боғлиқ,
Чун фармонингаю ақлу ҳукминга боғлиқ.
Ғафлат уйқусини тарк эт, бўл бедор,
Мамлакат аҳволидан бўл доим хабардор.
Сен жавобгар бўларсан, гар олам бўлса тамом,
Ғофил бўлмай ишингни билиб қилгин, вассалом.

"Темур тузуклари"да ҳамиша халқ ва юрт дарди билан ёнган подшоҳнинг руҳияти, ҳаракатлари тасвирланади: "Салтанат тўнин кийгач, тинчлигу соғлигим кетди. Ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим (бешинчи банд, 57-бет). Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволи, сипоҳи ва раият кайфиятини, туриш-турмушларини, қилмиш-қидирмишларини, булар ўртасидаги алоқаларини ёзиб, менга билдириб туриш учун диёнатли, тўғри қаламли кишилардан воқсанавислар (ахборотчилар) белгиладим (9-банд, 55-56-бетлар) ва яна буюрдимки, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан сари шумор (жон бошидан олинадиган солиқ) ва хона шумор (ҳар бир хонадондан олинадиган солиқ) олмасинлар. Сипоҳлардан бирон киши раиятининг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, раиятнинг от-уловини тортиб олмасин" (Салтанатни идора этиш тузуги, 95-бет). Амир Темур салтанат тўнини кийгач, Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома"сида таърифланган Хурмуз, Хусравдек, ғафлат уйқусини тарк этганлиги, мамлакат аҳволи ва халқ фаровонлиги учун зарур бўлган нарсаларни бунёд этиш йўлида саъй-ҳаракат қилишни ўз хотири саҳифаларига нақш этиш мақсадида барча ҳузур-ҳаловатдан воз кечганлиги Хожа ҳикматларида баён этилган гоё билан шу қадар уйғунлашганлигидан ихтиёрсиз равишда адиб "Дастур ул-мулк" асарини ёзиш жараёнида кўз ўнгида доим "Темур тузуклари" шуъла сочиб турган-

лигининг гувоҳи бўламиз. Шуни қайд этиш жоизки, "Дастур ул-мулук"нинг жангнома қисми (21-фасл)да даҳшатли жанглр манзарасини тасвирлашда Хожа Самандар "Темур тузуклари" асарида баён этилган тартиб-қоидалардан бир ибрат сифатида фойдаланган.

"Дастур ул-мулук" асарининг асл мавзуси давлатни идора қилиш ва ёшларни тарбиялашда подшоҳлар учун бир дастурдир. Асардаги ранг-баранг ҳикматлар ва жанг воқеа-ҳодисаларда ҳаммадан олдин инсонга хос бўлган энг яхши ахлоқий-таълимий хислатлар тарғиб этилади. Муаллиф асаридаги ҳикматлар орқали инсон руҳиятидаги энг яхши сифатлар, хислатларни таърифлаш билан бирга, ҳар бир мамлакат подшоҳи, амири, ҳокими шундай сифатлар, хусусиятларга эга бўлиши ва улар давлатнинг пойдеворини шу тарзда қуриши, мустаҳкамлаши лозимлигини қайта-қайта таъкидлайди. Шу сабаб асарнинг, гарчи у асосан подшоҳларга атаб ёзилган бўлса ҳам, мамлакат ёшларини маънавий ҳалол, пок, иродаси мустаҳкам, сабр-тоқатли, Ватанга содиқ кишилар руҳида тарбиялаш хусусидаги аҳамияти ниҳоятда каттадир. Хожанинг мамлакатни бошқариш ҳақидаги ҳар бир ҳикмати худди бир давлат низомидек эътиборини ўзига жалб этади. Шу сабаб адиб Оллоҳ томонидан насиб этган мансабнинг соҳиби бўлган подшоҳлар, ҳокимларнинг вазифаларини давлат низомидегидек нурлантириб таърифлайди.

"Азизим,—дейди Хожа,— Оллоҳ амалдорларга давлатни бошқариш учун қулай вазиятни яратди, тақдир чангали — панжалари улар учун улуғлик чодирини, бахт кошонасини қурди. Шундай қулай бир пайтда барча амалдорлар шундай улуғ, азим ишлар қилишлари керакки, у халққа осойишталик, фаровонлик, дину иймонга шон-шараф келтирсин, маънавиятни тарғиб этишга хизмат этсин. Уларнинг тирикликда амалга оширган ажойиб ишлари ўлгандан кейин ҳам гуноҳларини ювишга хизмат қилсин"...¹

Асарнинг иккинчи фасли жасорат деб номланган. Бинобарин, Қуръони каримда ҳам Оллоҳ жасоратли кишиларни ўзига яқин тутган. Шу боис Амир Темур ҳам "Жанглрда жонини фидо қилган" жасоратли, марди майдонларга таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳликнинг тахтини эгаллаганини фахр билан сўзлайди². Умуман, жасорат, ватанпарварлик хусусида мумтоз адабиётида ҳам,

¹ 9-фасл, 8-ҳикмат.

² Темур тузуклари, 54-бет.

XX аср адабиётида ҳам жуда кўп асарлар яратилган. Бироқ жасорат, ватанпарварлик, Ватанни ҳимоя қилиш ҳақидаги ҳикматларида Хожа ўзига ҳос тасвир услубини қўллайди. У мардлик, жасорат билан боғлиқ бўлган муаммоларни, баҳодир йигитларнинг ички кечинмаларини, руҳиятини, яъни Ватан қизларига нисбатан муҳаббати, Ватан маликалари, келинлари фақат жасоратли, довюрак йигитларни севиш мумкинлигини муайянлаштириш билан тасвир таъсирчанлигини кучайтиради.

"Азизим,— дейди Хожа жасоратли йигитларга қарата, — зудлик билан жангга кириб, оловкор шамширнинг суви билан ёмон ниятли рақибнинг номини ҳаёт лавҳасидан ювиб ташлаган, душманнинг олазарак кўзларини зафар тоши билан ўйиб (кўр қилиб), мурод пиёласи лабидан май ичган, даврнинг номдор, шижоатли баҳодирларигина мамлакат келинчагини ўз бағрига босишга ҳақлидир. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Қайси дам кўрсанг ёвингни тинч-фароғ,
Тунда маҳв эт — қабрига ёққин чироғ".

Хожа Самандар Термизий Ватаннинг бошига бирор кулфат тушганда, зудлик билан қатъий қарорга келиб, ҳаётини хавф остида қолдириб, қўлини ажал суви билан ювиб, тирикчилигидан тамом умидини узиб, ўз мақсадига эришмоқ учун мурод майдонига, яъни ҳарб майдонга қадам қўйган, ҳар қандай азоб-уқубатга бардош берган, ўз давлати манфаати, тинчлиги учун жонини фидо қилган кишиларни, "Жондан кечиб, жон олиб-жон бериб жангга кирган паҳлавонлар" нигина жасур, довюрак одамлар сирасига қўшади.

Хожа мамлакати, халқи ор-номуси учун кураш кетаётган бир вақтда мард йигит асло ўз хаёлини бекорчи нарсалар билан банд қилмаслиги, фақат жанг ташвиши, галабани ўйлаши зарурлигини уқтиради.

"Азизим, — дейди Хожа, — уруш пайтида, жанг майдонида ор-номус учун кураш кетаётган бир вақтда, мард киши шуҳрат ҳақида, жону мол тўғрисида ўйламаслиги керак. Уларни кераксиз, беқадр бир нарса деб билиб, астойдил жанг қилмоғи лозим. Чунки уруш кунда шуҳрат, мол орттириш йўлида безовта бўлишдан кўра жанг ташвиши, кулфати тўғрисида ўйлаш минг карра афзалдир. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Ору номусдан кура афзал билурсан гар бошинг,
Ёп паранжи бошингга, бўлсин аёллар йўлдошинг”.

Шуни қайд этиш жоизки, Хожа Самандарнинг жасорат хусусидаги ҳикматлари бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Улар истиқлол йўлидан бораётган Ўзбекистон Республикаси ёшларини, жангчиларини ватанпарварлик, довжораклик, мардлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг қайта ишланган "Калила ва Димна" асарида ҳинд эртақларида баён этилган аънаналар давом эттирилиб, унда асосан ҳайвонлар, жониворларнинг мажозий тимсоли воситасида адиб ўз ниятларини, орзу-истакларини ойдинлаштирган. Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур ул-мулук" асарида Воиз Кошифийнинг аънаналари янги тимсоллар, асосан инсон тимсоли воситасида, султонлар, амирлар, ҳақимлар ва шахналар¹нинг амалий фаолиятлари, бир-бири билан бўлган муносабатлар мисолида сермазмун, ғоят таъсирчан ҳикматлар заминида китобхоннинг эътиборини ўзида жалб этадиган даражада ажойиб ёритиб берилган.

Асарнинг адолат фаслидаги биринчи ҳикмат подшоҳ томонидан тайинланган одил шахнанинг иш фаолияти, уларнинг халққа ғамхўрлик қилиш даражасини ва аҳамиятини ойдинлаштириш билан бошланади.

— Азизим, — дейди Хожа ўз суҳбатдошига мурожаат қилиб, — адолатли шахна, амалдор халқнинг тинчлиги, осойишталигини таъминлаш учун ғамхўрлик қилмас экан, фитнанинг қўли азоб-уқубатни, адолатсизликни кучайтиришга кўмаклашади. Агар адолат шаъмининг нури билан бечора халқнинг уйи ёритилмас экан, ситамдийдаларнинг дили каби мамлакат ҳавзаси ғам билан тўлади.

БАЙТ

Адолат дастини тутгайки яхши шоҳ,
Анга пушту паноҳ бўлгай ўзи Оллоҳ.
Адолатдан қўлин тортса агар султон,
Ситаминдан вилоятлар бўлур вайрон.

¹ Шахна — мамлакатда тартиб-интизомни назорат қилувчи, подшоҳ томонидан тайинланган соқчилар, посбонлар бошлиғи ёки шаҳар ҳокими.

Халқ азалдан подшоҳлар томонидан тайинланган мамлакат, шаҳар вилоят ҳоқимлари ва назоратчилар, посбонлар сардорининг одил бўлишларини орзу қилган. Одамларнинг тинч-фароғатда ҳаёт кечиришлари адолатли назоратчилар, ҳоқимларнинг фаолияти билан боғлиқ эканлигини яхши англаган Хожанинг қадимий бу орзу-истаклари 300 йилдан буён ўз моҳиятини йўқотган эмас.

Хожа "Дастур ул-мулук" асаридаги ҳикматларда, салафлари сингари, ҳаммавақт мамлакат равнақи ва халқ фаровонлиги учун саъй-ҳаракат қилган, "Қуръон" да баён этилганидек, мулозимларининг "кичик гуноҳларини ўчириб"¹, авф этадиган, иғво-бўхтонларга ишонмайдиган одил, иродаси мустаҳкам подшоҳларни таъриф-тавсиф этади:

"Азизим, — дейди Хожа Самандар, — подшоҳлар орасида, руҳияти жиҳатидан мавж уриб турган денгизга монанд шахриёрлар бор. Унинг ақлини шағал-тошлар, ҳар қандай супуринди, хасу хашакларга ўхшаган аччиқ тил, ғийбат ва бўхтон билан лойқалатиб бўлмайди. У ўзининг ғоятда мустаҳкам иродаси билан кучли, бақувват тоққа ўхшайди. Бундай подшоҳни ҳар қандай ғазаб бўрони ҳам ўрнидан силжита олмайди...

МАСНАВИЙ

Тушса бошга минг хатар, билгил, фақат —
Мақсудинга элтгуси сабру тоқат.
Шошмагилким, оқибат бўлғай ёмон,
От жиловин торт қолай десанг омон".

Буюк ахлоқ олими Ҳусайн Воиз Кошифий "Калила ва Димна" асарининг пойдеворини ташкил этган ва подшоҳ Хушанг тимсолида адолатли шоҳларнинг асосий хусусиятлари жам қилинган улуғ ҳинд Ройи Добшилимга ёзиб қолдирган қуйидаги 13 та васияти ахлоқий-таълимий асарларнинг барчасини безаб турганидек, Хожанинг "Дастур ул-мулук" асарида ҳам кўзга яққол ташланиб туради.

Бу васиятлар қуйидагилардан иборат.

Биринчи васият. Подшоҳ агар бирор мулозимини ўзига яқин тутса, ҳаргиз бошқаларнинг шу мулозим ҳақидаги иғво-туҳматларини қабул қилмаслиги лозим. Зеро, кимики подшоҳга яқин бўлса, унинг ҳамкорлари, албатта, бирла-

¹ Қуръон, 4-сура, 31-оят.

шиб, подшоҳ ўзига яқин тутган кишининг оёғидан тортиб йикитмагунча, ҳасад, иғвони давом эттира борадилар.

Иккинчи васият. Подшоҳ ўз мажлисига сир ташувчи, гаддор, хиёнаткорларнинг иштирок этишларига йўл қўймаслиги лозим. Агар бирор кишида бундай одатлар борлигидан хабардор бўлиб қолса, тезлик билан унинг етказадиган зарарининг олдини олиши зарур.

Учинчи васият. Ўз давлат арбоблари билан ҳамиша етарли даражада яхши муносабатда бўлиши лозим. Зеро, дўстларнинг ҳамкорлиги, яқдиллигида бошлаган иши ҳамиша олдинга силжийди.

Тўртинчи васият. Душманнинг лутфи, марҳаматига ҳеч вақт ишонмаслиги лозим. Чунки душман ҳаргиз, ҳеч вақт дўст бўлмайди.

Бешинчи васият. Мурод гавҳарини (давлатни — Ж-Э) қўлга киритганидан кейин, уни муҳофаза қилишда гафлатда қолмаслиги керак. Чунки унинг бу мурод гавҳари — мақсади қўлдан кетса, уни қўлга киритиш ниҳоятда қийин бўлади ва бунда пушаймон фойда бермайди.

Олтинчи васият. Ҳар бир ишни енгилтаклик билан, жадал амалга оширишга шошилма, уни пухта ўйлаб, аста-секинлик билан амалга ошир. Чунки ошиқнинг зарари, сабр-тоқат билан бажариладиган ишнинг фойдаси чексиздир.

Еттинчи васият. Ҳеч вақт тадбирни эсдан чиқармаслик керак. Кўрсангки, жами душманлар иттифоқ бўлиб, сенга қарши курашмоқчи бўлсалар, сен яхшилик йўлини ахтариб, уларнинг биронтаси билан холисона дўстлик, меҳрибонлик иттифоқини тузишинг лозим. Шу йўл билан бошқаларни ҳам ўз томонингга ўтказиб олишинг мумкин.

Саккизинчи васият. Ҳасадгўй ва гинакор кишилардан ҳазар қилиш керак. Уларнинг ширинзобонлигига маҳлиё бўлмаслик лозим. Чунки гинанинг ниҳоли сийна заминига ўтказилади, унинг ҳосили фақат зарар, озор, ҳасаддан иборат бўлади.

Тўққизинчи васият. Гуноҳларни авф этиш ва кечиришни ўз шиорингга айлантирмоғинг лозим ва ўз мулозимларингни озгина гуноҳлари учун азоб-уқубат исканжасига ташламаслигинг керак.

Ўнинчи васият. Бировга озор беришни шоҳ ўзига касб қилмаслиги лозим, токи у озор ўзига мукофот бўлиб қайтмасин.

Ўн биринчи васият. Ўз ҳолатига мувофиқ келмайдиган ишга майл қилмаслиги керак.

Ўн иккинчи васият. Ишларни бажаришда ҳамиша юмшоқ, вазмин ва субутли бўлиши лозим.

Ўн учинчи васият. Қўл остида яхши, ишончли мулозимларини кўпайтириб, хоин, золим кимсалардан узоқлашиши зарур.

Подшоҳ Хушангнинг мазкур васиятлари, юқорида эслатганимиздек, Хожанинг салафлари томонидан бир қатор сайёр ҳикоялар мисолида ойдинлаштирилган бўлса, "Темур тузуклари" асарида соҳибқирон Амир Темур тилидан айтилган ибратомуз ихчам жумлалар воситасида ўз ифодасини топган. Адибнинг "Дастур ул-мулук" асарида эса гўзал, таъсирчан, ихчам ҳикматлар орқали янада аниқроқ ойдинлаштирилган.¹

Бинобарин, Хожанинг "Дастур ул-мулук" асарининг биринчи фасли иккинчи ҳикматида игвоғарларнинг нопок ҳаракатлари фош этилади; 5-фасл 7-ҳикматда игво, бўҳтонга ишонмаган ҳукмдорлар таъриф-тавсиф этилади.

Саккизинчи фасл биринчи ҳикматда маслаҳатнинг фойдаси, моҳияти ҳақида Хожа шундай дейди:

"Азизим, маслаҳат — бу ақлли одамларнинг мажлисидир. Ҳар доим бирон-бир мусибатнинг хавфи пайдо бўлганда, агар оқиллар йиғилиб, бу муҳим ишни ҳал қилишга киришсалар, албатта, хатарнинг йўли тўсилади ва оқиллар анжуманининг натижаси хайрли бўлади.

БАЙТ:

Мушкулот бошига тушгай кимса оқил бўлса ҳам,
Кетибон ортга иши чеккай ано, ранжу алам.
Чора излаб ўзгага то дардини изҳор этур,
Икки бош, икки ақлдин унга имдодлар етур.
Бигта шаъм ёғдусида мушкул юритмак хомани,
Икки шаъм шуъласи боз равшан айлар хонани.
Яхши билгай ушбу ҳикматни мудом дониш эли,
Мажлису кенгаш билан равшан эрур алар дили.
Жаҳлу ҳийла аҳли ўлтирса агар мажлис қуриб,
Икки бор ошгай аларнинг суҳбатидан макру фирб.

Кенгаш маслаҳатнинг аҳамиятини таъриф-тавсиф этган адиб, подшоҳ ўз мажлислари, кенгашлари жараёнида давлат сирини ошкор этмаслик учун, хусусан дўстларидан, ваҳимачи, гап ташувчи душманлардан ҳам жуда ҳушёр бўлишини уқтиради. Ўз сири, давлат сирини ошкор этган

¹ Қаранг: Темур тузуклари, Тошкент, 1991, 53-56, 63-69-бетлар.

подшоҳ оқибатда аянчли, мудҳиш аҳволга тушиб қолиши мумкинлигини баён этади.

Хожа ёзади:

"Азизим, мамлакатни бошқариш ва унинг сирини сақлаш оддий таомил ёки одамлар билан расмий муомала эмаски, сен у ҳақда ҳар қандай одам билан маслаҳатлаша берсанг. Ўз орзу-истакларини, сирини бошқа одамларга ошкор этган подшоҳлар ҳокимият тепасидан қулаб таназул ўпқонига тушиб кетадилар.

Чунончи, айтадиларки:

БАЙТ

Деди бир ақлу ҳушёрки, ҳар касни ёр айлама,
Тиларсан гар омонлиқ сирру асрор ошкор айлама".

Умуман, асарни ўқир эканмиз, Хожа Самандар одамлар тинчини бузган, давлатга зарар келтирадиган ҳамма ифвогарларни давлат низоми ила жизолаш тарафдори эканлигини кўз олдимизга келтирамиз.

Асарнинг еттинчи фаслида мурод гавҳарини (давлатни) қўлга киритганидан кейин подшоҳ асло гафлатда қолмаслиги, доим ҳушёр бўлиши, душман сўзига асло ишонмаслиги жуда гўзал ва сермазмун, таъсирчан ҳикматлар воқитасида ойдинлаштирилган.

Хожа ёзади:

Азизим, душманнинг узргоҳлик қилиб берган сохта ваъдалари, айтган сўзларига мағрур бўлмаса, унинг ялиниши, ёлвориши, тавба-тазарруси макр-ҳийладан холи бўлмайди. Чунки унинг кўксига кина ва адоват ниҳоли кўкарган бўладики, у фақат зарар келтиради, халос!

Яна бир мисол:

Азизим, душманнинг макр-ҳийласи билан қизартирилган матога ўхшаш гапларига ишониб, унга харидор бўлма, чунки сенга зид кўнглидаги ҳамма яширин нарсаларини амалга ошириш учун ширин ва мулойим суҳбатларини тўлиқ ва етарли даражада безаб зийнатлайди. У сенинг гафлатда қолган пайтингни аниқ билгач, шундан кейингина тадбир ўқини нишонга тўғрилайди. Бундай вақтда қилган ҳаракатларинг ўринсиз, чорасиз қолиб, ҳасрат ва надомат ўтида қовурилиб қоласан.

Хожа Самандар Термизийнинг душман хусусидаги бу фикрлари, ўз даврида, ҳукмдорлар учун бир дастур вазифасини ўтаган.

Подшоҳ ўзининг давлат арбоблари билан ҳамиша етарли даражада яхши муносабатда бўлиши лозимлиги, ҳамжиҳатлик, яқдиллик билан бошланган иш ҳар доим олдинга силжиши мумкинлиги хусусидаги Хожанинг ғоявий ниятлари, орзулари элчи (6-фасл) ва вазир (10-фасл) ҳақидаги таъриф-тавсифларида ёрқин ифодаланadi. Хожа элчи таърифида у икки масалада ҳаммавақт ҳушёр бўлиши зарурлигини уқтиради. Биринчидан, ўз подшоҳига содиқ бўлиб, мамлакат номуси, шон-шуҳрати, салтанат улугворлигини эҳтиёт қилиш, иккинчидан, душман билан муносабатда унинг макр-ҳийласидан ҳамиша огоҳ ва ҳушёр бўлиш. Вазир тавсифида эса подшоҳ билан вазир душманнинг қўли ҳокимиятга ва яхши, ростгўй, мард одамларнинг, дўстларнинг этагига етмаслиги учун, бир гиламда ўтириб, ҳамжиҳат, яқдил бўлиб, муҳолифларига қарши курашмоғи лозимлигига эътиборни жалб этади.

Шарқ мумтоз адабиётида, жумладан, "Темур тузуклари"да ҳам "ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомала қилмаслик", ҳамиша юмшоқ табиатли бўлиш, ўз дилини майинлик, сабр-тоқат ва мулойим сўзлар билан безаш энг олижаноб инсоний фазилатлардан бири деб ҳисобланган. Хожа ҳам ўз ҳикматларида юмшоқ табиатли бўлишнинг афзаллиги, ғазабланишнинг чексиз зарарини гўзал, образли тимсоллар воситасида ёрқин ифодалашга эришган.

Хожа ёзади:

"Азизим, ғазаб шайтон оловининг куйдирадиган шуъласидир, унинг насл-насабининг самараси — меваси пушаймонликдир. Шу боис ақлли одамлар ғазабининг бир луқмасини ютишни ўзлари учун ҳалол деб ҳисоблайдилар..."

Хожа жаҳл устида, ҳеч нарсани суриштирмай, гуноҳларни аниқламай туриб одамларни жазолашга шошилишнинг ва кейин пушаймон бўлиб ўкиниб юришнинг фойдасиз эканлигини қуйидаги ҳикматли ифодалар ёрдамида кўрсатиб беради.

"Азизим, — дейди Хожа, — надомат ва пушаймонлик тузоғига тушмай десанг, жаҳлнинг асов оти жиловини сабр билан тортиб тўхтат. Ўжар шубҳа дарахтининг соясида, қоронғиликда қолиб, оқибатда ўксимаслигинг учун ақл нури билан уни ёрит", — дейди ва Шарқ фалсафаси билан йўғрилган қуйидаги гўзал образли ифодалар мисолида ўз қарашларини нурлантириб кўрсатади:

¹ "Темур тузуклари", 55-бет.

Ким гуноҳ этса газаблар қилмагил,
Берғали унга жазо шошилмагил.
Дур ушатмак кўп осон машғул эрур.
Қайта бутлаш они, оқ, мушкул эрур.
Ўйламасдан жаҳду жавлон этмагил,
Қилмишингдан сўнг пушаймон этмагил”.

Хожанинг юмшоқ табиатли ва сабр-тоқатли бўлиш хусусидаги ҳикматларида ҳадисларда баён этилган “Энг кучли одам газабини ютган кишидир”— деган ифода жо этилганлиги яққол кўзга ташланиб турибди.

Шарқ мумтоз адабиётида сўзнинг қудрати, унинг моҳиятини таърифлаш бир анъанага айланган. Бирор буюк мутафаккир йўқки, сўзни васф этмаган бўлса; жумладан, Алишер Навоий ҳам деярлик барча асарларини сўзни васф қилиш билан бошлайди.

Сўзга юксак эътибор албатта, Хожа Самандар Термизийнинг ҳам эътиборини ўзига жалб этганлиги шубҳасиздир. Шу сабаб Хожанинг “Дастур ул-мулук” асари жуда кўп фаслларида сўзнинг қудрати, унинг кишилик жамиятидаги моҳияти, бадий-эстетик таъсири юксак баҳоланади.

Хожа сўзнинг, нотиқликнинг инсон фаолиятидаги эстетик аҳамиятини қуйидагича таърифлайди:

— Элчи ўткир, ялтироқ шамширга монанд тилдан чаққонлик ва моҳирлик билан фойдаланиши лозим. Аммо унинг очиқ юзлилиги, хушмуомалалиги бирор-бир муросага келиши ёки сулҳ тузиш пайтида мулойим, ёқимли нутқидан таралиб турган сўз жавҳарларидан билиниб турсин.

— Вазир ўзининг тиниқ, ёрқин ақлининг шами билан, мулойим, ёқимли сўзлари билан мамлакат кулбаларини ёритиши ... мингта тугунни (муаммони) осонлик билан ечиши лозим.

— Азизим, ўз дилингни юмшоқлик, сабр ва тоқат билан беагин. Чунки хушхулқ, мулойим кишининг сўзлари сермаъно бўлади.

— Азизим, ўйламасдан, андишасизлик билан айтилган сўз синалмаган зар-олтиндир. Айтмоқчи бўлган сўзингни аввал ўзинг ўйлаб, маҳак тоши имтиҳонидан ўтказ, тайёр бўлгач, хаёлингга нимаики келса, юзага чиқар.

БЎИТ

Этмаса фикрингни сўз равшан аён,
Битмагил ул сўзни, боз этма баён.

Хожанинг таъкидлашича, Оллоҳ ҳам сўзга уста бўлган одамларнинг илтижосини тез қабул қилар экан. Сўзга тўн кийгизадиган бир дарвиш Каъбага бориб, Оллоҳнинг хоҳиши "ҳаж" сўзининг уч хил маънода шарҳлангани боис худо ундан ниҳоят хурсанд бўлиб, ҳамма илтижоларини қабул қилади.

Айниқса, Хожа Самандар билан дўсти Мирзо Юсуфнинг бир-бирларига ёзган номалари латиф сўзларнинг мусобақа майдони даражасига кўтарилган. Малехо Самарқандий ҳам, Мирзо Юсуф ҳам ва адибнинг бошқа замондошлари ҳам Хожанинг сўз бобидаги маҳоратига қойил қолишганлар.

Хожа асарнинг асосий мавзуларидан яна бири билим, тажриба соҳиби бўлиш, яхши, доно одамлар суҳбати билан ақлни бойитиш, баджаҳл, ёмон одамлардан узоқлашиш, нодонларнинг бемаъни, беҳуда сафсаталардан иборат нопок сўзларини эшитиш билан ўзни азобламаслик, айниқса, дўст билан душманни фарқлай билиш, яхши дўст учун жонни фидо қилишни гўзал образли ифодалар воситасида тарғиб қилишдан иборатдир. Унинг дўстликнинг асосий шартлари хусусидаги қуйидаги байти руҳияти пок ҳар бир кишининг қалбини тўлқинлантириши шубҳасиздир.

БАЙТ

Дўст учун ҳамиша жонингни қилгин фидо,
Бироқ дўстни душмандан фарқла, қилгин жудо.
Дўст агар худо билан бўлса, фидойи ёр,
Дили равшандир, дўст нури ила у бедор.
Нохуш кунларингда у бўлса сенга пайваст,
Насиҳат суви ила дил ўтини қилса паст,
Шундай дўстлар топсанг, хоки пойи бўл, басир бўл,
Эгарин қўш тасма ҳалқасига асир бўл.

Ҳаётда шундай нопок кимсалар ҳам борки, уларнинг қалбидан фақат ҳасад, рашк, ғийбатнинг тиканли ниҳоли ўсиб чиққан бўлади. Улар пок одамлар ҳақида ҳасад, рашк, ғийбат қилмасалар роҳатланмайдилар. Шу сабаб Хожа насиҳат қилиб ёзади:

"Азизим, бахиллик, ғийбат ва ҳасаднинг қалбингга кириб боришига йўл қўйма. Чунки бахиллик, ғийбат, ҳасад бахтнинг эговидир. Булар давлатни ҳам, иззат-ҳурмат, шуҳрат чаманини ҳам нобуд қилади. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Ўт ёқиш бирлан ҳасадгўйким мудом машғул бўлур,
Ушбу ўтда аввало ул ўзи ёниб кул бўлур.

Хожа ақл масаласига жуда катта эътибор беради. У кишининг ақлини, одоби, заковатини унинг лаёқати ва қобилиятининг мезони деб билади. Адиб одам табиати бошқа тирик мавжудотлардан фақат ақли билан фарқ қилишини, агар унинг равшан ақли, фикрлаш қобилияти юксак бўлса, "у энг паст мансабдан энг юқори, шарафли мансаб супачасига кўтарилиши"ни, оламни безатувчи ўткир ақл ҳаммавақт, ҳар қандай ҳолатда "одил қози" вазифасини ўташини катта эҳтирос билан тасвирлайди.

Хожа Самандар Термизий дарвиш сифатида ўн йилдан ортиқроқ Шарқ ва Ғарб мамлакатларини кезиб, сафар қилиб, тасаввуф сулукида кўрсатилган сафар белгиларининг ҳамма босқичларини бошидан кечирган. Шу сабаб "Сафар натижаси" номли 17-фаслда дунё кезишнинг моҳиятини, сафар инсон ҳаёти ва онги камолоти учун катта аҳамиятга молик эканлигини гўзал, образли тимсоллар воситасида ёритиб берган. Бинобарин, сафар жараёнида одамнинг ҳар жиҳатдан камолотини, унинг фикри, онгининг ўсишини пайданинг шахмат тахтасида олти катак масофани босиб ўтиб, катта ютуққа эришгани боис, фарзин ўрнини эгаллаши, ой ҳам тез ҳаракат қилганлиги сабаб ўн тўртинчи кун ҳилоллик даражасидан тўлин ойга айланиши билан қиёслайди. "Азизим,— дейди Хожа,— сафарда жуда кўп тажриба орттирсанг, чексиз фойда кўрасан. Англаким, осмон доим баландда, ҳамиша ҳаракатда булганлиги учун ҳамма нарсадан устун туради. ер эса пастда. ҳамиша тинч тургани учун нокасларнинг оёғи остида топталади". Бу гўзал, образли ифодалар сафар қилишнинг моҳиятини янада чуқурроқ ойдинлаштиради.

Хожа Самандар Термизий жуда кўп йиллик сафари пайтида катта азоб-уқубатларни бошдан кечириб, Ватан ва дўстларидан узоқда яшаб, соғинч дардига гирифтор бўлгани учунми, асарнинг "Сафарни маън этмоқ" фаслида "Сафар натижаси" фаслида баён этган фикрларидан тўсатдан қайтади. У ёзади: "... Сафар бир дарахтдурким, унинг фироқ, айрилиқдан бошқа юки бўлмайди. Ғурбат, мусофирлик бир булутдирким, ундан фақат хорлик, хўрлик ёмғири ёғади. Сафар дўзахнинг бир қисмидир". Адиб Ватандан, дўстларидан жудо бўлган кишини, жумладан ўзини баргидан жудо бўлиб, мевасиз қолган дарахтга монанд этади.

Хожанинг қуйидаги ҳикматларида Ватан иштиёқи, Ватанни тарк этган кишининг оғир азоб-уқубатларга гирифтор бўлиб, кўзидан ёш қуримаслиги, адибнинг ўзи ҳам

шундай аҳволга тушганлигини ҳазин бир ҳиссиёт, оғир бир дард билан тасвирлайди:

"Азизим, омилкор, ақлли одамлар ҳамиша ўз уйини, Ватанни тарк этиб кетмайдилар. Кимки, ўз ҳужрасини, Ватанни тарк этган бўлса, кўзидан ёш қуримайди. Улар ўзларининг туғилиб-ўсган жойларини, уйларини эслаб, қолган умрларини кўз ёшларини тўкиш билан ўтказадилар.

Ҳар мусофирга бу панд огоҳ эрур—
Ким, гадо ўз кулбасинда шоҳ эрур".

"Азизим, сафарда жуда катта тажриба орттириб, наф кўрдилар, деган кишиларни эшитдим. Мен шундай тажриба орттирдимки, тирик эканман, сафар қилишни хаёлимга ҳам келтирмайман ва дўстларимни кўриб туриш бахтини бегона юртларда бошга тушадиган азоб, қийноқларга ал-маштирмайман.

БАЙТ

Чун ғариб этмас ҳаваслар ғурбате,
Унга басдур ёру дўстлар суҳбати".

"Муҳаббат худоси Эрот ҳақидаги тасаввур юзага келгандан буён ижтимоий фикрлар тарихида ишқ хусусида хилма-хил фикрлар баён этила бошлади"¹. Жумладан, Хожанинг "Дастур ул-мулук" асарининг 20-фасли ишқ ҳақида ёзилган бўлиб, у ҳам ишқни қуйидагича тавсиф этади. "Азизим, билгил, баъзилар айтадиларки, ишқ ҳақиқий оловдир, фақат куйдиради, бошқалар айтадиларки, ишқ оламини вайрон қилувчи сувдир. Яна бировлар айтадиларки, ишқ толиблар дилининг мусаффо тонгидир. Ҳеч шак-шубҳасиз, ишқ пайғамбаримиз, саҳобалар, фаришталар, дин йўлида собитқадам бўлган сўфилар қалбидаги порлаб, яшнаб турган, буюк Оллоҳга бўлган ҳақиқий муҳаббатдир. Яна айрим кишилар айтадиларки, ишқ-муҳаббат кайфиятидир, дўстликнинг бир кўринишидир. Ҳар кимки унинг лаззатини тотган бўлса, уни яхши билади, ишқ лаззатидан баҳраманд бўлмаган одам унинг нималигини билмайди". Бу жумлаларда ишқнинг моҳияти, илоҳийлиги, муҳаббат кайфияти, дўстликнинг бир кўриниши эканлиги муайянлаштирилган. Хожа "Одам жис-

¹ ЎзСЭ. 7-жилд, Т., 1976, 472-бет.

мидаги ҳамма жисмоний, ақлий, руҳий ва маънавий хусусиятлар ҳам сезиш, идрок қилиш учун яратилган юрак ҳам ишқ учун бунёд этилган,— дейди. Адиб Қуръоннинг еттинчи сурасида: "Биз сизларни яратдик, сўнг сизларга сурат бердик. Биз сизларга авратларингизни беркитадиган либосни ҳам, ясан-тусан (либосини) ҳам туширдик. Ернинг текисликларида (ёзлик) қасрлар қуриб олишингиз, тоғлик жойларида (қишлик) бошпаналар йўниб (тиклаб) олишингиз учун маскан берганини эслангиз!"¹ — деб ёзилган оятларга таянган ҳолда ишқнинг пайдо бўлиш ва ишқ ҳақида ривоятлар, дostonлар яратилишини қуйидагича таърифлайди: Сўнгра, вақт ўтиши билан худо инъом этган заминдаги одамлар, нарсалар юзлаб, минглаб дилрабо, жозибали, фусункор эртақлар, ҳикояларга айланди. Ақлнинг энг теран, энг чуқур, энг латиф имкониятлари боис Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин каби қиёфалар юзага келди. Ақл соҳиблари Оллоҳнинг ўзи насиб этган латиф сўзлар билан уларнинг қиёфасини чизиб, ақл ва жон ато этиб, ишқ мулкани безадилар. Лайли ва Мажнун ҳақида нимаки айтилган бўлса, Оллоҳ инъом этган шу нурда (сўзда) ўз ифодасини топди. Адиб — буларнинг ҳаммасини "Оллоҳ давлатига, илоҳий ишққа тегишлидир",— деб таъриф-тавсиф этади

"Дастур ул-мулук" тарихий-бадий асар сифатида ҳам қимматли манбадир. Бинобарин, унинг 21-фасли Бухоро хони Абдулазизхоннинг 1679-1680 йилларда Хоразм подшоҳи Анушахон билан олиб борган жанглари, ҳаж сафарини ихтиёр этганидан сўнг, 1681 йилдан Субҳонқулихоннинг Бухоро тахтига ўтирганлиги, Абдулазизхонни ҳаж сафаридан қайтишида унда Ҳиндистондаги дўстларини кўриш орзуси пайдо бўлиб, Яманнинг Моҳо бандаргоҳига борганлиги ва ўша ерда кемага чиқолмай, касал бўлиб вафот этганлиги, Субҳонқулихоннинг 1681 йилдан 1694 йилгача Хоразм хонлари Анушахон, Арангхонлар, Қарши ҳамда Мовароуннаҳрдаги зодагонлар, қабила ва уруғлар оқсоқолларнинг бирин-кетин оловланиб турган исёнларини бостириш учун олиб борган қирғинбарот жанглари, Хурсондаги Болумурғоб қалъасини забт этиш учун Абдулло Султон (Болумурғоб вилоятининг ҳокими) ва Эрон қўшинлари билан бўлган савашлар ва шу йиллардаги Балх воқеалари, Субҳонқулихоннинг ўз ўғли, Балх ҳокими Сиддиқмуҳаммадхонни қатл этганлиги, Тошкентнинг Бешкент

¹ Қуръон. 11,26,74-суралар.

(Ҳозирги Пискент тумани) қўрғонини забт этиш учун, Бухоро хонлигига итоат қилишдан бош тортган Ўрус султон юзга қарши олиб борилган қонли тўқнашувларнинг бадий тасвири юксак маҳорат билан ёритилган. Академик Б.А. Аҳмедов ҳам Балх тарихи китобида¹ Субҳонқулихоннинг ўз ўғли Сиддиқмуҳаммадхоннинг ўлдирилиш сабаблари ҳақида ҳикоя қилганда, бу даҳшатли воқеа Хожа Самандар Термизийнинг "Дастур ул-мулук" асарида ба-тафсил ёритилганлигига диққатни жалб этади.

Асарнинг бу фасли худди Бобурнинг "Бобурнома", Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" асарларининг қурилишига монанд бўлиб, юз берган тарихий ҳодисалар, даҳшатли жанглар воқеаси ҳикоя қилинар экан, аввал воқеанинг ўрни, воқеага иштирок этувчи шахсларнинг руҳияти, феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари, жисмоний ва маънавий куч-қувватлари, обрў-эътиборлари тасвирланиб, кейин асосий воқеаларнинг баёнига киришилади. Бу тарихий ҳодисаларнинг бадий тасвири шу қадар аниқ, энг кичик деталларигача баён этилишидан Хожанинг бу воқеаларнинг кўпида ўзи иштирок этганлиги ва даҳшатли жангларни, шу кети узилмайдиган хунрезликлар сабаб, халқ бошига тушган чексиз кулфатларни ўз кўзи билан кўрганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. У "майдон тўла коптокмонанд каллаларни, қалъа михларига осиб қўйилган бошларни, қонга тўла ҳисобсиз дубулғаларни, қонда сузиб юрган ноғора чилликларини, байроқ парчаларини" ўз кўзи билан кўргани боис, бу воқеаларнинг бадий ифодаси ниҳоят таъсирчан чиққан. Бинобарин, Хожанинг ўзи шундай деб ёзади: "Ҳа, сўз чаманининг булбули бўлган Мен ва Мирзо Юсуф (Хожанинг дўсти)нинг яқдил, ҳамжиҳат қаламимизга сўз боғи гулхонасини ясатиш билан ер юзи одамларига таъсир қилиш, уларнинг қалбига чўғ ташлаш одат бўлиб қолганлигини ҳамма билади". Давр китобхонлари ҳам адибнинг юксак маҳоратига қойил қолиб, "Бизни фақат Хожанинг сўзлари иситади",— дейишган.

"Дастур ул-мулук" асарининг 21-фасли ҳам худди юқорида эслатилган ҳикматларидек, насрий асарнинг энг яхши намунасидир. Ундаги ҳар бир воқеанинг баёни худди бадий асарлардагидек қурилишга эга. Унда аввал воқеаларнинг юз беришига сабаб бўлган ҳодисалар, кейин воқеаларнинг тугуни, ундан сўнг воқеаларнинг ривожини,

¹ Б.А. Аҳмедов, История Балха, Т., 1981, 116-177-бетлар.

сўнгра эса воқеаларнинг авж нуқтаси ва ечими тасвирланади.

Масалан, Субҳонқулихоннинг ўз ўғли Сиддиқ Муҳаммадхонни қатл этилиши воқеасининг қурилишига назар ташлайлик: Анушахон билан бўлган жанглarda ўз ўғлининг ёрдамга келмаганлиги Субҳонқулихон қалбини тирнай бошлайди (воқеанинг бошланиши — экспозицияси); бунинг устига, Сиддиқмуҳаммадхон отасининг рухсатисиз Ҳиндистонга элчи юборганлиги хусусидаги хабар хоннинг дилига гулгула солади, унинг вазирлари, саркардалари ҳам бу ҳодиса катталашиб, хавфга айланмасдан бурун бирон чора кўриш зарурлигини Субҳонқулихоннинг қулоғига қуя бошлайдилар (воқеанинг тугуни); Балхга юриш қилиш учун тайёргарлик ва Амударёдан ўтиш, Балх қўрғонига қараб йўл олиши, Сиддиқмуҳаммадхоннинг ўз отасини шаҳарга киритмаслик учун замбараклардан, милтиқлардан ўқ отгани, қилган ўринсиз ҳаракатлари ва отасининг сўзга уста элчи орқали ўғлига хат юбориб, унда оталик меҳрини уйғотишга эришгани, ўғли билан ярашгани, у билан фахрланиб қамту ўтиргани (воқеанинг ривожини); икковлари жуда хурсанд бўлиб, аркка томон юрганларида, ота билан боланинг дўстлашишини истамаган бир ифвогарнинг Субҳонқулихон қулоғига ниманидир шипшитиши ва хоннинг, бирдан ғазаб оловида ёниб, ўғлини қатл қилдириши (воқеанинг авж нуқтаси); Балхга Муҳаммадбий юзни ҳоким қилиб тайинлаш ва яна икки ой қолиб, Балхда тартиб ўрнатиши (воқеанинг ечими) каби ҳодисалар занжири мазкур қисмнинг композицион қурилишини ташкил этади, яна ҳар бир қисм ёхуд кичик бир воқеанинг бадиий ифодасидан кейин адибнинг салафларидан ўзлаштирган ёки ўзининг шеърлари билан асарни безаши тасвирнинг бадиий қимматини кучайтиради. Хожа қўллаган ибратомуз шеърлар унинг истаклари, ғоявий ниятларини нурлантириб туради.

Абдулазизхон, Субҳонқулихонларнинг Анушахон, Арангхонга ва исёнчиларга қарши олиб борган жанглари, яхши ва нобоп одамлар руҳиятида юз берган зиддиятларнинг бадиий ифодаси "Дастур ул-мулук" асарининг конфликтини ташкил этади.

Асарда ижобий тимсоллар: Абдулазизхон, Субҳонқулихон (Бухоро хонлари), уларнинг саркардалари Масъум мирохур Термизий, Маҳмуд қатағон, Хўшика Баҳодир оталиқ, Термизбек Жалойирий, Ғойибназарбий оталиқ, Муҳаммад Сайидхожа нақиб, Рустамбий оталиқ, Жувонбий оталиқ (Қарши ҳокими) ва Муҳаммад Алилар, вазир-

лари: Мирзо Абдулбоқи, Мирзо Ризо дафтарларнинг ўз Ватанларини душманлардан муҳофаза қилиш хусусидаги қаҳрамонликлари, ўз Ватанларини обод қилиш учун қилган ҳаракатлари, ҳалол, пок руҳиятлари, халқпарварликлари катта маҳорат билан такрор-такрор таъриф этилади. Асарни ўқир эканмиз, Бухоро хони Субҳонқулихоннинг давлатни бошқариш борасидаги саъй-ҳаракатлари, ўз мулозимлари билан бўлган муносабати, халқпарварлиги, сажийлиги, умуман, руҳиятидаги барча ижобий хислатлар худди "Темур тузуклари"да Амир Темур тилидан баён этилган талабларга жуда ҳам монанд эканлиги яққол кўзга ташланиб туради. Шу сабабли бўлса керак, Хожа Самандар ўз асарида Субҳонқулихонни "иккинчи соҳибқирон" деб таърифлайди.

Асарда Анушахон, Арангхонлар (Хоразм хонлари); мансаб-мартаба кўйига тушиб, ўз халқи, ватанини оғир машаққатларга гирифтор этган Мовароуннаҳрнинг исёнчи беклари: Хожа Қулибий (Самарқанд ҳокими), Урус султон юз (Тошкент ҳокими), Тукмабий ёбу (Кеш ҳокими), Фозилбий девонбеги, Ўзтемурбий қатагон каби зодагонлар, қабила ва уруғ оқсоқоллари руҳиятига сингиб кетган шуҳратпарастлик, мансабпарастлик, босқинчилик қораланади. Мирзо Беклар сингари солиқлар миқдорини, турини кўпайтириб "халқни тентиратиб қўйган" вазирлар лаънатланади.

Шуни қайд этиш жоизки, Хожа эл-улусга ғамхўрлик қилган Жувонбий оталиққа ўхшаган адолатли ҳокимларни таърифлайди. Бинобарин, у ёзади: "Шу пайтда амирликка қарашли бўлган Қарши ҳукуматида Жувонбий оталиқ ҳокимлик қилар эди. Унга ўхшаган ҳукуматни безайдиган адолатли ҳукмдор бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Унинг оддий қалби тозалик борасида ойнадек эди, йўқ, ойна эмас, балки жаҳонни безатиб турган жом эди. Шу боис унда ҳар қандай кишининг ҳолати, руҳияти намоён бўлиб турарди. Унинг қалб ойнаси порахўрлик ва бирон буюм эвазига сотиб олиш доғлари билан ифлосланмагани сабаб бирор-бир масаланинг асосий моҳиятини аниқлаш борасида чин билан ёлқонни мусаффо тонгдек равшан фарқ қиларди..."

Муҳаммаджонбий юзга ўхшаган халқ бошига кулфат бўлиб тушган золим, бағри тош ҳокимларни, ҳеч қўрқмай, тап тортмай фош этади. Адиб ёзади: "У ҳокимлик қилган пайтларда нур тутунга, гул тиканга ҳамсоя бўлганидек, мен ҳам унинг энг яқин қўшнисини эдим. Мен унинг давр олимларига ҳеч қачон яхшилик қилганини кўрган эмасман. Унинг замонида шаҳар, қишлоқ ва яйловдаги одамлар ҳам

ҳеч қачон тинчлик ва осойишталикни ҳис қилган эмаслар. Ажабтовур халқ! Улар қаерга оёқ қўйса, жойлашиб олса, уша ерда тинчлик, осойишталик, ҳузур-ҳаловат йўқолиб, қўрқинчли охирзамон кунлари бошланади. Бундай одамлар қаерда пайдо бўлса, шу ерда тинчлик барҳам ейди", — дейди.

Асарда иғво ва бўҳтоннинг тимсоли бўлган Хожа Аваз, хасислик, ахлоқсизлик ва бойлик орттириш, порахўрлик рамзи бўлган қози Бадеънинг ички ва ташқи дунёсини очиб берувчи жуда катта маҳорат билан ёзилган тўртта ҳажвий қикоянинг ҳар бири алоҳида-алоҳида мустақил асар сифатида диққатга сазовордир.

Хожа Самандар ахлоқий-таълимий қарашларини, истакларини таъсирчан ва ишонарли бўлиши учун воқеа ва ҳодисаларни Қуръон оятлари асосида муайянлаштиришга ҳаракат қилади. (Изоҳларга қаранг).

МАҲОРАТ МАСАЛАСИ

Асар матни юзлаб бадий санъатлар, жумладан, тажнис, тавсиф, тарсеъ, муболаға, ихом, хусусан, саж, Қуръон оятлари билан безатилганлиги боис зийрак фаҳм соҳиби бўлган китобхонгина адиб тасвирлаётган моҳиятини тушуниши мумкин. Шу сабаб "Дастур ул-мулук" матнини англаш жуда қийин ва оғир. Бизнингча, Варовинийнинг "Марзбоннома" (XIII аср) ва сабки ҳинди — ҳинд услуби — бедилона услубда битилган Фаттони Нишопурийнинг "Шабистони хаёл" (XV аср), Амир Ҳусайн Содотнинг "Нузҳатул-арвоҳ" ("Пок руҳлар"), Хожа Самеъ Содотнинг "Авранги Ҳикмат" ("Ҳикмат тахти"), Амир Ҳусайннинг "Рангу бў" ("Хуш ҳидли феъллар") каби асарларига ухшатиб Самандархожа ҳам ўз асари тилини махсус ва жиддий равишда рамзу киноя ва саж билан безатиб, бир томондан, ўзининг бадий санъатлар соҳасидаги маҳорати ва ҳунарларини кўрсатишга ҳаракат қилган бўлса, иккинчи томондан танқидий фикрларни насиҳат пардаси ортида, "шомлаштириб", "қоронғилаштириб" бериб, ўша давр тузумидан ўзини ҳимоя қилган. Шу фактлар, назаримизда, асар матнини хийла мураккаблигига сабаб бўлган. Зотан, XV асрдан бошлаб, кўпроқ китобхоннинг зийрак фаҳми-фаросати, ўткир зеҳнга мослаб асар ёзиш бир одат тусига кирган эди.

Хожа "Дастур ул-мулук" асарида ўзи баён этаётган воқеа, ҳодисаларнинг ифода оҳангини кучайтириш ва асар таъсирчанлигини ошириш мақсадида уни кўпроқ сажъ

"қофияли наср"нинг энг мураккаб усули — муражжаъ шаклида ёзади.

Хожа "Дастур ул-мулук" асарини ташбеҳ ва муболағанинг ҳамма турлари билан беаган, образли тасвирий воситалар ва образли ифодаларнинг барча турларини нурлантириб, кучайтириш учун ривоятлардан, сўз ўйинларидан, имо-ишора, ибора ва халқ мақоллари, ўша давр одамлари тасаввуридаги ҳар хил нарса ва ҳодисаларнинг реал ёки хаёлий-символик тимсолларидан кенг фойдаланган. Айниқса, Хожа ўзининг сеvimли ривоятидаги адабий қаҳрамон — Юсуфнинг символик тимсолига жуда кўп марта муурожаат қилган. Адиб ўз ниятини ойдинлаштириш учун мусулмонлар ҳамиша шарафлаб келган пайгамбарлар қаҳидаги ривоятлардан ҳам бир образли тимсол сифатида фойдаланади. У ўз истаklarини ёрқинроқ ифодалаш ниятида қўллаган ўхшатишларида тез-тез Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асаридаги адабий тимсолларга, Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Алишер Навоий қаламига мансуб Фарҳод, Ширин, Лайли ва Мажнун каби адабий қаҳрамонларга муурожаат қилади.

"Дастур ул-мулук" асарининг муаллифи Хожа салафлари томонидан олдиндан қўлланган анъанавий тасвирий воситалардан кенг фойдаланган. Бу ҳолат, айниқса, Бухоро хонлари ва қўшинларининг тасвирида тез-тез учраб туради. Адиб Бухоро хонлари Абдулазизхон, Субҳонқулихонларни ислом давлати халифаларининг ўринбосарларига, Искандарга, шавкатли Эрон подшоҳларига, оловга, оламини ёритиб турувчи қуёшга ташбиҳ этади.

Хожа "Дастур ул-мулук" асарида, айниқса, ташбиҳнинг муболаға усулидан ниҳоят кўп фойдаланган. У Бухоро хони Абдулазизхонни ва унинг қўшинини қуйидагича тасвирлайди:

"Алқисса, эрталаб тонгда енгилмас байроқлар остида юлдуз сингари беадат қўшин шаҳар томон юриш қилганда, Жамшид монанд подшоҳ ҳам жонийларга муносиб равишда шиддат билан оёғини бахт узатгисига қўйиб, отига миниб... осмон сингари тез ҳаракат қилиб, қуёш каби ҳеч ерда тўхтамай, ҳамма ёқни ёритиб, жуда шошилинч равишда дала-даштарни, баланд-пастларни босиб ўтиб... Бухоро туманларидан бирига қарашли Оқсоч қўрғонига келиб жойлашди".

Боломурғоб қалъасини забт этиш учун Хуросонга қилинган юришда қўшинга саркардалик қилаётган Ғойибназарбий, қўшин ичидаги одамлар орасида келишмовчилик, низо борлигини сезгач, бундай ҳолат билан

жангда ғалаба қилиш мушкул эканлигини аңглаб, уларни ҳамжиҳат қилиш борасидаги ҳаракатларининг натижасини ҳам муболағали ташбиҳ воситасида ойдинлаштиради.

"...Катта айиқ юлдузи монанд бир-биридан жуда узоқлашган бу одамлар Ғойибназарбийнинг на-
сиҳатларидан кейин Ҳулқар /етти оғайни/ юлдузи каби
ҳамжиҳат бўлдилар", — дейди адиб.

Асарда анъанавий ташбиҳлар билан бирга Хожанинг ўз услубига хос оригинал ташбиҳлар ҳам кўплиги адибнинг юксак маҳорат соҳиби эканлигидан далолат беради. Чунончи, Хожа Қарши вилоятида юз берган қурғоқчиликни китобхон кўз ўнгида аниқ гавдалантириш учун қуйидаги гаъсирчан, оригинал ташбиҳларни қўллайди.

"...Катта дарёларда оқаётган сувлар дармонсизланиб қолган етим болаларнинг қўли, оёғи каби ҳеч жойга бориб етмасди... Булоқлар худди сувга туширилмаган қайиқдек, ҳовузлар бамисоли сув юзини кўрмай, ағдарилиб ётган елкан сингари қовжираб қолган эдилар..."

"Дастур ул-мүлук" асарида кўп учрайдиган тасвирий воситалардан яна бири, муболағанинг оддий турлари билан бирга, ўнинг иғроқ (ўта муболаға) ва ғулу (ақлга сиғмайдиган, реал ҳаётда юз бермайдиган) хилларидан ҳам жуда катта маҳорат билан фойдаланилган.

Қадимий одамлар табиатдаги ҳар бир нарса — предмет, айниқса, осмоний жисмларни тирик мавжудот сифатида тасаввур этганликлари боис адиб ўз асарини кўпроқ тасвирий воситаларнинг жонлантириш усули билан безайди.

Мисоллар:

"Ҳақиқатдан ҳам хон тарқатаётган беҳисоб тортиқларни баҳорнинг ёмғирли булути фаросат билан фаҳм, идрок этса эди, уялганидан кафтини пешонасига қўйиб, осмондан дурлар тўкишни тўхтатган бўлар эди."

"Кирчи булутлар илк баҳорнинг янги лашкарлари оёқларига ёпишган чанг-тўзонларни қор суви билан юва бошладилар".

"Қўзи шер елинидан сут эмар, қўйлар эса ўз сутлари билан шер лабини ювар эдилар."

Биринчи мисолдаги жонлантиришда хоннинг сахийлигини ойдинлаштириш учун баҳор ёмғирли булути жонлантирилган, иккинчиси жонлантиришда инсонга хос бўлган хусусият булутга кўчирилиб, тасвир гўзаллаштирилган. Учинчи мисолда ҳам инсондаги хусусиятларни ҳайвонларга ўтказиш, бадал қилиш орқали одил подшоҳларнинг руҳияти ойдинлаштирилмоқда.

Хожа Самандар Термизий бутун асари давомида жуда кўп марта юлдузлар буржи шакли ва номидан бир восита сифатида фойдаланиб, китобхонлар диққатини жалб этадиган чиройли сўз ўйинларини қўллайди.

Масалан:

I. Буқа /ҳўкиз, сигир/ — сарв ойи юлдузлар буржининг номи.

Буқа /ҳўкиз, сигир/ — уй ҳайвонининг номи.

II. Қўзи /қўй/ — Ҳамал юлдузлари буржининг номи.

Қўзи /қўй/ — уй ҳайвонининг номи.

III. Улоқ (эчки) — Жадий юлдузлар буржининг номи.

Улоқ /эчки/ — уй ҳайвонининг номи.

Адиб воқеаларнинг насрий баёнини ҳам салафларидан ижодий ўзлаштирган, ҳам ўзи ёзган шеърий парчалар, қитъалар, рубоийлар билан безар экан, ушбу назмий парчаларда табиат манзаралари тасвиридан, образли тасвирий воситаларнинг бошқа турларидан, айниқса, талмеҳ / тарихий воқеалар, шахслар, афсоналар, жўғрофий номлар, осмоний жисмларнинг номларига ишора қилиш/ санъатидан, риторик сўроқ, такрор усулларидан, халқ мақоллари, ибораларидан, Қуръон оятларидан жуда катта маҳорат билан фойдаланадики, бу унинг билим доираси ниҳоят кенг ва мукамаллигидан далолат беради. Шу боис асарни ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда гўё тилшунос, мунажжим, жўғрофий олим, тарихчи, ахлоқ ва ислом дини олими, талантли мутафаккир гавдаланади.

Айниқса, унинг асарида баён этилган ахлоқий-таълимий ибратомуз насиҳатлари ёшларни тарбиялашда ҳаммиша бир дастуруламал — қўлланма вазифасини ўташи шубҳасиздир.

Шу сабаб адиб китобининг сўнгида қуйидаги фахрияни ёзади.

Масиҳдек жон ато айлар китобдур бу,
Беморларга шифо айлар китобдур бу.
Қўнгулларни чаман этгайки авроғи,
Каломин ҳар биридур бир дил чироғи.
Этиб не фикру не мавзу илова,
Оҳу терисидан қилдим муқова.

ЖАББОР ЭСОНОВ

ДАСТУР УЛ-МУЛУҚ

(Подшоҳларга қўлланма)

Бисмиллоҳир роҳманир роҳим

Бутуннинг, оламнинг, мавжудоднинг, олижаноб фарзандларининг, бошлай оламнинг, мавжудоднинг, олижаноб фарзандларига, берсин. Оллоҳ ўзи сайлаган Муҳаммадга, унинг оиланоҳ сафдошларига оқ фотиҳа берсин.

ШЕЪР

Даҳшатли ул сўроқ куни¹ бегумон,
Бўлурман шубҳасиз тўртта дўст² томон.
Жанг-жадал ичинда одамга, адир,
Керак-ку вафодор дўсту қадрдон

Ушбу тарк эти таснифдан сўнг, оташпарастилик ибодатхонасини
тиқомат қаландарлик мамлакатида эркин, мустақил ис-
ҳам қа қаландарлик мамлакатида эркин, мустақил ис-
кўтарилди илувчи Самандар ҳикоя қилади. Аввалида мен
шуҳрат қаландарлик ҳаёт тарзи зинапоясидан юқори
Менинг, камол топдим ва дарвиш-қаландар сифатида
оловли э зоииб, ҳаммага таиилдим.
жўшқинли руҳиятимда ўзимга хос, худди ошиқ-маъшуқлар
бор эди. тирос ила бир-бирларига хуштор бўлганларидек,
бутун ку ж. сергайратликни севиш, унга интилиш одати
йўлда сар йна менга Оллоҳнинг жамолига эришмоқ учун
насиб этг қувватимни чанқоқлик ва шиддат билан шу
Шу бо олаш ва унга етишмак умиди каби бир одат ҳам
часи синга н эди.
кўчириб ис, менинг нигоҳимни совуқ шамол, сомон пар-
учар қано ри ўқдек тўхтовсиз, тез-тез учуриб, ҳар томонга
тор дараск орар эди. Ниҳоят, менинг толеи паст юлдузим
хоҳишим тларимни синдириб, турмуш лаш-лушларининг
га ташлади. Энди мен мақсадим майдониға ўз
уруғини сепмоқдаман. Агар беназир Оллоҳ

¹ Асардаг
ўзбек тилига

и ҳамма шеърлар биз томонимиздан форс-тожик тилидан таржима қилинган — Ж.Э.

раҳмдиллик қилиб, ёмғир берса, бу қораа ерга ташланган уруғим кўкариб-униб, ўз ҳосилини беради.

БАЙТ

Бир қўбиз савти билан кўнглимга мужда ёғилур.
Аҳли ранж сўрса нажот Оллоҳдан имдодлар келур.

Ушбу ҳолни сўз билан баён этиш хусусидаги мақсад қуйида аён бўлур.

Чечанлик денгизининг ғаввоси, сўз диёрининг сайёҳи шайх Саъдий, Оллоҳ уни раҳмат қилсин, сўз ила ўз табиъатини "Гулистон" га киритди, худошнинг марҳамати, мадади туфайли у нафис ва нозик фикрларни ифодаловчи жуда кўп атиргуллар, гул-лолаларни териб, дўстлар учун "Бустон"да жамлаб, уларнинг бошига сочди. Шу боис, бу соҳада янги ва тажрибасиз бўлган камини (Самандар) сўз диёрида саёҳат қилган бундай кишиларнинг этагини катта журъат билан маҳкам ушлаб, уларга эргашдим. Улуғ одамларнинг тоза ғавҳардан иборат чуқур маъноли ибораларини, ҳикматли гапларини унутмаслик ва доим эсда сақлаш учун бу рангин, хилма-хил лавҳаларнинг мазмунига мос ва мувофиқ бўлган ҳис-туйғуларим, орзу-истакларимни уларнинг шеърлари билан безаб, қоғоз саҳифаларига жойлаштирдим ва (асарга) "Дастур ул-мулук" деб ном қўйдим.

Бу асарнинг сохта пул каби кишилар тўдасининг диққат-эътиборини ўзига жалб этмаслиги эҳтимоли мавжуд эди. Шунинг назарда тутиб, Жамшиддек обрў-эътиборга, куч-қувватга молик бўлган Оллоҳнинг ердаги сояси — шоҳ Субҳонқули Муҳаммад Баҳодирхон номи билан безадим.

ШЕЪР

Раббим, жасорат — бир атиргул боғи,
Гулхона булмишдир юртнинг ҳар ёғи.
Куз келиб, Исрофил сур чалганига то
Бу гулзор баҳорин бўлмас адоғи.

Модомики, бу номсиз, тамғасиз узук (китоб — Ж. Э.) хон олий ҳазратлари номи билан зийнатланган экан, шунга ишонч ҳосил қилиш мумкинки, бу китобни ҳамма одамлар, албатта, диққат билан ўқийдилар ва унда ошкор этилган нопок, нобоп иллатларни пайқаб, лабларини тишлайдилар, оғизларини маҳкам юмадилар. Ўқиганлар, эшитганлар эса розилик билдириб, ҳақиқатни ростакамига маъқуллайдилар, қўллаб-қувватлайдилар. Бинобарин, айтадиларки:

Жаҳду жадал айлагил гар истасанг шуҳрат-шон,
Ном қўй узук кузидек, бўлсин манзури жаҳон.
Гуё ҳар бир сўзига бергудек булибон жон,
Ҳавасу ихлос бирлан ўқисин аҳли замон.

АСАР ЙИГИРМА БИР ФАСЛДАН ИБОРАТ ҚИЛИБ ТУЗИЛДИ¹.

Биринчи фасл— адолат ҳақида. ۞
Иккинчи фасл — жасорат ҳақида. ۞
Учинчи фасл — давлат мулозимларининг аҳволидан хабардор бўлиб, ғамхўрлик қилиб туриш тўғрисида. ۞
Тўртинчи фасл — мулозимлар сақлаш низоми хусусида. ۞
Бешинчи фасл — юмшоқ кўнгилли бўлиш тўғрисида.
Олтинчи фасл — элчи ҳақида. ۞
Еттинчи фасл — душман сўзига ишонмаслик борасида.
Саккизинчи фасл — билимдон, зийрак, сезгир, донишманд одамлар билан суҳбат қилиш ҳақида.
Тўққизинчи фасл—шоҳ лутфига мағрур бўлмаслик хусусида. ۞
Ўнинчи фасл — оқил вазирлар тўғрисида. ۞
Ўн биринчи фасл — ўйлаб гапириш хусусида.
Ўн иккинчи фасл — паст одамлар билан муомала қилмаслик тўғрисида.
Ўн учинчи фасл— ҳасаднинг зарари ҳақида.
Ўн тўртинчи фасл — сабр-тоқат қилишнинг фойдаси борасида.
Ўн бешинчи фасл — худога ишониш, умид қилиш ҳақида.
Ўн олтинчи фасл—қариларнинг ёшларга насиҳати хусусида.
Ўн еттинчи фасл — сафарнинг натижаси ҳақида.
Ўн саккизинчи фасл— сафарни ихтиёр этмаслик борасида.
Ўн тўққизинчи фасл—қарилликнинг бадан заифлиги ҳақида.
Йигирманчи фасл — ишқ хусусида.
Йигирма биринчи фасл— давр тонги ёришиб, салтанатнинг жаҳонбинлик насими тоза ва хушбуй ҳидларни таратиши билан хилофат тахтида кўринган офтоб (Субҳонқулихон — Ж. Э.) ўзининг қудратли нуруни соча бошлаганидан кейин юз берган воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади.

Бу фасл беш мақола (қисм)дан иборат.

Йигирма иккинчи фасл — дунёнинг бевафолиги ҳақида. ۞

БИРИНЧИ ФАСЛ. АДОЛАТ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ¹

Азизим, адолатли шахна, амалдор халқнинг тинчлиги, осойишталигини таъминлаш учун ғамхўрлик қилмас экан, фитнанинг қўли азоб-уқубатни, адолатсизликни кучайтиришга кўмаклашади. Агар адолат шаъмининг нури билан бечора халқнинг уйини ёритмас экан, ситамдийдаларнинг дили каби мамлакат ҳавзаси ғамга ботади, қоронғилашади.

БАЙТ

Адолат дастини тутгайки яхши шоҳ,
Анга пушту паноҳ бўлгай ўзи Оллоҳ.
Адолатдан қўлин тортса агар султон,
Ситаминдан вилоятлар бўлур вайрон.

2-ҲИКМАТ

Азизим, бугун рақиби фили мотидан зулм кўриб, индинига шоҳ отининг жиловидан ушлаган ва ундан ҳам озор чеккач, ўз юзига қабиҳлик ва малъунлик тупроғини суртиб:

— Илоҳо, биз пиёдаларнинг додимизни эшитиб, бу фарзинга ўхшаш кажрафтор золимнинг ситамидан бизни қутқар, унинг бисотини ғам-андуҳга айлантир,— деб шикоят қилувчи малъун одамлардан қўрқ.

Бинобарин, "Бўстон"да² дўстларга насиҳат қилмоқ учун бу маъно дурларини назм олмоси билан безаб айтадилар:

Шикоятчи ниятинда агар бўлса ҳасад ҳам қасд,
У юрт шоҳин беобрў айлабон этгай назардан паст.

3-ҲИКМАТ

Азизим, агар подшоҳ ўз мансабини сунистеъмом қилган, халқ ва мамлакат мулки, ризқу рўзи ҳисобига бойишга интилган нафси ўпқонларга, Нуширвони³ одилга ўхшаб, жазо чорасини қўлламаса, юрт хароб бўлади, фуқаронинг подшога бўлган ишонч-умиди зулмат шабистонига — қоронғи кечага айланади.

БАЙТ

Сиёсатда адолат қилмаса гар шоҳ,
Фуқаро, айт-чи, кимдан топғуси паноҳ?

4-ҲИКМАТ

Азизим, бир тола хасга арзимайдиган махлуқсифатлар ҳамиша ўз бошларини зулм ва ситам охуридан кўтармайдилар. Подшоҳнинг асов оти каби бевақт, ўринсиз ўжарлик, итоатсизлик қиладилар. Бундайларни тил қамчиси билан жазола, токи уларнинг зарари бошқаларга тегмасин. Чунки давлат сардорининг сиёсат низоми шундай бўлади.

Раҳбар рўй бераётган бедодликни қаҳр болтаси билан чопиб, ер билан яксон қилмаса, замон боғидаги тилаклар, орзулар ниҳоли хазон бўлади. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Сиёсат тарзига дарз етса гар қай кун,
Бўл оғаҳким, қулар тинчлик деган устун.

5-ҲИКМАТ

Азизим, ҳамма вақт мамлакат аҳволи ва халқ фаровонлиги учун зарур бўлган нарсаларни бунёд этиш йўлида саъй-ҳаракат қилган, тиниб-тинчимаган ва бундай одатни ҳамиша ўз хотири саҳифаларига нақш этиб, марҳамат майдонида халқ бошига шафқат ва меҳрибонлик байроғини жилвалантириб, баланд кўтарган подшоҳгина ўз вазифасини адо этган бўлади.

БАЙТ

Гўзал сўзлар соҳиби — бир марди мўътабар,
Эронзамин шоҳлари ҳақида қилди хабар.
Хурмуз¹ вақтики қарийб узмоқда эди жон,
Дедиким, Хусравга², эй навжувон ўғлон,
Жаҳоннинг равнақи сенинг зотинга боғлиқ.
Чун фармонингга-ю ақлу ҳукминга боғлиқ.
Ғафлат уйқусини тарк этгин, бўлгил бедор,
Мамлакат аҳволидан бўл доимо хабардор.
Сен жавобгар бўлурсан гар олам бўлса тамом,
Ғофил бўлмай ишингни билиб қилгил, вассалом.

6-ҲИКМАТ

Азизим, агар ҳар қандай подшоҳ одамлар билан бирга бўлиш, бирга тирикчилик қилиш учун дўстлик, хурсандчилик режасини тузмаса, халққа ғамхўр бўлишдан, мамлакатни обод қилишдан қўл тортса, айш-ишрат, ўйин-кул-

гига берилиб, қулоқларини фақат чанг ва уднинг баланд бақриқ-нағмалари билан банд қилиб, ҳар бир дилтангнинг ҳазин ноласини эшитмаса, оқибатда халқни ҳам, мамлакатни ҳам хароб қилади.

БАЙТ

Бас, уйин, маишатга берилса аҳли давлат,
Ўша давлат қулайди, хароб булар мамлакат.

7-ҲИКМАТ

Азизим, раҳбарлик, йўлбошчилик шундай одамга муносибки, у халқ бошини машаққат гирибонидан халос эта олсин ва ҳар бир киши, ҳамма одам (аҳоли) у йўлбошчилик қилган шу устувор-мумтоз замонда бошини роҳат болишига қўйиб фароғатда яшасин.

БАЙТ

Агар сен ўйласанг ўз тинчу ҳузру роҳатинг фақат,
Диёрингда бирор кимса кўролмас ҳеч қачон роҳат.

Ёки:

Қилмаса шоҳ эл осойишин ройиш,
Ўзи ҳам топмас эл ичра осойиш.

8-ҲИКМАТ

Азизим, машаққатли ишни ҳал этмак учун жадал ҳаракат қилиш жангчи шерларга ўхшаган мард эрларнинг ишидир. Бинобарин, шундай мардлик намунаси кўрсатилмаса, жаъми султонлар (раҳбарлар) ўз этақларига ёпишган тикан азобидан халос бўла олмайдилар. То подшоҳ (ҳоким) оёғи билан машаққат водийси даштини ихтиёр этмагунча, азоб-уқубат саҳросида қийналаётган кишиларнинг боши роҳат ёстиғига тегмайди. Турмуш учун зарур бўлган ноз-неъматлар эшиги ҳам, гулистон фароғатининг гули ҳам очилмайди.

Шу боис айтадилар:

БАЙТ

Шоҳ учун эл осойиши катта ганж,
Они деб ранж чекса шоҳ — йўқ элда ранж.

9-ҲИКМАТ

Азизим, агар мазлумлар золимнинг зулм қилаётганлиги ҳақида сенга қайта-қайта арз қилсалар, дилтанг бўлма, ҳоким-табиб, мазлум мисли бемордир. Бемор табиб олдида бор дардини айтмагунча, табиб унинг қақиқий касалидан хабардор бўлмайди. Ҳоким зулм кўрган бечораларнинг арз-додини обдон эшитмаса, уларни дунёнинг адолатли шифо шарбатидан баҳраманд қила олмайди. Ҳикоя қилдиларки, мозийдаги вазирлардан бири суҳбатдошига одамларнинг арзидан ниҳоятда дилтанг-диққат бўлдим, деб нолийди. Суҳбатдоши унга айтади:

— Эй вазир, эгнингдан мартаба либосини еч, вазирлик мансабидан воз кеч, мен кафилман, сенга ҳеч ким озор бермайди, иккинчи бор бирон киши сенинг олдинга арзга келмайди.

ЧУНОНЧИ, АЙТАДИЛАР:

Ким узин мансаб билан шод айлагай,
Эл келиб оллига арз-дод айлагай.
Мансабидан тушса гар қай кун киши,
Эл-улуснинг тушмагай унга иши.

10-ҲИКОЯТ

Қадимги подшоҳлардан бири зулм ва зўрлик билан деҳқонлар мол-мулкни ғорат қила бошлайди. Зулм ҳаддан ошиб, адолат катта йўлдан суриб ташланади. Мамлакат халқи бундай золим шоҳни лаънатлаб, қўл очиб дуоибад қилади — қарғайди. Кунлардан бир кун у золим подшоҳ ов қуролини қўлга олиб, шикорга чиқиб кетади. Овдан қайтгач, жарчи орқали тантанали равишда қуйидаги фармойишни эълон қилади:

— Мен мазлум меҳнат аҳлининг юзига тортиб келганим ситам тиғидан қўлимни тийдим. Бундан кейин фуқаропарварлик қоидаларига собитқадамлик билан амал қилишга аҳд этдим. Умидим шулки, минбаъд ҳеч бир золимнинг ситамкор қўли ташвиш ҳалқасини бирон-бир мазлум уйининг эшигига солмайди ва ҳеч бир жафо қилувчи золимнинг оёғи бирон-бир фақир ҳовлисининг дарвозасини ҳатлаб ўтолмайди.

Шоҳнинг бу қароридан фақирларнинг умид боғидаги мурод гули очилиб, уларнинг жисмига қайтадан жон кирди.

БАЙТ

Етиб халққа муборак бундаин фармон,
Шу он этмиш кўнгулларни сурур ошён.

Подшоҳ адолати охири шу даражага етдики, қўзи шер елинидан сут эмар, қўйлар эса ўз сутлари билан шер лабини ювар эдилар. Қоплон мағрур кўзлари билан эчкига ютоқиб қарамас, чўл қушлари денгиз қушлари ини устида ўя қураб ва улар бир-бири билан ҳамрозлик қилар эдилар.

Подшоҳнинг маҳрам дўстларидан бири фурсат топиб, унинг феъл-атвори, руҳиятида юз бераётган бундай ўзгаришларнинг сабабини сўради.

ШОҲ ДЕДИ:

Ов қилиб юрганимда, бир ит тулкининг оёғини синдирганини, сал фурсат ўтмай, бир пиёданнинг отган тоши итнинг оёғига тегиб, унинг ҳам оёғи синганини кўрдим. Бу ҳолат менга ибрат бўлди, энди ўзимга келиб дейман:

ҚИТЪА

Йўлда кўрдим бир қушчаким нафс йўлинда
Тумшугига бир қумурсқа илиб олди.
Халқуминдан ўтмай туриб бул ўлжаси,
Ўзга бир қуш келиб бул қушга чанг солди.

II-ҲИКМАТ

Азизим, донишмандлар "Чашми подшоҳ — гўши подшоҳ" дейдилар. Бунинг маъноси шуки, подшоҳнинг кўзи ҳамиша қулоғида бўлиши керак. Чунки у мамлакатида юз бераётган воқеаларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўриш имкониятига эга эмас. Унинг атрофини камар сингари ўраб олган кишилар — ҳокимлар, мансаб соҳиблари шоҳни ранжитмаслик учунми, ёки бирор қабиҳ ният биланми, мамлакатда содир бўлаётган кўнгилсиз, нобоп ҳолатларни шоҳга хабар қилмайдилар. Шу сабаб подшоҳнинг ҳеч қандай мансаб-мартабага эга бўлмаган, нафсини тийган дарвишсифат озод одамлари — дўстлари бўлиши лозим. Чунки дарвишсифат кишилар оламни кезиб, халқ орасида бўлиб, подшоҳнинг қайси ҳокими, қозиси, миршаби адолатни ўзига қарор қилиб олганлиги, қайси бирлари ришват олишни, адолатсизликни ўзига касбу кор қилиб олганликларини подшоҳ билан бўлган суҳбатлари жараёнида, ҳукмдорнинг эркин, озод одамлари бўлганликлари боис, ҳеч тап тортмай, тортинмай, қўрқмай айтиш имкониятига эга бўладилар. Подшоҳ ушбу озод, эркин дўстларининг ҳикояларини ўз қулоғи билан эшитиб,

адолатли ҳоқимлар, қозилар, миршабларга лутф, марҳаматлар кўрсатади, ришватга ҳирс қўйган, адолатсиз ҳоқимларни жазолайди. Бундай одил подшоҳнинг муборак номи давр китоби варақларига ёзилиб, Ануширвони одилнинг номидек абадий, Исрофил ўз суруни чалгунча халқ қалбидан жой олади.

ҚИТЪА

Холису сарбаст дўст мисли Искандар жоми,
Ойнаи жаҳонномадир мисли алар, эй шоҳ.
Ушбу жом ичра кўрубон салтанат аҳволини,
Булғасен сен мамлакатнинг сирру асроридин огоҳ.

ИККИНЧИ ФАСЛ. ЖАСОРАТ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, зудлик билан жангга кириб, оловкор шамширининг суви билан ёмон ниятли рақибнинг номини ҳаёт лавҳасидан ювиб ташлаган, душманнинг олазарак кўзларини зафар тоши билан уриб (кўр қилиб—Ж.Э.) мурод пиёласи лабидан май ичган, даврнинг номдор, ши-жоатли баҳодирларигина мамлакат келинчагини ўз бағрига босишга ҳақлидир. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Қайси дам кўрсанг ёвингни тинч-фароғ,
Тунда маҳв эт — қабрига ёққил чироғ.

2-ҲИКМАТ

Азизим, агар найзанг қоматини ёр қаддига ташбеҳ қила олмас экансан, унинг қон тўкувчи ўткир учини дилдорингнинг дилбарона нозу карашмаси, киприги деб тасаввур этмас экансан, гўзал маҳбубангни қучиш орзусига етолмайсан, унинг дилбар, тиниқ чеҳрасини ойдек ялтироғ қиличинг сиртида кўриш мақсадига ҳам муяссар бўлмайсан. Бўйнингга чирмашиб тушган зафар байроғи ҳошиясини дилбарингнинг ҳалқа-ҳалқа сочи деб хаёл қилгин. Қачонки сен ўз қаллиғингни фақат хилватда кўриш орзусига эришиш машаққатини сабр билан енга олсанг, шундагина эгик камондек қошингни унинг қайрилма қошига пайванд қилиш шарафига эришасан. Агар сабр қилиш машаққатига нотавонлик, ожизлик қилиб, бардош берол-

масанг, зебу зийнат ҳам, шон-шуҳрат ҳам, улуғлик ҳам сенга насиб бўлмайди.

Бинобарин, дилозор тиканнинг азобидан қўрққан киши гулзорни томоша қилишга юраги дов бермайди, яъни ожизлик қилади.

БАЙТ

Бўла билсаким бало тийрига қалқон қайси жон,
Қайтмагай зинҳорки мақсуд йулидин ул ҳеч қачон.

Ёки:

Ғаним ўқиға қалқон қайси ботир —
Ватан келинчагин қучмак раводир.

3-ҲИКМАТ

Азизим, ҳар кимки душманга гирифтор бўлса, то ундан қутулмагунча, хавф-хатардан холи бўлмайди. Эртадан-кечгача, кечдан-тонггача безовта бўлади ва паришонликдан у оёғини бошдан, ковушни дастордан фарқ қила олмайди. Бинобарин, айтадиларки, беморнинг сиҳати яхшиланмагунча, емоқдан ва то ҳаммол орқасидаги оғир юкини ерга қўймагунча, энгилликдан роҳатланмайди. Қўрққан киши душман хавфини бартараф этмас экан, омонликда тинч яшай олмайди, бир нафас ҳам фароғатда бўлмайди.

БАЙТ

Кишиким елкасинда юк, азобдан қадди дол келгай,
Бу юк заҳматидин эгнинда кўйлак ҳам малол келгай.

4-ҲИКМАТ

Азизим, сипоҳ шундай бўлиши керакки, у жуда тезкор, қаҳрли, илғор қўшинга ўхшаса, заҳар сочувчи шамширининг дами билан мухолифининг жонига қасд қилса, қонига доим ташна бўлса, душманнинг дил хазинасидаги жон жавҳарини зудлик билан забт этмоқ учун ўткир найзасининг ялтироқ учини унинг кўксига санчса...

БАЙТ

Анга майдондир насиб — ким марди майдон бўлгуси,
Был, жасорат бирла тулки шеру даррон бўлгуси.
Ким жумард бўлгайки. ондин қочадир хавфу хатар,
Етти иқлим лашкарига ул ҳукмронлиг этар.

5-ҲИКМАТ

Азизим, шундай кишига баҳодир дейдиларки, агар у ўз давлати манфаати, тинчлиги учун жонини фидо қилиб, азоб-уқубат косасидаги ҳар қандай майни кўтарса; жасур, довюрак деб шундай кишиларга айтадиларки, Ватаннинг бошига бирор кулфат тушганда, зудлик билан қатъий қарорга келиб, ҳаётини хавф остида қолдириб, қўлини ажал суви билан ювиб, тирикчилигидан тамом умидини узиб, ўз мақсадига эришмоқ учун мурод майдонига, яъни кураш майдонига қадам қўйса...

БАЙТ

Ботир улдир майдон ичра ўзини дев билса ким,
Бахт қиличин даст тутиб, қонлар кечиб жанг қилсаким.

6-ҲИКМАТ

Азизим, уруш пайтида жанг майдонида ор-номус учун кураш кетаётган бир вақтда, мард киши шуҳрат ҳақида, жону мол тўғрисида ўйламаслиги керак. Уларни кераксиз, беқадр бир нарса деб билиб, астойдил жанг қилмоғи лозим. Чунки уруш кунда шуҳрат, жону мол орттириш йўлида безовта бўлишдан кўра, жаңг ташвиши, кулфати тўғрисида ўйлаш минг марта аълодир. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Ору номусдан кўра афзал билурсан гар бошинг,
Ёп паранжи бошинга, бўлсин асллар йўлдошинг.

7-ҲИКМАТ

Азизим, ақлли киши душман унинг жонига қасд қилганини кўра туриб, зудлик билан унга қарши курашга ҳаракат қилмаса, ўз жонига ўзи зомин бўлади. У мухолифига асир тушмаслиги учун икки қолатни эсдан чиқармаслиги керак: агар жангда ғалаба қилса, замон саҳифасида унинг шуҳрати — номи қолади; агар душман уни мағлуб этса, кўрқоқ, номард деган ном билан лаънатланади.

ҚИТЪА

Ёв сени маҳв этгали қасд айлабон юрса шитоб,
Оқил эрсанг жангга киргил, элга бул манзур эрур.

Ғолиб эрсанг юрт аро ҳар истагингдир мустажоб,
Мағлуб эрсанг айби йуқ, сен учун маъзур эрур.

8-ҲИКМАТ

Азизим, жанг пайтида сулҳ тузишга ҳаракат қилган ва сулҳ тузиш зарур бўлганда, жангни майл этган кишини "ғул-аҳмоқ" деб атайдилар. Бундай одамлар қаҳр-ғазаб тизгинини тортиш ўрнига, душманга лутф эшигини очадилар.

БАЙТ

Бемаҳал сулҳ тадбирин кўрма бекор,
Хору гулнинг боғда, бил, ўз ўрни бор.

Сулҳни истар бўлса ёв дарҳол яраш,
Жанг қилар бўлса сира кўрқмай саваш.

9-ҲИКМАТ

Азизим, Худо ҳар кимнинг ҳолига яраша азалий хумхонадаги ваҳдат майидан май пиёласини тўлдириб бериб, лутф ва меҳрибонликлар қилган. У ҳеч кимни табиат берган жасорат майидан, мардлик сарчашмаси сувидан маҳрум этмаган...

ҚИТЪА

Жанга кирсанг бош тикиб кир бу буюк майдон аро,
Мисли мақсуд тўпи сакраб ўйнагай човгон аро.
Бахтни жо этмоқчи бўлсанг сен агар дил комига,
Ёв билан мардона тур қон-қуюн, қурбон аро.

10-ҲИКМАТ

Азизим, баланд овозга, бақувват жуссага эга бўлган ҳар қандай одамни кучли деб аташ ақлдан эмас. Кўрмаганмисан, қамиш йўғон бўлса ҳам, у ингичка, қуруқ чўп зарбидан синади. Турна бўй жиҳатидан узун, жуссали бўлса ҳам, қарчиғай чангали олдида нотавондир.

БАЙТ

Жусса зўр бўлса-да пасткаш асло машҳур бўлмагай,
Турна бўйла бўй билан сор киби ёвқур бўлмагай.

11-ҲИКОЯТ

Ўрмонда макон тутган бир тулки тонгда хўрак ахтариб ҳар томонга тентирарди. Ниҳоят, бир уй товугини кўриб

уни овлаш иштиёқида бута орқасида яшириниб пойлаб турган эди, иттифоқо қулоғига ноғора овози эшитилди. Юқорига қараган эди, дарахт устидаги семиз, катта бир нарсага кўзи тушди, унинг баланд овозини эшитди. Тулкининг иштаҳаси очилиб тараддудга тушди. Пистирмада туриб, пойлаган аввалги овининг баҳридан ўтди. Семиз ва катта товўқни овлаш мақсадида юз азоб ва машаққат билан дарахтга тез, шошилиб тирмашди, териси шилиниб, юқорига чиққач, дарахт тепасида шохларни силкитиб ноғорага ўралаётган шамолдан бошқа нарсани кўрмади. Очкўзлиги боис, ҳасрат олови унинг ичига тушди, ғам-надомат суви тулкининг кўзидан ёғилиб, қилган ишидан пушаймон бўлиб деди:

— Афсус, ел билан тўлғазилган шу нарса учун ҳалол овимни қўлдан чиқардим. Бу бемаъни, семиз нарсадан ҳеч қандай фойда кўрмадим.

ҚИТЪА

Ноғора ҳамиша дод солар, бироқ,
Ичи бум-бўш бўлса, ундан на фойда?
Сенда бўлса агар билим, фаросат,
Беҳуда савлатга учма ҳеч жойда.

Шу боис инсоннинг асл моҳиятини унинг сўзидан аниқлаш мумкин, дейди Али розияллоҳу анҳу. Бинобарин, айтадилар: "Мардни тўну дасторидан эмас, ширин гуфторидан танинг". Одамнинг қадду қомати, устидаги кийим, либосга қараб эмас, балки сўзлаш қобилияти, ақли, ғайрати асосида баҳоланг, таъриф-тавсиф этинг.

УЧИНЧИ ФАСЛ. МУЛОЗИМЛАРГА МУНОСАБАТ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, улуғ ва муқаддас Оллоҳнинг ҳиммати баланд. У эл олдида жуда катта ҳурматга, шон-шуҳратга молик бўлган, руҳий, маънавий жиҳатдан юксак, хушахлоқ кишиларни яхши кўради. Чунки кимнинг ҳиммати баланд бўлса, унинг эл орасида доврўғи ҳам юксак бўлади. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Худо ва халқ олдида қилгин баланд ҳимматинг,
Ҳамиша иззатдасан, юксак бўлур ҳурматинг.

2-ҲИКМАТ

Азизим, муборак бошингда салтанат тожи, белингда жасоратнинг қаҳрли шамшири, Қоф тоғига монанд куч-қувватинг борлигида Оллоҳнинг ҳомийлигига суяниб, мамлакат равнақи, тинчлиги учун қайғургин. Бу хайрли ишни амалга оширишда баҳодир эрлар ёрдамига таяниш мақсадида, пул, мол-дунёни уларнинг бошига аёвсиз сочиб тургин.

БАЙТ

Маккор душман юртингни қилмасин десанг горат,
Лашкар сақлаю, пул бер, курмай десанг маломат.
Жангчи гар муҳтож бўлса, жанг аро қақшаб қолур,
Ов пайтида қанотсиз лочинга ўхшаб қолур.

3-ҲИКМАТ

Азизим, лашкар озиқ-овқат билан таъминланмас экан, у хизмат қилишдан бош тортади. Агар паст, хасис, бойликка, пул, мол-дунёга ўч одамларга мансаб супасидан жой бериш кўпайса, давлат тушкунликка юз тутаяди, яъни ўз қувватини йўқота бошлайди. Бинобарин, ақлли одамлар айтадиларки, Давлатнинг халокати, емирилиши паст, очкўз кишиларнинг мансаб шоҳсупасига кўтарилишидан бошланади.

БАЙТ

Қайда лашкарга бошлиқ булса агар паст одам,
Мамлакатда галаён кучаяди дамо-дам.

4-ҲИКОЯТ

Мозийда яшаган подшолардан бири олтин тўплашга аҳд қилиб, деҳқонлардан икки баробар кўп хирож ола бошлайди ва айтади:

— Зар ширинлик солинган косага, одамлар чивинга ўхшайди. Қачонки одам — аскар керак бўлса, косадаги ширинликни сочсам, чивинга ўхшаб лашкар йиғилади.

Вазир айтади:

— На кунда, на тунда зинҳор бундоқ бўлмагай. Бу ишнинг ғубори бахт-иқбол йўлини қоронғи зимистонга айлантиради. Ҳеч ким чивинга ўхшаб, сенинг ширинлик солинган косангга қўл узатмайди. Бундай пайтларда одам-

лар орасида адоват кучаяди. Оқибатда қилган ишингдан пушаймон бўлиб, ўз бошинг косасини тупроқ билан гулдириб, олтин билан тўлғизилган косалардаги зарни шиikka сочсанг ҳам фойда бермайди. Бинобарин, айтганларким:

БАЙТ

Тинчлик пайти лашкарга кимки эътибор бергай,
Бошга оғир кун тушганда бул қўшин тайёр тургай.
Довул қоқиб ботирлар жангга кирса беомон,
Уларнинг бошин силаб йўллагин майдон томон.

ТўРТИНЧИ ФАСЛ. МУЛОЗИМ САҚЛАШ ҲАҚИДА

1-ҲИКОЯТ

Азизим, ўз мулозимларингни асилзода, олижаноб, виждони пок, ғиммати баланд кишилардан танла. Мулозимларни танлашда зоти паст, инсофсиз, маккор, хиёнаткорлардан ўзингни торт. Агар сенинг атрофингдаги одамларинг, мулозимларинг асилзода, ғиммати баланд, ақлли кишилар бўлса, Ватан сири сақланади, халқинг доимо ғимояланган бўлади, ҳеч бир киши зиён кўрмайди.

Зеро, зоти паст, инсофсиз кишиларни тарбиялашга уринма. Чунки уларнинг юзидаги азалий қора холи (зоти пастлиги) хиёнатнинг қора доғидир. Бинобарин, айтганларки:

Подшоҳ ходими агар бўлса пок-ҳалол,
Молига мол қўшилгай, топмагай завол.
Ходимлари бўлса гар шум, нопок, хиёнаткор,
Салтанатга дарз кетиб, бўлади абгор.

2-ҲИКМАТ

Азизим, ҳунар аҳлини тарбиялашга саъй-ҳаракат қил. Ҳунарсиз кишиларни отасининг ҳунари, хизмати учун ҳурмат қилма. Одамнинг қиммати отасининг шуҳрати билан эмас, балки ўз қобилияти, ҳунари билан белгиланади.

БАЙТ

Йўқ экан яшамакка лаёқати то анинг,
Боридан кўра йўғи минг бора авло анинг.

3-ҲИКМАТ

Азизим, қобилиятли одамларни тарбиялашни қора тупроқни олтинга, дағал тошни ҳақиқий гавҳарга айлантирувчи кимёга ташбеҳ эт. Чунончи, айтадиларки:

БАЙТ

Тилин билсанг, қарашсанг тупроқ гавҳар касб этар,
Оху ноф халтасинда¹ қон мушк-анбар касб этар.
Тарбия кимё эрур, яхши билгил, эй рафиқ,
Ишлов берсанг қоп-қора темир ҳам зар касб этар.

4-ҲИКМАТ

Азизим, кимники подшоҳ этиб кўтарсалар, унинг улуғ боши ва ҳурмати Шимолий Қутбдан айланадиган икки ярқироқ юлдуздан ҳам юқори кўтарилади. Ҳар кимники оёғидан йиқитсалар — мансабдан маҳрум этсалар, бахт юлдузи пастга — ер қаърига тушиб кетади. Подшоҳ шамолга ўхшайди. Агар у ғазаб билан эсса, эҳтиром гулистони бўлган Эрам боғини хазон қилади. Подшоҳ чақмоққа ҳам ўхшайди. Агар у қаҳр билан ўт сочса, иззат-эйтиборнинг минг хирмонини ёндириб юборади. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Агар шоҳ этса маҳрум мансабидин, бас,
Фалакнинг авжидан ерга қулар ул кас.
Улус қилгай ўзига дўст-ошнолиғ,
Қаю касдан кўрар бўлса рўшнолиғ.

5-ҲИКМАТ

Азизим, кишининг ақли, одоби, заковати унинг лаёқати ва қобилиятининг мезонидир. Кимнинг ақли равшан, фикрлаш қобилияти юксак бўлса, у энг паст лавозимдан энг юқори, шарафли мансаб супачасига кўтарилади.

БАЙТ

Мулозим оқил эрса, бўлмаса гўл,
Каманд ташлаб фалакларга солур йўл.

6-ҲИКМАТ

Азизим, оламини безатувчи ўткир ақл ҳамма вақт ва ҳар қандай ҳолатда ҳам одил қози вазифасини ўтаган. Чунки одам табиати бошқа тирик мавжудотдан фақат ақли билан ажралиб туради.

БАЙТ

Ақли инсонни шарафга фарқ этибдур,
Они ҳайвондин бу хислат фарқ этибдур.

7-ҲИКМАТ

Азизим, подшоҳга хизмат қилиш учун ҳар хил мулозимлар керак бўлади. Сен жуда юқори мартабали киши бўлсанг ҳам, паст мартабали, фақир одамлардан ўзингни олиб қочма. Балки бирон-бир вазифани бажаришда улардан ҳам фойдаланиш мумкин бўлар. Кўрмадингми, мағрур, ўткир найза билан бажариб бўлмайдиган ишни муъжаз игна билан бажариш мумкин; энг муҳими шундаки, ингичка қамишдан қалам ясаш учун нозик, ўткир пичоқ турганда, бу ишни ярқираб турган ўткир шамшир ёрдамида амалга оширишнинг ҳожати йўқ-ку. Ҳар қандай нота-вон, ҳақир одамда ҳам, зарарни йўқ қилиш ва фойда келтириш учун яшириниб ётган қобилият, имконият мавжуд бўлади.

8-ҲИКМАТ

Азизим, Оллоҳнинг кўринмайдиган, ғайб жомахонасида ҳар бир кишининг бўй-бастига яраша алоҳида-алоҳида кийим тикиб қўйилган. Худо ғазнасида ҳар бир одам учун унинг қадди-қоматига мувофиқ олдиндан махсус тўн бичилиб, муҳайё қилиб қўйилибди. Хуллас, у дунёда Оллоҳ одамлар учун ҳамма нарсани тайёрлаб қўйган. Бу дунёда ҳар қандай киши яшамоқ учун ўз қобилиятига яраша бир иш билан машғул бўлади. Ҳамма одамлар ҳам ниманидир бажариш, тайёрлаш лаёқатига эга бўлади. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ҳар оқил зотга аён беш қўлдаин дунё иши,
Икки ишнинг уддасидан чиқмагайдур бир киши.
Икки кимса битта мансабда сира қовушмагай,
Икки калла бир қозонда, билки, зинҳор пишмагай.

9-ҲИКМАТ

Азизим, подшоҳ хизмати ва мол-мулкани икки тоифа кишилар бошқариши амалда, тажрибада исботланган. Биринчи тоифа — билимдон, ақлли, зийрак, сўзга уста, ширинзабон бўлади. Зийрак, чаққон одам душманнинг ҳар қандай ҳамласига чап бериб, омон қолади. Ширинзабон сўз устаси бўлган кишининг душмани бўлмайди. У ҳар қандай андишасиз, ҳасадчи, ичи қора душманни ўзига ром эта биледи. Иккинчиси — кучсиз, ақли заиф одам бўлиб, му-

холифнинг қийноқларига одатланиб, забунлик юкни зим-масига олади, беномуслик қалқони билан юзини тўсади, яъни малъунлик, хорлик қалқонини юзига парда қилиб олади.

БЕШИНЧИ ФАСЛ. ЮМШОҚ ТАБИАТЛИЛИК ВА САБР-ТОҚАТ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, ўз дилингни юмшоқлик, сабр ва тоқат билан безатгин. Чунки, хушхулқ, мулойим кишининг сўзлари сермаъно, ширин бўлади.

Мавлавий¹ (Жалолоддин Румий)нинг сўзи маъно жа-воҳирининг хазинасидир. Бунга қуйидаги маъно гувоҳ бўлади:

БАЙТ

Бил, қилич етмас ера еткай сабр,
Балки юз лашқарни маҳв эткай сабр.

2-ҲИКМАТ

Азизим, ғазаб шайтон оловининг куйдирувчи шуъласи-дир, самараси — меваси пушаймонликдир. Шу боис ақлли одамлар ғазабнинг бир луқмасини ютишни ўзлари учун ҳалол деб билганлар. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ғазабдан ўзни гиймак яхши одатдур,
Ғазаб луқмасини ютмак жасоратдур.

Ёки:

Ҳалол — нафсинг ғазаб луқмасига кўндир,
У шайтон ўтидур, сувга сол, сундир.

3-ҲИКМАТ

Собиқ подшолардан бири айтган экан: "Агар аҳли таъб халқ бизни синаш учун кечирим сўраб, кўнглимиз ҳиқил-доғига нима лаззат беришини сўраб билсалар, улар подшоҳ саройига фақат айб ва гуноҳдан бошқа совға олиб келмаган бўлур эдилар. Ҳа, азизим, гуноҳкорларнинг кўпайишидан,

гуноҳсизларни дарра билан азоб бериб, зиндонга ташлашдан лаззатланадиган хиёнаткорлардан қўрқ. Бинобарин, улар айтадиларки:

БАЙТ

Афу этилмак пайтин билса агар гуноҳкор.
Бизга нима фойдаю, бизга нима лаззат бор.
Ким қилибдур қайда ногаҳ бир гуноҳ,
Оқибат биздан келиб сўргай паноҳ.

4-ҲИКМАТ

Азизим, одил подшоҳлардан бири, уни худо раҳмат қилсин, айтган экан:

— Агар менинг белим билан олам эли белига бир тола соч янглиғ нозик ип боғлаб қўйилса-ю, ҳамма иттифоқ бўлиб, уни узишга ҳаракат қилса ҳам, ўз ниятларига эриша олмайдилар. Чунки улар арқонни ўз томонларига гортсалар, мен улар тарафга бораман, уни пора-пора қилиш учун мен томонга келсалар, мен ўз томонимга тортаман. Яъни сабрнинг камоли ва интиҳоси, афу этишнинг натижаси, исён оловини ўчириш ана шундай бўлади. Бинобарин, айтадиларки:

Эл агар сиртмоқ солиб тортса борурман ул томон,
Токи ул мақсудга бўлсин мушарраф шул замон.
Эл агар мен сарига келса дағи берсин тўзим,
Чекиниб эл хоҳишин жо-бажо айлай ўзим.

5-ҲИКМАТ

Азизим, авф этишни ўзингга шиор қилиб олгин. Хизматкорларнинг, мулозимларингни кичкина айблари учун уларга гина-кудурат, адоват, миннат қилиб юрмасдан, балки уларнинг фаолияти дафтарига ёзиглик кичкина, арзимас гуноҳларини афу ва илтифот, яхшилик суви билан ювгин. Уларнинг ичида тарбия кўрмаган кишилар ҳам булади. Уларга ҳам меҳр-шафқат қилиб, этагини ёпиб қўйиш марҳаматини асло аяма.

БАЙТ

Самар огочини синдирмагил зинҳор,
Ул огочдек ўзингнинг синмагинг ҳам бор.

"Анвори Сухайлий"¹ да худо улуғ, муътабардир, уни эслаш ҳам шон-шарафдир, у (худо) ўз қулларига Қуръонда

баён этилганидек, панд-насиҳат қилиш йўли билан мақтовли сифатларга эришишни ўргатади; улуғ Оллоҳ Қуръондаги маслаҳатларга амал қилиб, катта қадр-қимматга молик бўлгин, мақтовга сазовор одатларни бошқа одамларнинг руҳиятига ҳам сингдиргин,—деб ёзган. Оллоҳ айтганки: "У тақводор зотлар яхши-ёмон кунларда инфоқ-эҳсон қиладиган, ғазабларини ичларига ютадиган, одамларнинг хато-камчиликларини афв этадиган кишилардир". (Қуръон, 3-сура, 134-оят.) Тасаввуф тариқати йўлини танлаган бир улуғ инсон бу сўзларнинг маъносини қуйидагича тушунтиради: "Озгина гуноҳ учун зўр бериб жазолашга ҳаракат қилмайдиган, ҳамма вақт авф этишни ихтиёр қиладиган, қалби устидаги ёқимсиз доғларни сўз билан юва оладиган, яхшилиқ қилишни одат қилиб олган, такрор-такрор жаҳлнинг асов оти кўндаланг бўлганда ҳам, уни миниб олишдан ўзини тийган вазмин, бардошли, юмшоқ табиатли одамгина ғазабни енга олади, яъни муборақ вужудига дориган жаҳлни ҳайдаш қудратига эга бўлади.

6-ҲИКМАТ

Азизим, надомат ва паришонлик тузоғига тушмай десанг, жаҳлнинг асов оти жиловини сабр билан тортиб тўхтат. Ўзар шубҳаларинг дарахти соясида — қоронғиликда қолиб, оқибатда ўкинмаслигинг учун ақл нури билан уни ёрит. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ғазабланма биров қилганда гар гуноҳ,
Жазолашга шошилма ҳеч, бўлгин огоҳ,
Чун бадахшон лаълини синдириш осон,
У қайта уланмас, йўқдир имкон.
Ножониз ишни қилсанг ҳар жойда,
Оқибат афсус чекишдан на фойда?

7-ҲИКМАТ

Азизим, подшолар орасида руҳияти жиҳатидан мавж уриб турган денгизга ўхшаган шаҳриёрлар бор. Унинг ақлини шағал тошлар, ҳар қандай супуринди, хасу хашакларга монанд аччиқ тил, ғийбат ва бўҳтон билан лойқалатиб бўлмайди. У ўзининг ғоятда мустаҳкам, қаттиқ иродаси билан кучли, бақувват тоққа ўхшайди. Бундай подшони

ҳар қандай ғазабнинг бўрони ҳам ўриндан силжита олмайди.

МАСНАВИЙ

Мақсадга эришмоқ йўли сабр қилишдир фақат,
Айниқса, хатар соя солганда, қилса тоқат.
Ҳар ишда шошилмоқ оқибати бўлур ёмон,
От бошини тортиб юр, қолай десанг гар омон.

8-ҲИКМАТ

Азизим, мамлакат ҳокими, туман вилоятларининг ҳимоячилари тинчлик, эзгуликни барқарор этиш йўлида, оғир аҳволга тушиб қолганларида ҳам, бошқаларда бўлганидек, фақат гумонга асосланиб, одамларнинг арзимас гуноҳи учун офат, мусибат дарасига ташлаб қўймасликлари керак. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Андак гумон учун одамни қилма ботил,
Оқибатда пушаймон бўлмагил ою йил.
Шубҳанг аён бўлгач тўзгиб, чун топса барҳам,
Пушаймон бўлишнинг нафъи йўқдир, англа, бил.

9-ҲИКМАТ

Азизим, андишали, мулоҳазали, ақлли киши ҳар қандай миш-миш гапларга ишониб, қизишмайди. У бирон-бир ишнинг ҳақиқий ҳолатини далил, исботлар ва ҳужжатлар асосида аниқламагунча, ҳеч кимни жазолашга шошилмайди, яъни ҳукм чиқармайди. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ғаразгўй сўзларин тинглашни зинҳор қилмагил одат —
Ки, чекмассан оқибатда на афсус, на надомат.

10-ҲИКМАТ

Ҳикоя қиладиларки, замон кишилари даврнинг бир улуғ донишмандидан: "Инсоннинг энг муҳим, асосий хислати нимадан иборат эканлигини аниқ билишимиз учун унинг жами одатларидан устун бўлган сифатини бир оғиз сўз билан ифодалаб бер",—деб сўрайдилар. У жавоб беради: "Ғазабни тарк этмоқ энг яхши хислатдир".

БАЙТ

Яхши хулқ халқ қалбини бутунлай забт этади,
Айтинг, бунинг савобига ахир, ким ҳам этади?

ОЛТИНЧИ ФАСЛ. ЭЛЧИНИНГ СИФАТИ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, элчи¹ ўткир, ялтироқ шамширга монанд тилдан чаққонлик ва моҳирлик билан фойдаланиши лозим. Аммо унинг очиқ юзлиги, гўзал муомаласи бирон-бир мурсага келиш ёки сулҳ тузиш пайтида мулойим, ёқимли нутқидан таралиб турган сўз жавҳарларидан билиниб турсин. Агар у ўз нутқининг аввалида дағал, қўрс, кескин сўзлар борлигини сезса, бундай сўзларни юмшоқлик қайчиси билан кесиб ташлаши зарур. Элчи нутқининг бошланишида дўқпўписа тарзидаги сўзларни айтган бўлса, гапнинг хотимасини яхши, ёқимли муносабатларни, меҳрибонликни англатадиган сўзлар билан тугатиши керак. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ёқимли сўз кунгулдан ҳар ҳасад, кинни аритгай,
Ширин сўз ҳатто душман чеҳрасин нурдек ёритгай.

2-ҲИКМАТ

Азизим, тўрт тоифа одамни элчи сифатида юбормаслик тажрибада исботланган. Биринчиси — подшоҳдан жафо кўрган, иккинчиси — мол-мулки, ҳурмат-иззати подшоҳ газаби шамоли билан совурилган, учинчиси — ўз амалидан ҳайдалган, тўртинчиси — подшоҳнинг зарари ҳисобидан ўз манфаатини кўзлаган, яъни давлат манфаатидан ўз манфаатини устун қўйган кишиларни давлат элчиси қилиб юбориш ақлдан узоқдир. Зеро, тажрибадан шу нарса маълумки, зебу зийнатидан, обрў-эътиборидан жудо бўлган одамнинг қалбига алам-изтироб тиканаги қадалган бўлади. Шу боис бундай киши душманнинг куч-қуввати ва шавкатини ўз давлатининг куч-қувватига нисбатан устун, ортиқ деб ҳисоблаб, шундай бир пайтда фурсат топиб, қалбида яшириниб ётган адоватни юзага чиқариб, подшоҳига хиёнат қилиш йўлига кириб, унга қарши фитна уюштириш мумкин. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Кишиким кин-адоват-ла иноқ бўлғай—
Шафиқу меҳрибонликдин йироқ бўлғай.

3-ҲИКМАТ

Азизим, элчи икки масалада ниҳоят ҳушёр бўлиши зарур. У ўз подшоҳига содиқлигини ифодалаш учун мамлакатининг номуси, шон-шухратини, салтанатининг улуғворлигини эҳтиёт қилиши, шунинг билан бирга, душман билан бўлган муносабатида унинг макр-қийласидан ҳамиша огоҳ ва ҳушёр бўлиб туриши лозим.

БАЙТ

Ақли расо одам сўз-ла ростлагай ҳар бир ишни,
Юз лашкари жаррор¹ ҳам қилолмас бу юмушни.

4-ҲИКМАТ

Азизим, элчини бирор жойга жўнатишда ниҳоят катта эътибор ва аҳамият бергин, унга сафар моҳияти ва мазмунини жуда кўп муболағали сўзлар билан чуқур тушунтир. Чунки элчи подшоҳнинг тилидир. Унинг камолоти, ақли, тажрибаси гуфторида — нутқида ойдинлашади. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Элчи бўлса гар жасур, доно, моҳир,
Унга равшан ҳар муаммо, ҳамма сир.
Неки сўрсанг берғуси дарҳол жавоб,
Бандасиға теккуси ондин савоб.

Хуш каломлар сўйламакни элчи фунун айлағай,
Мажлис аҳлин бешумор мафтуну мамнун айлағай.
Нутқи совуқ ҳам гализ эрса ҳама гирён бўлур,
Ўт тушур оламғаю бори улус вайрон бўлур.
Оқил элчи хуш каломлар дилға пайванд қилғуси,
Икки ёвни бир-бирига дўсту дилбанд қилғуси.

ЕТТИНЧИ ФАСЛ. ДУШМАН СЎЗИГА ИШОНМАСЛИК ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, душманнинг узрхоҳлик қилиб берган сохта ваъдалари, айтган сўзларига мағрур бўлма, унинг ялиниб-

ёлвориши, тавба-тазарруси макр-ҳийладан холи бўлмайди. Чунки унинг кўксига кин ва адоват ниҳоли кўкарган бўладики, у фақат зарар келтиради, холос.

БАЙТ

Ишонса ким агар ёвнинг сўзига,
Пушаймонлиг келур охир ўзига.
Хатарни менсимай ким кибр ила юрди,
Экиб гафлат уругин кулфат урди.

2-ҲИКМАТ

Азизим, душманнинг макр-ҳийласи билан қизартирилган матога ўхшаш гапларига ишониб, унга харидор бўлма. Чунки кўнглидаги сенга зид яширин ниятларини амалга ошириш учун ширин ва мулойим суҳбатларини тўлиқ ва етарли даражада безаб зийнатлайди. У сенинг гафлатда қолган пайтингни аниқ билгач, ўзининг тадбир ўқини нишонга тўғрилайди. Бундай вақтда қилган ҳаракатларининг ўринсиз, чорасиз бўлиб, ҳасрат ва надомат ўтида қовурилиб қолаберасан. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ёв безатгай ҳийласин юз ранг ила,
Даги юз макр ила, юз найранг ила.
Ким агар тўсмаса бу тошқин йўлин,
Охир ул вайрон этур соғу сўлин.
Санч бугунким ҳийланинг кўксига уқ,
Эрта қилгон пушмонингдан фойда йўқ.

3-ҲИКМАТ

Азизим, душманнинг ёлгон, нурсиз сўзларига ишониб, йўлдан чиқма. Унинг сохта таъзими, нозик хушмуомалалари, мақтовининг ростлигига бовар қилиб, кўнглингни хушлама. Чунки, душман ўз қиёфасини сенга ёқимли қилиб кўрсатиш учун минг хил рангга кириб товланади. Бироқ ҳеч вақт унинг қалбидаги адоват ранги ўзгармайди. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ғаним дўстлик, муҳаббатдан ураркан дам,
Аёнким, холи эрмас ул ғараздин ҳам.
Илонким хилланур боз ташлабон пўст,
Заҳардин холи бўлмас, бўлмагай дўст.

Донишмандлар айтадиларки: "Синалмаган дўстдан кўра синалган душман яхши". Азизим, ҳаммага ишонма, ишонч-ни арзон қилма. Чунки мол оласи ташида, одам оласи ичида бўлади.

БАЙТ

Бул замонда **Афқ** ишонч ҳаттоки чин дўстга, ажаб,
Баски душмандин қилурсан беҳуда нелар талаб?

4-ҲИКМАТ

Азизим, душман ҳар қанча кучсиз, ожиз бўлса ҳам, унинг тикани бўлади. У зўр куч-қувватга эга бўлмаса ҳам, эҳтимол, макру ҳийла бобида ожизлик қилмас. У шайтон йўлига кириб олиб, тили билан адоватнинг оловини шундай ёқиши мумкинки, унинг алангасини сув билан ўчириш тўғрисидаги ҳар қандай тадбир ожизлик қилади. Чунончи, айтган эдиларки:

БАЙТ

Зол¹: бу пандни доимо ёдингда тут, Рустам², деди,
Душманингни сен ўзингдан билма асло кам, деди.

5-ҲИКМАТ

Азизим, машаққатли кунларда сипоҳлар (қўшин бошлиқлари)нинг жанг низоми ҳақидаги фикрлари қатъий, ўзгармас бўлиши зарур. Олам мусаввирлари ва мирзалари, мунажжимлар, худонинг хоҳишига қараб, жанг тақдирини, унинг тартиб-қоидаларини гарчи тасвирлаб, белгилаб берган бўлсалар ҳам, бироқ олдиндан эҳтиёткорлик чораларини ўйлаб қўйиш жанг қисматини ҳал қилади. Айтадиларки:

БАЙТ

Доимо мард эҳтиёт, ҳушёр бўлур,
Бул фазойил жангда тош девор бўлур.

САККИЗИНЧИ ФАСЛ. МАСЛАҲАТНИНГ ФОЙДАСИ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, маслаҳат — бу ақлли одамларнинг мажлиси-дир. Ҳар доим, бирон-бир мусибат хавфи пайдо бўлганда, агар оқиллар йиғилиб, бу муҳим ишни ҳал қилишга ки-

ришсалар, албатта, хатарнинг йўли тўсилади, ақллилар анжуманининг натижаси хайрли бўлади.

ШЕЪР

Мушкулот бошига тушгай кимса оқил бўлса ҳам,
Кетибон ортга иши чеккай ано, ранжу алам.
Чора излаб ўзгага то дардини изҳор этур,
Икки бош, икки ақлдин унга имдодлар етур.
Битта шаъм ёғдусида мушкул юрутмак хомани,
Икки шаъм шуъласи боз ровшан айлар хонани.
Яхши билгай ушбу ҳикматни мудом дониш эли,
Мажлису кенгаш билан равшан эрур алар дили.
Жаҳлу ҳийла аҳли ўлтирса агар мажлис қуриб,
Икки бор ошгай аларнинг суҳбатидан макру фирб.

2-ҲИКМАТ

Азизим, кутилмаганда, тўсатдан бирор мушкул ҳодиса ёки бирор-бир мусибат, бахтсизлик юз берганда, кенгашиш, албатта, муқаррар бўлади. Шундай экан, донишманд, тажрибали одамлар билан маслаҳатлашиб, уларнинг фикрини жамлаб, шу асосда бирор маъқул чора ўйлаб топиш ниҳоятда зарур. Чунки, бундай кишиларнинг доно, тўғри маслаҳати, қобилияти масалани беҳато ҳал қилишга ёрдам беради, кўмаклашади. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Муаммони кенгашсиз кимки ҳал этгай,
Тугунларни ечолмас, боз чигал этгай.
Қулоқ сол кексаларга, шодлигинг ортгай,
Хазон фаслинда, кўрким, сув тиниқ тортгай.

АРАБ МАҚОЛИДИР БУ:

Бир тўп ботир йигитдан бир донишманд чол яхши.

БАЙТ

Гарчи устун жанг-жадалда ёш-ялангнинг шиддати,
Фойдадан фориг эмасдур кексалар панд-ҳикмати.
Мўйсафидлар пандини ким кўнглига солиб чиқур,
Шубҳа йўқким, ушбу жангда ул киши ғолиб чиқур.

3-ҲИКМАТ

Азизим, мамлакатни бошқариш ва унинг сирини сақлаш оддий таомил ёки одамлар билан расмий муомалада бўлиш эмаски, сен у ҳақда ҳар қандай одам билан маслаҳатлаша

берсанг. Ўз орзу-истакларини, сирини бошқа одамларга ошкор этувчи подшоҳлар ҳокимият тепасидан йиқилиб, ҳокимиятсизлик қаърига — ўпқонига тушиб кетадилар. Чунончи, айтадиларки:

БАЙТ

Демушким бир хушкалом оқил ва бир мардонаи ҳушёр:
"Бошинг қадрига етсанг этмағил асло сиринг ошкор".

4-ҲИКМАТ

Азизим, подшоҳ давлат сирини ошкор этмаслик учун, хусусан, дўстларидан, ваҳимачи душманларидан жуда ҳушёр бўлиши лозим. Чунончи, айтадиларки:

БАЙТ

Қайси дўст чеккан эса сендан агар ранжу алам,
Сирру асрорингни зинҳор ул билан кўрма баҳам.

Қўрқса ё ён берса ёв ул бирла маош этмағил —
Ким, гурур голиб келиб унга сиринг фош этмағил.

Шундай ҳоллар бўладики, давлат сирининг фош этилиши натижасида мамлакат шоҳи мол-мулкидан ҳам, бошидан ҳам жудо бўлади.

БАЙТ

Ботиний сир зоҳир ўлса бурқсибон мисли тутун,
Айлағай хуршид кўнгулларни булут янглиғ забун.
Дониш аҳлин ушбу пандиндан, аё, дўст, қочмағил.
Бош амон қолсин десанг сиррингни зинҳор очмағил.

Подшоҳ жиловдорлик¹ лавозимига тайин этилган хизматкорларидан бирига айтади:

— Амалдорларим орасида рози дилимни — сиримни айтиб, дардлашадиган ҳеч бир ишончли киши топмадим.

Жиловдор айтди:

БАЙТ

Бори сирринг менда пинҳон бўлгуси —
Ким, вужуд ичра ниҳон жон бўлгуси.

Подшоҳ айтди:

— Сиримни ўз биродаримга ҳам айтишга андиша қиламан, қўрқаман. Шу боис, ҳаммадан олдин унинг ҳаёт қалби гулхонасида менга бирор зарар ёки мусибат, офат келтириш учун қарор топган тиканларини мамлакат гулзоридан узоқлаштиришни хоҳлайман.

Жиловдор хиёнаткорлик руҳиятини ўзининг қалб дафтарига рақам этиб, султон укасининг хизматига ўтди ва ҳамма воқеадан уни хабардор қилди. Султоннинг укаси бу хабарни эшитгач, ҳаракатга тушиб, ўзини ўлимдан сақлаб қолди. Бирмунча вақт ўтгандан кейин подшоҳ ажал шарбатини ичди — вафот этди. Унинг тахтига укаси ўлтирди. Янги подшоҳ ул жиловдорни ўлдириш учун биринчи фармонни эълон қилди ва деди:

БАЙТ

Агар сиринг чиқормас эрдинг ичдин,
Амон қолгай эди бошинг қиличдин.

Жиловдор ибрат ўқига нишон бўлди. Кўрнамаклик, ярамаслик қуръаси — чеки унинг номига тушди.

БАЙТ

Бевафо дўст меҳрига дил бермаким, каззоб эрур,
Чун замон гулзорида дўстлик бўйи камёб эрур.
Рози дил айтдимۇ дўстга бўлди қон қалб гулшани,
Билсам эрдим аввали дўст айламасдим мен ани.

5-ҲИКМАТ

Азизим, ҳақимлар-донишмандлар айтган эканларки, одам уч нарсани ўз ихтиёри билан қабул қилишга рози бўлмаслиги лозим: биринчиси — султон хизматини, иккинчиси — гумон, шубҳага ишониб, уни аниқламасдан туриб, заҳар ичиш — ўзини ўлдиришни, учинчиси — сирни ошкора қилишни.

Азизим, ҳамма дўстларингга ўз сирингни айтма ва душманларингга ҳам зулм қилишни ҳаддан оширма. Зеро вақт ўтиши билан дўст душманга, душман дўстга айланиши эҳтимоли бор. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Орадан қил ўтмайдиган
Дўст бўлиши кўп гумон.

Ёвга илиқ гап қилсанг,
Дўст бўлгуси бегумон.
Сен йўл танла — мўътадил,
Икковидан узма дил.

ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ. ПОДШОҲ МАРҲАМАТИДАН МАҒРУР БЎЛМАСЛИК ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, подшоҳлар олдида яхшилик билан ёмонлик тенг, уларнинг назарида наф ҳам, зарар ҳам баробар. Подшоҳлар баъзан гуноҳкор маҳрамларни жазога тортиш ўрнига, энг яхши ва ишонарли дўстларга қиладиган илтифот ва марқаматларини уларга қиладилар, хоинларга совға-саломлар берадилар. Баъзан эса катта ҳурмат, обрў-эътиборга эга бўлган одамларга худди хоин, ватанфурушга лойиқ бўлган жазони берадилар, мол-мулкини мусодара қилиб, ватандан бадарға қиладилар. Чунки подшоҳлар руҳиятида манманлик, шуҳратпарастлик ўрнашиб олган бўлади, уларнинг табиати сув билан ўт устида кезиб юради. Шунинг унутмаслик керакки, ҳамма вақт газаб ва меҳрибонлик сўзда ошкор бўлади. Бинобарин, подшоҳга яқин бўлмоқ учун олдиндан қўпол, қўрс табиатли бўлишдан ўзни сақлаб, ҳар доим юмшоқ, майин, гўзал сўзлар билан муомала қилиш жоиздир. Чунончи, айтадиларки:

БАЙТ

Ишонма, подшоҳ агар кўрсатса лутфу марҳамат,
Чунки кулгусида бор шер табассуми фақат.
Унинг лабларидан ўрмалаб чиққан ҳар бир сўз
Минг нек жонини куйдиради, чун қилурсан афсус.

2-ҲИКМАТ

Азизим, маслаҳатнинг шифобахш дорисини касал роҳатланиб ичиши учун у жуда мазали ва ёқимли бўлиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, бемор билан мулоқотда бўлганингда, ўз нутқингда дағал сўзларни ишлатсанг, унинг заиф аҳволи яна-да оғирлашади. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Зоҳид, май ичгин деб менга қилдинг панд-насиҳат,
Шу хунук сўзларинг тавбамни синдирди фақат.

3-ҲИКМАТ

Азизим, давлат хизматчилари бирор-бир сабаб билан гуноҳ қилсалар, биринчи марта подшоҳ авф этиши мумкин. Иккинчи марта ҳам шу ҳолат такрорланса, энди подшоҳ даҳшатли шерга ўхшаб, сендан ўч олишга қасд қилади. Сен жазодан қутулиш учун ҳар қанча тулкилик қилсанг ҳам фойда бермайди. Энг яхши йўл қуён сингари ухлаб ётмасдан, яъни ўзингга ўзинг фириб бермасдан, қоплон ҳайбатидан қўрқиб, кийик каби саҳрога қараб йўл ол. Чунки заиф, кучсиз одам кучли рақиб билан яккама-якка олишувда бардош беролмайди, енгилади.

БАЙТ

Душман сендан ранжиса, бўлма ҳеч тинч, омонда,
Дили тирналган рақиб қасд қилур ҳар замонда.

4-ҲИКМАТ

Азизим, подшоҳ кўнглида жойлашиб олган кин-адоватдан қўрқ. Чунки у салтанатнинг шон-шухрати билан ғурурланиб, гердайиб, фурсат топган пайтида ҳеч кимни авф этмасдан жазога торта беради. Подшоҳ кўксиде иморат қуриб олган кин бир бўлак тўзиган кўмирга ўхшайди. Гарчи унда олов йўқлигидан ҳеч ким зарар кўрмаса ҳам, бироқ шундай бир пайт бўладики, унинг қалбидаги шу кин-адоватнинг ўч олиш тутуни ғазаб учқунига айланиб катта аланга ҳосил қилади. Подшоҳнинг кўнглида заррача кин-адоват бор экан, сен ғазаб шуъласининг алангасидан омонда қолмайсан.

БАЙТ

Шоҳлар хизматида доим хатар бор,
Шу боис уларга ҳеч ким бўлмас ёр.

Донишмандлар подшоҳларни оловга ташбеҳ қиладилар. Чунки баъзан улар адолат нури билан дардмандлар, бечораларнинг кулбасини ёритадилар, баъзан эса сиёсат низоми шуъласи билан ишончли хизматкорларнинг ҳосил хирмонини куйдирадилар. Шу сабаб айтадиларки:

— Катта диёрнинг қаърига шўнғиб, тимсоҳ-наҳанг билан бирга бўлиш ёки думи қирқилган илоннинг лабидан заҳар эмиш подшоҳ хизматида бўлишдан кўра яхшироқдир.

5-ҲИКМАТ

Азизим, кимки ранж-алам уруғини озгина сепган бўлса ҳам, унинг самараси фақат зиён, зарар бўлишини, кимки яхшилик ниҳолини ўтказган бўлса, у тинчлик, осойишталик, ҳузур-ҳаловат мевасини териши муқаррар эканлигини, ақл гулхонасининг муаттар, хушбўй ҳидини искаган кишигина тушуниши мумкин. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Ажиб бир ҳикмат айтмиш ўғлига деҳқон:
"Аё, ўғлим, омон бўл, мангу сур даврон.
Фақат фаҳм айла, не эксанг шу битгайдур,
Сепиб арпаки бугдой ўрмагай ҳеч жон".

6-ҲИКМАТ

Азизим, Оллоҳ амалдорларга давлатни бошқариш учун қулай вазият яратди, тақдир қўли улар учун улуғлик чодирини, бахт кошонасини қурди. Бундоқ қулай бир пайтда энди барча амалдорлар шундай улуғ, азим ишлар қилишлари керакки, у халққа осойишталик, фаровонлик, дину имонга шон-шуҳрат келтирсин, дунёвий ҳаётни, маънавиятни таъриф-тавсиф этишга хизмат қилсин. Уларнинг тириклигида амалга оширган шу улкан, олижаноб ишлари ўлганларидан кейин ҳам гуноҳларини ювишга сабаб бўлсин. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Фалак ҳам кимларгадир карам кўрсатур ҳар вақт.
Ҳар лаҳзада замин ҳам кимларгадир берар бахт.
Модомики абадий бахт йўқ экан жаҳонда,
Абадий шуҳратнинг ҳам бўлиши даргумон-да!

7-ҲИКМАТ

Азизим, сен шоҳга яқинлигинг ва катта лавозимни эгаллаб турганлигинг билан мағрур бўлма, чунки подшоҳнинг мижози, феъл-атвори сув ва олов устида айланиб туради. Шу сабаб уларга ишониш жоиз эмас. Билмайсанми, ҳар қандай мансаб, иззат-ҳурматнинг оқибати ишдан бўшатиш билан тамом бўлади, ҳар қанақа бахт кучли бир нарб билан тугатилади ва хорлик бошланади. Мисол учун айтадиларки:

БАЙТ

Мабодо бахт қуши бошингдан учиб кетса,
Ажабланма ҳеч қачон, чунки бу тақдирнинг иши.
Подшоҳларнинг гултожи гадога бўлса коса,
Ҳайрон бўлма, шубҳасиз, бу фалакнинг гардиши.

8-ҲИКМАТ

Азизим, мансаб ва мартабанинг хосияти кишини
ғафлатда қолдиришдир. Подшоҳнинг илтифоти тиниқ ва
тоза майдирки, у ҳушни олади.

БАЙТ

Халойиқ арзга келар, сўрагай деб ҳол,
Бироқ амалдорларнинг ҳушёр бўлиши маҳол.

9-ҲИКМАТ

Подшоҳнинг майга ўхшаган ишоич-эътибори, илтифоти,
берган мансабидан маст бўлиб, ҳеч нарсани ўйламай,
ғам-ташвишнинг нималигини билмай, сархуш, бепарво
бўлиб юрган киши ўз бахти эшигини ёпади, ақлидан
бегона бўлади. Бундай одамга халқ жуда кўп марта арзга
келса ҳам, унинг ҳуши жойида бўлмайди. Баъзан ҳушёр
тортса ҳам, яна подшоҳнинг илтифоти, берган мансаби
нашидаси — майи унинг ҳушини олади, ақлини хиралаш-
тиради, уни мансаб, такаббурлик, калондимоғлик, манман-
лик, одамларни менсимаслик майи ана шундай ҳолатта
туширган — хароб қилган бўлади. Табиати соғлом киши
бахт шарбатидан баҳраманд бўлиши учун ҳар қандай
ҳолатда ҳам, ҳатто катта лавозим шоҳсупасида ўтирган
бўлса ҳам, саркаш, такаббур бўлмайди, мансаб майи уни
маст қилмайди. У доим ҳушёрлиги, ақли солимлиги билан
обрў-эътибор қозонади, ҳушёр одам ғарибликка бардош
беролмай азоб чекаётган кишиларга ғамхўрлик қилиши
зарур. Чунки дунё дарё ўзанидек ўзгариб туради, бахт,
давлат (бойлик) ҳам абадий бўлмайди. Бинобарин, айта-
диларки:

БАЙТ

Бир куни замоннинг соқийси агар
Қуяр бўлса бахтинг майига заҳар,
Бахт деб кураш, айла балоларни дафъ,
Йўқса бу кулоҳу дастордан не нафъ.
Кулоҳ бошда мангу турмагай минбад,
Юзлар ойдек порлаб қолмагай абад.

10-ҲИКМАТ

Азизим, ғарибларга, мискии бечораларга, садоқатли, сахий дўстларга ҳожатбарорлик қилиш дину диёнат олдида ҳам, одамлар олдида ҳам тақдирлашга лойиқ ишдир. Бундай саодатли, олижаноб иш киши обрӯ-этиборининг ўсишига ҳам, ички ва ташқи дунёси, маънавиятининг камол топишига ҳам асос бўлади. Бинбарин, айтадиларки:

БАЙТ

"Сен ҳам Оллоҳ эшигидан бўлибсанки умидвор,
Сидқидилдан сўрагин, умидни узма зинҳор",
Дея панд айлар эди бир мискин зери тоқдан,
Саркаш, кибор кимса буни эшитди-ку Ироқдан.

ЎНИНЧИ ФАСЛ. ВАЗИР ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, вазир ўзининг тиниқ, равшан ақл шаъми билан мамлакат кулбаларини ёритиши, тўғри, хайрли фикри, мулоҳазалари билан мингта тугунни осонлик билан ечиши, майин суҳбати ва устувор, ҳаққоний ҳукми билан халқни безовта қилароқ денгизда сузиб юрган фитна кемасини гирдобга чўктириб фарқ қилиши, чакалакзордаги ноҳақлик гиканлари одамлар этагига ёпишиб, уларни безовта қилганда, у бу дилозор тиканларни илдизи билан суғуриб ташлаши лозим.

БАЙТ

Мевали дарахтнинг юки бор, парвариш қил, ўстир,
Ҳосили тикан бўлган дарахтни тубидан кестир.

2-ҲИКМАТ

Азизим, душманга қарши курашишнинг энг тўғри, қулай ва ишончли йўлларида бири қуйидагилардир. Рақибнинг шавкати, куч-қудрати сезиларли даражада ортиқлиги аниқ бўлса, унинг душманлиги боис мамлакат ғалаён гирдобига гарқ бўлиши, халқнинг ҳалокат ёқасига бориб қолиш эҳтимоли аён бўлса, бундай пайтда қандайдир ҳийла-найранг ўйлаб топиб, ёвга лутф, илтифот, муруват кўрсатиб, совғалар юбориб, ўйнайдиган икки суя-

гини маҳкам ушлаб (нард ўйинига ишора қилинмоқда — Ж.Э.), таъзим қилиб туриш зарур. Душманнинг кибри, калондимоғлиги, такаббурлиги билан куч-қудрати, ўзига ишончи вақт гиламида акс этиб турган бир пайтда, қандайдир тажрибага асосланиб, ундан ўч олишга уриниш ўринсиз ва ақлсизликдан иборатдир. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ғолиб кела олмасанг душманингдан, ҳеч қачон
Жанг қилмагил, бўл унга шунчаки бир меҳрибон.
Ғанимни енгмоқ учун етмаса гар қудратинг,
Хижолат эшигин ёп, канда қилма ҳурматинг.

3-ҲИКМАТ

Азизим, душманни ғазаб ва жанг билан эмас, юмшоқ муомала билан оёқдан қолдириш керак. Кўрмаганмисан, олов шиддат билан дарахтга ёпишса, ер юзидаги ҳамма нарса ёниб, кул бўлади, сув секинлик билан оқиб, дарахт томирига туша берса, охир-оқибат уни ағдариб ташлайди. Шу жиҳатдан айтадиларки, кучли, қудратли душманни сохта таъзиму лутф билан ром қилиб, саркаш, ёввойи кийикдек, уни юмшоқлик билан тузоққа илтириш маъқул.

Сен юмшоқ бўл, чунки ҳар қандай оғир, қийин, мушкул иш борки, уни фақат мулойим лутф, илтифот билан ҳал қилиш мумкин.

БАЙТ

Қаҳру ғазабдан кўра хушдир ёқимли фириб,
Қайга ўт кетса сув сеп, қўйгил уни ўчириб.
Мурудинг ҳосил бўлса яхшилик-ла, аъямон,
Жаҳл оти жиловланса, бунинг нимаси ёмон.

Шунинг учун айтадиларки, ўжар, магрур қушни навозиш билан сийлаб-сийпалаб, ром қилиб, қафасга солиш мумкин бўлганидек, кучли душманни ҳам мулойимлик билан, мақташ билан, яхши, ёқимли муомалада бўлиш билан тинчителиш мумкин.

БАЙТ

Юмшоқ бўлгин, албатта, мушуқулинг бўлур осон,
Рақиб гафлатда қолур сен қилсанг лутфу эҳсон.

4-ҲИКМАТ

Азизим, агар душманнинг тавозесида сен учун қандайдир фойда-манфаат борлигини сезсанг, ундан хижолат бўлма, яъни ор қилма. Бинобарин, айтадиларки:

Қўллар борки, кўрсанг сен қиладурсан ор,
Зарур булса шу қўлни ўпарсан юз бор.

5-ҲИКМАТ

Азизим, исён бошлаганда, вазир учун энг қулай, энг яхши тадбир зудлик билан ҳаракат қилиб, уни бостиришдир. Бундай пайтда иккиланиш, ғазаб, кек, хусумат асло фойда бермайди. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Хусумат қилма ким, эсгай ул шамолдан ҳам тез,
У инсоф боғларин, шаксиз, айлар хазонрез.
Хусумат, гийбат, игво қаерга етгани ҳамон,
Дўстликни ҳам, мулкни ҳам қилади дарҳол вайрон.

6-ҲИКМАТ

Азизим, подшоҳ юқори мансаб эгаси бўлганидан кейин калондимоғлик, такаббурлик, манманлик, ҳеч кимни менсимаслик гирдобига тушиб қолиб, камтар, муътадил, бардошли бўлишдан узоқлашади. Шу боис саодатли вазир калондимоғлик, такаббурлик билан касалланган подшоҳга насиҳат дорисини ичириб, беморни даволаб, тўғри йўлга йўллантириши ва адолат манзилига қайтариши лозим.

7-ҲИКМАТ

Азизим, мусобақа майдонининг фарзинбанд (шахмат ўйинига ишора қилинмоқда — Ж.Э.) базмида фосиқ-бузуқ хаёлларини амалга оширолмаган ва бошқа юксак ниятлардан ҳам юз ўгириб, илҳом оти ҳамда шавқ-завқ филидан тушган подшоҳ ва вазир ҳамжиҳат, якдил бўлиб, бир гилам этагида ўтириб, дўстлар ҳолидан хабар олмоғи, рақибни тугатиш ишлари билан шугулланмоғи лозим. Душман қўли ҳокимиятга ва яхши, ростгўй, мард одамларнинг этагига етмасин учун, уни шундай жазога маҳкум этмоқ керакки, токи унинг юзини азоб-уқубат, машаққат чангали тирноқлари тирнасин.

8-ҲИКМАТ

Азизим, ҳаракат қилки, жудолик, низо, жанжал тошлари душман тўдасининг устига тушсин. Чунки душманинги ўзаро ихтилофи дўстларнинг маънавий жиқатдан ҳам, руҳий жиқатдан ҳам тинч, хотиржам яшашига сабаб бўлади.

БАЙТ

Душман лашкарида бошланса низо, ихтилоф,
Шамширингни қинга сол, мақтанмагин, урма лоф.
Душман рақиби билан бўлганида овора,
Дўстлар билан суҳбат қур, уйнаб, чалгин ноғора.
Бурилар бир-бирини гажиб-мужиб турганда,
Хатар йўқ яйлов узра қўйлар ўтлаб юрганда.

ЎН БИРИНЧИ ФАСЛ. ЎЙЛАБ ГАПИРИШ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, ўйламасдан, андишасизлик билан айтилган сўз синалмаган зар-олтиндир. Айтмоқчи бўлган сўзингни аввал ўзинг ўйлаб, маҳак тоши¹ имтиҳонидан ўтказ, тайёр бўлгач, хаёлингга нимаики келса, зоҳир қил, юзага чиқар.

БАЙТ

Суз агар этмаса фикрингни аён,
Ёзма, лоф урма, ани этма баён.

2-ҲИКМАТ

Азизим, кенгаш ва маслаҳат куни ақл, донолик ва донишмандликни имтиҳон қилиш кунидир. Уша куни қалбинг қутигасида яширинган ҳар бир сўз жавоҳирини меъёри билан баён риштасига тизиб, тингловчиларга етказмоғинг лозим. Сен синов тоши билан текширилган хаёлингдаги ҳар қандай қимматбаҳо тангани — сўзни чуқур, юксак маънога эга эканлигига қатъий ишонч ҳосил қилишинг учун, яна бир марта тажрибадан — маҳак тоши имтиҳонидан ўтказганингдан кейингина, баён бозорига олиб чиқ. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Гузалик, софликдир "Гулистон" да² муддао,
Чун рақам этмиш Саъдий: "Алайҳ ад"³, — деб дуо.

"Сен сўз айтмоқчи бўлиб урганингда дам,
Кеч айтсанг ҳам, яхши айт, нега чекмоқ гам?!"

3-ҲИКМАТ

Азизим, сулҳ тузувчининг тили бир сўз билан юз мушкул тугунни ечиши керак. Бир оғиз эҳтиётсизлик билан айтилган васвасага солувчи, дилни яралайдиган сўз гапирувчининг-нотиқнинг бўйнидан бўғиб олади. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ақл кўзи билан агар сузга ташласанг назар,
У бисотдир, ҳам фойда келтирур ҳамда зарар.

ҲИКОЯТ

Айтадиларки, подшоҳ Акбар¹ Кашмирни томоша қилишга аҳд этиб, Ажмир² шаҳридан чиқиб, Лоҳур дарёсидан кечиб ўтмоқ учун кемага ўтирар экан, инсон табиатини яхши билган, ширинсухан сарой хизматкорларидан бири аҳмоқ, калтафаҳм, бахти қайтган Ёдгор Мирзо³ замон фитначиларининг ҳаммасини йигиб, ўзининг забун илҳовидан бир неча баробар устун муболағали сўзлар билан ўзини таъриф-тавсиф этаётганлиги ҳақида энг зарур ва муҳим хабарни етказди.

Подшоҳ Акбар бу хабарни эшитгандан кейин, ўз ақли кемасини тафаккур уммонига солиб, хаёл гирдобиде айланиб, ўз қалбини сув тўлқини сингари мавжлантириб, бир неча дақиқа ўтгандан сўнг, унинг кишиларга илҳом бахш қилувчи хушсифат, шарафли, ширин овози эшитилди ва подшоҳ Акбар қуйидаги байтни лутф қилди:

БАЙТ

Подшоҳлик кулоҳи шаҳаншоҳ учундир тож,
Ҳар қандай каллага ҳам у эмас муҳтож.

Натижа шу бўлдики, у пасткаш, разилнинг даъвоси писанд қилинмай, срга урилишига сабаб бўлди. Унинг кибру ҳавоси, мақтанчоқлиги ўз бошига етди.

БАЙТ

Наъматак тикони қўлга тўқингай,
Тўқинган заҳоти ул ўзи сингай.

Бошқача айтганда:

Асалари чақса гар, ниши синиб ўлади,
Тили ништар одам ҳам охир нобуд булади.

4-ҲИКМАТ

Азизим, кимки дуру гавҳар билан тўлдирилган ўз нутқи қутигасига сукут муҳрини уриб, маҳкам бекитиб қўйса, унинг ҳаёти гулзорида ҳурмат, иззат-эҳтиром ўсимликлари эсон-омон гуркираб ўса беради, дарахтлари тинчлик, роҳат ҳосилини беради. Гўзал ва мазмундор сўзларнинг атиргул бутасида оч-қизил, қизғиш гуллар каби кулимсираб, хушбўй ҳидларни сочиб туришига, булбулларнинг мафтункор, дилрабо овозидан таралаётган куйларига бефарқ, бе-парво қараб туриб бўладими? Чунки сўз гулхонасидан таралаётган муаттар, ёқимли ҳидлар — жумлалар киши руҳиятини, кайфиятини кутаради, шодлик, гўзаллик гулзорига олиб киради, одамлардаги иқтидорсизлик, дармонсизликни даволовчи бир восита — қурол сифатида хизмат қилади. Шу сабаб, донишмандлар ўз фикрларини маъно дурлари билан безаш учун сўзларини ҳар хил бўёққа бўяб баён этадилар.

ҲИКОЯТ

Азизим, бир дарвеш улуғ Каъбага етиб боргач, Каъба дарвозасининг ҳалқасини ушлаб, илтижо билан бундай деди: "Оҳ, бутун дунёнинг, ер-кўклар подшоҳининг бу уйини келиб зиёрат қилишни "ҳаж" дейдилар. "Ҳаж" сўзи икки ҳарфдан иборат. (Араб ёзувида "ҳаж" сўзидаги қисқа "а" унлиси ёзилмайди — Ж.Э.) "Ҳа"да сенинг ҳилминг (илтифотинг, марҳаматинг, юшоқлигинг), "жим"да менинг журмим (гуноҳим) маъноси ифода этилган. Шундай экан, менинг гуноҳларимни ўзингнинг илтифотинг, марҳаматинг билан авф этгин". Осмон гумбазининг тагидан бир дабдабали овоз эшитилади: "Оҳ, гуноҳкор банда, сен ажиб сирли сўзларни айтиб ибодат қилдинг, яна шуни такрорла",— деди. Дарвеш гапга тўн кийдирадиган, сўзга уста бир киши бўлгани учун у энди аввалги фикрини бошқача сўзлар билан ифодалаб деди: "Оҳ, бандаларининг ҳамма гуноҳларини кечиришга қодир бўлган раҳмдил Оллоҳ, сенинг эшигинг гуноҳларни авф этиш учун қурилган, лутфинг, илтифотинг дурдоналари хайр-эҳсон сўраб илтимос қилган бандаларингнинг ҳожатини барор этиш учун,

фақат яхшилик қилиш учун яратилган. Машаққат чекиб бу уйга келишни "ҳаж" деб айтадилар. "Ҳа"да менинг ҳожатим, "жим"да сенинг жиддинг (инъом-эҳсонинг, сахийлигинг, очиқ қўллилигинг)нинг маъноси ойдинлаштирилган. Шундай экан, сен сахийлигинг, очиққўллилигинг, инъом-эҳсонинг билан камбағал-бечораларнинг ҳожатини қондириб, уларни муҳтожликдан қутқар".

Осмон гумбазининг тагидан яна овоз эшитилди: "Так-рорла". Дарвеш айтди: "Оҳ, кечиримли Оллоҳ, сен ўз мусулмонларингнинг гуноҳини авф чойшаби билан ёпасан, адашмай, тўғри йўлдан бораётганларни кийинтирасан. Сен ҳамма нарсага қодирсан. Бу уйни айланиб чиқишни "ҳаж" деб айтадилар. "Ҳаж" сўзининг "ҳа" ҳарфида ҳаловат, ҳузур (мусулмон динидан лаззатланиш), "жим" ҳарфида жалолат, жаҳондорлик (сенинг жасоратинг ва жаҳонга ҳукмдорлик, подшоҳлик қилишинг, улугворлигинг) маънолари равшанлаштирилган. Сенинг улкан жасоратинг, бениҳоя қудратинг билан бу бахтсиз, толеи паст кишиларга диндан лаззатланиш роҳатини инъом қил". Дарвеш осмон гумбази тагидан чиққан: "О бандам, сен биздан нимаики илтимос қилган бўлсанг, ҳаммасини сенга бердик",— деган дабдабали овозни эшитиб тинчиди.

ҲИКОЯТ

Қачонки Имомқулихоннинг¹ кўзи ёруғликни кўришдан маҳрум бўлгандан кейин, узанги соҳиби ойсифат Нодирмуҳаммадхон Балхдан чиқиб, Ҳисор вилояти томон юриш қилди. Мазкур вилоятнинг ҳокими Давлатбий ўнинг истиқболига чиқиб, қалъани Нодирмуҳаммадхонга² пешкаш — совға қилди. Бу ҳолатни ўз кўзи билан кўрган Ҳасанбек Рафёв³ ўзининг шоирлик талантини ишга солиб, қуйидаги рубойни ижод қилди.

БАЙТ

Эй шоҳ, қўлингга кирди товланиб Ҳисори гардун,
Тақдирнинг гардиши айланиб, бахтинг бўлди афзун.
Қалъада ўтирган эди Давлатбий⁴ қилиб умид,
Шуҳратингни эшитиб, кўргондан чиқди забун.

ҲИКОЯТ

Азизим, маъно чаманининг гули бўлган Соиб Исфахоний⁵ кунларнинг бирида Исфахоннинг Ҳазор Жариб⁶ (минг таноб) боғида ой юзли гўзал йигитлар билан бирга

шароб ичиш ила машғул эди. Майхўрлар орасида унинг яқин кишиларидан бири тақдирнинг хоҳиши билан кўзлари хумор-хумор сузилиб, маст бўлиб қолди. Соиб унинг бу ҳолидан ранжиб, қуйидаги рубойини ёзди:

Сенинг зебо гулхонангда бу мусаффо, нурли дур
Наргисдек сулаётир, кетмоқда кўзингдан нур.
Май базмида иккимиз бирга ичдик баробар,
Мен бардаму, сени нега уйқу босмоқда баҳузур?

ҲИКОЯТ

Фазили Валий¹ яхши табиатли, хушхулқ, феъли кенг, билимдон ва катта истеъдод соҳиби, умуман, бошқаларга ўхшамаган, ўзига хос бир киши эди. Ақлли, доно одамлар уни "Сўз вилоятининг ҳокими" дер эдилар. Шерият фанида беназир, тенги йўқ эди. Иншо бобида ҳам унинг ифода усули беқиёс эди. Унинг гўзалликни, нафосатни баён этишни ўзига шиор қилиб олган қалами сўз хазинасида яширинган энг нозик, равон, сермаъно сўзларни ниҳоят синчиклаб, танлаб ошкор этар эди. Қаламининг нафис учида нурлар пайдо бўлиб, гўзал, ширин, латиф сўзларини таратиб турар эди.

Аммо, минг афсуски, худди чаманзордаги гулларнинг қисқа муддат яшаб, хазонрезлик офатидан ўз новдаси ва баргларидан жудо бўлганидек, унинг ҳам йигитлик чаманидаги умр равнақи тўхтади — хазон бўлди. Унинг вафоти тарихи ҳақида ўз сўзларининг насими билан, Яъқуб кўзларини равшанлаштириш қудратига эга бўлган² мавлавий Юсуф қуйидаги маънони англатувчи қитъани айтди.

ҚИТЪА

Шаҳаншоҳ хизматида чунон Мирзо Фазили Валий,
Табиати, фикри сабаб, бўлди муншийи олий.
Жума куни кўз юмди у бу омонат дунёдан,
Табиат устухони бўлди гўё мағдан холий.
Қаламим бош оғригидан кўз ёши бўлди селоб,
Айтдики, вафот тарихи: "Ҳайфи Фазили Валий".³

ЎН ИККИНЧИ ФАСЛ. ЁМОН ОДАМЛАРДАН САҚЛАНИШ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, шундай кимсалар борки, уларнинг жисми — вужуди гийбат, бўҳтон, ҳасаднинг хамиртуруши билан

қорилган булади. Шу сабаб уларнинг қалбида, фақат ғийбат, бўҳтон, ҳасаднинг тиканакли ниҳоли кўкариб чиқади. Бундай одамларнинг руҳияти беқарор, ваъдаси суст, дўстлик иплари заиф бўлади. Буқаламунга монанд рангини тез-тез ўзгартиб туради. Улар Димнага ўхшаб пок одамлар устига ғийбат, тухмат, хусумат ўқларини тинимсиз ёғдириб турганларидагина роҳатланадилар. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Бундайлардан ўзинг асра, ё Оллоҳ,
Пок руҳларга ўзинг бул пуштипаноҳ!

2-ҲИКМАТ

Азизим, паст, разил одамлар ўзларини мурувват майдонида от миниб, чавандозлик маҳорати билан шуҳрат қозонган баҳодирларга тенглаштирадилар. Ўлимтик, қирчанғи, ориқ отларини туёғидан кўтарилаётган чангга етолмайдиган, чақмоқдек учқур, тез юрар Буроққа ўхшатадилар ва ҳатто у билан бақамти юриб — ҳамроҳ бўлиб бирга сафарга чиқишни ҳам орзу қиладилар. Бундай разил одамлар мол-дунё йиғишда ҳам лаинлик, очкўзлик, нафс ҳалқасини ҳамиша бўйинларига осиб юрадилар. Чунончи, Нозим айтадики:

БАЙТ

Мерос учун талашган разилларни кўп кўрдим,
Ўз ҳолидан беҳабар гофилларни кўп кўрдим.
Кўрдим қанча мақтанчоқ, кибру ҳаво бандасин,
Тўғрилар ичра юрган сафилларни кўп кўрдим.
Ор-номус майдонида ботирлар қон кечганда,
Мол-дунёга мук тушган оч қулларни кўп кўрдим.
Умри тамаъда ўтган, юзи қизармай кетган,
Ришватхўрлар — гуноҳи сақилларни кўп кўрдим.
Умрнинг маъносини мол-дунё дея билган,
Ўз виждонин ўлдирган қотилларни кўп кўрдим.
Аммо элга жонфидо, пок зотлар ҳам йўқ эмас,
Ислон йўлида юрган оқилларни кўп кўрдим.

3-ҲИКМАТ

Азизим, ақлсиз, нодон киши деб ўз умрининг бебаҳо жавоҳирларини ўйламай сочган, қимматбаҳо тошлардан олинган сурмани ўз юраги кўзига суртиб равшанлаштира

олмаган, молини гаровга қўйишни билса ҳам, бироқ унинг фойда ёки зарарини англаб етмаганлигидан, матоҳини бир-бирини алдайдиган, қаллоблар уя қурган замоннинг чорсу бозорига олиб чиққан одамларни айтадилар:

БАЙТ

Ихтиёринг жиловин паст одамларга берма зинҳор,
Улар сени алдайди ўз нафи учун, булгин бедор.

4-ҲИКМАТ

Эй азизим, эй чуқур ва гўзал фикрлар сарчашмаси, менинг назаримда ғам, мусибат саройига айланган яқин дўстларнинг уйига бемалол, монёсиз кириб бора беришинг мақбул эмас. Чунки сенинг жисмингдаги ерни куйдирувчи тикан дўстларингнинг этагига ҳам ёпишиб, уларнинг ғами, мусибатини ошириши мумкин. Вужудингнинг ўқ илдизи бўлган ва фақат уруғ сепишга ярайдиган тупроқ дўстлар, суҳбатдошлар кўнглига ғубор, гард бўлиб ёпишиши эҳтимоли ҳам бор.

Жаҳон аҳли суҳбати холи булмас зарардан,
Чун ўз кулбангдан чиқма, қутуласан хатардан.

5-ҲИКМАТ

Азизим, ақлли одамлар ёмон, ёқимсиз ишлардан. бе-
бош, ярамас одатлардан ўзоқда юрадилар. Мувоҳазакор.
доно кишилар, яхши ният билан бошлаган муҳим ишла-
рини, қаттиқ ва қатъий суръатда, тез бажаришга интила-
дилар, шу билан бир қаторда, хайрли иш ҳисобланган
мусулмон дини, урф-одатларига ҳам эҳтиёткорлик билан
амал қиладилар. Бинобарин, айтадиларки:

Зиндонда зиндондош жўрангдан қачма, солгин назар,
Бироқ паст, ярамас одамлардан қоч, қилгин ҳазар.

ҲИКОЯТ

Ҳикоя қиладиларки, бир тажрибали ўғри подшоҳнинг хазиначисига киришга журъат этади. У хазиначисига сақланаётган уйга киргач, подшоҳнинг олтин тахтда қотиб ухлаб ётганини ва унга қарашли бўлган мол-мулки, қимматбаҳо дурлари, жавҳарлари, олтинлари гилам устида сочилиб ётганлигини кўради. Мумдан ясалган шамлар улуғвор ва

кучли одамларнинг юзи каби нур таратиб, ёниб турар эди. Улар атрофида дарвишларнинг юраги сингари бахтсиз капалаклар айланиб юрарди. Ўғри эҳтиёткорлик билан ўнг ва сўлга назар ташлади ва халқнинг, ватанининг тинчлигини ҳимоя қиладиган подшоҳнинг шамширини бир кичик маймун қўлига олиб, подшоҳ кўксига ўрмалаб юрган қумурсқани ўлдириш учун даст кўтарганида, ўғри сапчиб чиқиб, шамшир ўқталиб турган маймуннинг қўлини маҳкам тутиб қолди. Шовқин-сурондан подшоҳ уйғониб кетади ва рўй берган воқеанинг моҳиятини англаб деди: "Қачонки худо каромат қилса, ўғри посбон, душман эса раҳмдил бўлади".

Ўғрининг эғнида донишмандлик чакмони борлиги сабабли унинг бошига давлат тожини кийдирдилар, худди шунингдек, подшоҳнинг нодонлиги маймуннинг ҳаракатида аён бўлгани боис, унинг устидаги фахрий кийимини ечиб оладилар.

БАЙТ

Нодон дўстдан юргин йироқ,
Ундан доно ёв яхшироқ.

6-ҲИКМАТ

Азизим, жабр, ситам қилувчилар билан суҳбат қилишдан ўзингни тий, яъни улардан узоқда бўл. Чунки бундай тоифадаги одамларнинг ваъдаси сууст, дўстлик иморати заиф бўлади. Улар ҳамиша мурувват юзини жафо тиғи билан тирнаб, мардлик, олижаноблик сарчашмасини аҳдни бузиш, ваъдасидан қайтиш каби жаҳолат тупроғи билан булғайдилар. Уларда на ошнолик ихлоси, на дўстлик ҳурмати бор, на мулозимларининг олдинги хизматини, на хизматнинг тартиб-қоидасини биладилар. Бундай одамлардан ҳурмат излаш анқо қушини қидириш билан баробардир. Бинобарин, айтадиларки:

РУБОИЙ

Хизматинг қадрини билмаган кишига қилма хизмат,
Меҳнатинг-чун у сени севмаса, қилмаса ҳурмат.
Умрингни зое қилма, агар ундан кўрмасанг наф,
Унда бўлмаса на мақтов, на мукофот, на ҳиммат.

7-ҲИКМАТ

Азизим, ҳузур — ваҳдатда¹ фароғат — узлатда бўлади. Зеро, бизнинг замонда шу дунё кишилари билан суҳбат

қилиш, дўстлар билан мулоқотда бўлиш қора илоннинг заҳридан ҳам қўрқинчли ва хавфлидир. Бу — ҳаттоки ўлим олдидаги даҳшатдан ҳам ваҳималироқдир. Худди шу сабабдан айрим донишмандлар ёруғ дунёни, дўстлар билан суҳбатда бўлишни тарк этиб, горнинг бир бурчагида ёки ертўлада яшашни ўзлари учун афзал кўрганлар.

8-ҲИКМАТ

Азизим, кўпинча комил дарвишлар, софдил, оқ кўнгил суфийлар хилватда яшаб, тез-тез ўзларини йўқотиш, унутиш даражасида шавқ-завққа бериладилар. Шундай бир ҳолатда улар қандай қилиб бошқалар билан муносабатда бўла оладилар ва тингловчиларнинг эътиборини ўзларига жалб этадилар? Чунончи, айтадиларки:

БАЙТ

Хилватда гар дилим сиррин баён этсам сар-басар,
Чун Жаброил қанотин садоси бўлур дардисар.

ҲИТЪА

Номаҳрам ақлим-эй, жисмимни тарк қилгин,
Хаёлидан жудо бир дам бўлолмасман.
Шириндир сен-ла гарчи суҳбатим, билгин,
Кечиб андин сенга маҳрам бўлолмасман.

Азизим, суҳбат дил парокандалиги, паришонлигининг манбаидир. Танҳолик, узлат ботиний ва зоҳирий жиҳатдан тинч-осойишта яшашнинг воситасидир. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Гул бутогиндан ҳаёт олғай ахир,
Они йиғсанг қовжираб қолғай ахир.

Менки вақт ғамхонасидин ўзга маскан тутмадим,
Гул каби юз очдиму пушмон ўлиб қон ютмадим.

9-ҲИКМАТ

Азизим, ҳар бир ишни бажаришда тажриба соҳиби бўлишга ҳаракат қил, яхши, доно одамларнинг суҳбати

билан ақлингни бойит, жоқил, баджаҳл кишилардан
узоқлаш, ўз кўнглингни нодонларнинг бемаъни, беҳуда
сафсаталари билан азоблама — қийнама. Дўст билан душ-
манни фарқла. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Дўст учун ҳамиша жонни қил фидо,
Дўст билан душманни фарқлагин, аё.
Дўстинг Оллоҳ бўлса ё фидойи ёр,
Уларнинг нуридан дилинг шуълавор.
Нохуш кунларингда дўст бўлса пайваст,
Таскини дил ўтин қила олса паст,
Унинг хоки пойи, дилписанди бўл,
Қўйма узангисин, асири-банди бўл.

ЎН УЧИНЧИ ФАСЛ. ҲАСАДНИНГ ЗАРАРИ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, бахиллик ва ҳасадни қалбингга кириб бориши-
га асло йўл қўйма. Чунки ҳасад бахтнинг эговидир, у
давлатни ҳам, иззат-ҳурмат, шуҳрат чаманини ҳам нобуд
қилади. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Ҳасад қайда ва қачон ёқса гар олов,
Аввал ҳасадчи ўзи ёнади лов-лов.

2-ҲИКМАТ

Азизим, ҳар кимнинг зийрак кўзи, худонинг чексиз
инойти билан, қимматбаҳо тошлардан олинган сурма билан
равшанлаштирилган бўлса (яъни ҳамма нарсани аниқ кўра
билса — Ж.Э.), у дили гулшанида камол топган
ўсимликлар, райҳонларнинг ёқимли, хушбўй, муаттар
ҳидларидан баҳраманд бўлади. Худо сен учун нимани
ёқимсиз, нописанд деб ҳисоблаган бўлса, сен ҳам бошқалар
учун шу нарсаларни ёқимсиз, нописанд деб ҳисобла. Чунки
амалнинг жазоси — ҳақ.

БАЙТ

Сен агар топсин десанг энг аввало бахтим ривож,
Арзимас ҳар нарсага сезма ёмонлик эҳтиёж.

Ҳар ёмон, ҳар яхшилик қайтгай ўзингга оқибат,
Ҳар амални ўйлабон қилгилки, қолма ноилож.

ЎН ТЎРТИНЧИ ФАСЛ. САБР-ТОҚАТНИНГ НАТИЖАСИ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, баъзан тақдирнинг соқийси мурод майини ичи-
ради, баъзан тинчлик, хотиржамлик гулобига офат, фало-
кат заҳрини солади. Бинобарин, собитқадам, иродаси мус-
таҳкам кишилар деб шундай мардларга айтиладики, улар
бахт чакмонини кийганларида ҳам, лабларидан табассум,
жилмайиш, кулгу жой ололмайди, яъни мағрурланиб кет-
майдилар. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Замон соқийсининг қўлида тақдир жоми, чекма дард,
У сенга гоҳ тотли май, гоҳ аччиқ заҳар берур, бўл мард.

2-ҲИКМАТ

Азизим, ишда шошмаслик керак, чунки шошқалоқлик
катта зарар келтиради, сабр-тоқат эса чексиз фойда кел-
тиради. Бинобарин, ривоятларда: "Шошқалоқлик шайтон-
дан, сабр-тоқат худодан",— дейилган. Ҳақиқатдан Худо
ҳам доим сабр-тоқатлилар тарафида бўлар экан.

БАЙТ

Илоҳо, сабр-тоқатда мени бардам қил,
Ўз ишимда ҳар доим собитқадам қил.
Чун шодлик чаманида кулиб ўлтирай,
Мақсад бутоқиндан хуш бўй гул терай.

"Ахлоқ"¹ да айтилишича, кимки фалокат ўқи ёмғирдек
ёғилаётган пайтда, бошини сабр қалқони билан ёпса, унинг
камонидан отилган мақсад ўқи нишонга хатосиз тегиб,
муроди ижобат бўлади.

Зероки, араб мақолида "ас-сабру мифтоҳ-ул-фараҳ"—
"шодлик, хурсандчилик калиди сабрдур", дейилган. Ижо-
бат² эшиги сабрдан бошқа ҳеч қандай калит билан очил-
майди.

БАЙТ

Калид барча эшикка — сабру тоқатдур,
Ва мақсуд ганжигача очқич — қаноатдур.

3-ҲИКМАТ

Азизим, адолатни шиор қилиб олган султон сабр камонига дуо тирини жойлаб, ҳақиқатнинг бош бармоғи билан самимий ва пок ихлос ила чаққон ҳаракат қилиб, қаттиқ тортиб, қўйиб юборса, у мақсад нишонига, албатта, тегади.

БАЙТ

Сабру тоқатсиз бирон иш битмагай,
Улсиз инсон мақсудига етмагай.

* * *

Сабр яшмоғини торт юзга, гунча, гул масканида —
Ки, юз очсин ҳаётнинг гуллари сабр гулшанида.

ҲН БЕШИНЧИ ФАСЛ. ХУДОГА ИШОНИШ, УМИД ҚИЛИШ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, дабдабали маишат офтоби мағриб сари юз ўгириб, сўнгандан кейин, бевафолик одати ва жафокашлик жароҳати бошланади, чангалингадаги бойлигинг ихтиёрингдан чиққач, қаноат этагини — дарвешлик мартабасини маҳкам ушла. Чунки у собит салтанатдир. Уни зинҳор қўлдан чиқарма. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Учириб кетмагандек собит қояни бўрон,
Дарвишлик чироғин ҳам учиролмас ҳеч қачон.
Қўл юв икки жаҳондан, фақирлик ихтиёр эт,
Таҳорат суви янглиғ бу йўл покдир бегумон.
Ким дарвишлик шарафин сақласа Хизр топгай,
Қайга борса Хизрдек яшнагай жону жаҳон.

2-ҲИКМАТ

Азизим, худо сенга нимаики берган бўлса, шунга шукур қил. Ундан ортиғини талаб этиш наҳс, очкўз одамларнинг иши. Нарсага, мол-дунёга ҳирс қўйишнинг оқибати ёмонлик олиб келади. Ҳар кимки ўзига берилган пул, мол-дунёга қаноат қилиш хусусиятига эга бўлса, у ўз даврининг подшоҳи билан тенгдир. Ҳар кимки пастлик, тубанлик,

очкўзлик руҳиятига эга бўлиб, ҳирс кўйига гирифтор бўлса, абадий азоб чекади.

БАЙТ

Азал бандасига ризқ айламиш тортиқ,
Қилолмассан уни на кам ва на ортиқ.

3-ҲИКМАТ

Азизим, сенга қўнган рақиблар чанги-ғуборини ёлғизлик этаги билан қоқиб ташла. Ҳаёғнинг ҳамма ташвишларидан узоқда бўл, ўзингнинг ёлғиз бошингни худога ишониш, умид қилиш гирибони ичига яшириб, симобга ўхшаш тиниб-тинчимас бу дунёдан, унинг заҳру бол аралаш луқмаларидан баҳраманд бўлиш истагидан воз кечгин. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Замон суфрасига ҳирс бирла қўл чўзмаки зинҳор.
Анинг ҳар луқмасинда, эҳтиёт бўлгин, оғу бор.

4-ҲИКМАТ

Азизим, қаноат бир мулкдирки, у ҳар қандай разил, паст одамларга ҳам насиб бўла бермайди. У бир зийнатдирки, ҳар қандай забун, нотавон кишининг қўлига берила бермайди. Қаноат бир либосдирки, уни муносиб зотлардан бошқа киши киймайди, у бир давлат ёрлиғидирки, уни сабр-тоқат султонларидан бошқа ҳеч ким фармон ёзиб тарқата олмайди.

БАЙТ

Қай кўнгулда сабру тоқат жаъм эрур —
Паҳлавонликда у зот Рустам эрур.
Кимки чиқди сабру тоқат тахтига,
Шоҳлар оллинда анинг мулзам эрур.
Бил, уёт қаттиқ ўлимдин, обрў ол,
Обрўсин ким тўкмади — кўркам эрур.

ҲИКОЯТ

Ҳикоя қиладиларки, Султон Иброҳим ибн Адҳам¹ (унинг Оллоҳ раҳмат қилсин) ҳақ йўлида ўз мулки, тожу тахти, ҳамма бойликлари, хизматкорлари, аъёнларидан воз кечиб, подшолик кийимини бир чўпонга бериб, ўзи юз минг

илтижо билан унинг жандасини кийиб, саҳрога чиқиб кетади. Бир кекса одам ундан: "Оқ Иброҳим, ҳали ҳеч ким подшоликни гадоликка, фақирликка алмаштирган эмас, сен нега бу ишни ихтиёр этдинг?"— деб ундан сўради. Иброҳим жавоб беради: "Ҳамма нарсага ҳирс қўйишдан кўра, озгина нарсага қаноат қилиш афзалдир".

БАЙТ

Имкони йўқ нарсани қидирсанг, албат,
Сўнг афсус қилурсан, бўлиб бетоқат.
Берганига кўникиб, қилсанг қаноат,
Тинч яшайсан, чекмай афсус-надомат.

5-ҲИКМАТ

Азизим, ҳар кимки меҳробдан юз ўгирган бўлса, у худодан қайтган бўлади. Бундай одамлар шошилинич равишда подшоҳ саройига бориб, сарой аҳлини ҳам алдайдилар — фириб берадилар. Бундай кишилар худога умид боғлаб, меҳробга бош қўйишдан кўра, подшоҳ остонасига бош қўйишни афзал деб биладилар. Оқибатда, улар бу дунёнинг лаззатларидан баҳраманд бўладиларми-йўқми, маълум эмас, аммо улар нариги дунёда бахтли бўлолмасликлари, худо уларга лутф қилмаслиги аниқдир.

БАЙТ

Даруго, умрим ўтди, тоатимга ҳеч далолат йўқ,
Бу дунёю у дунёда манга ҳузру ҳаловат йўқ.

6-ҲИКМАТ

Азизим, ҳар кимки риёзатнинг¹ шўр суви ўрнига риёкорликнинг роҳатбахш шарбатини ичишни ҳавас-майл қилса, унинг қалби ибодат завқини йўқотади, дили деворларида дарз пайдо бўлиб, вақт ўтиши билан нураб кетиб, ер билан яксон бўлади.

ҲИКОЯТ

"Анвори Сухайлий"да ҳикоя қилинишича, бир ҳалвочи (қандолатчи) диндор, художўй бир дарвешнинг косасига бир бўлак ҳалво солиб беради. Дарвеш қўл узатар экан, ҳалвога жуда куп пашша қўнганини кўриб қолади ва ғабланганидан худди гирдоб қаърига тушиб фарқ бўлаётгандек, бошини қуйи солиб, ўйланиб қолади. Бироз

вақт ўтгач, дарвеш қалби денгизнинг тўлқинидек тинчиди, унда пайдо бўлган ғазаб уммони ҳам пасайди. Ҳалвочи дарвешга деди:

— Эй дарвеш, биз ҳалвони сендан дариг билмадик, сен ҳам ҳалво сабабли юз берган ҳодиса учун лутфингни биздан дариг тутма.

Дарвеш сўзга уста киши эди. У шакаррезлик гуфтори билан айтди:

— Мен дунёни ҳалво солинган косага, кундалик турмуш, ҳаёт ташвишлари боис тиниб-тинчимаган одамларни косадаги пашшаларга ўхшатдим. Қудратли Азроил қанотини силкитиб ажални ҳайдаб келганда, коса лабидаги пашшалар енгилгина учиб кетадилар, косанинг ичига кириб қолган пашшалар эса унинг қаърига тушиб, ғарқ бўладилар. Бинобарин, солиқлар йўлидан бориб, очкўз, беҳаё, беорларнинг кўзини қаноат игнаси билан тикиш, дунёнинг безътибор, ишончсиз матоларини риёзат олови билан куйдириш лозим.

БАЙТ

Бир луқмани тотмоқ учун хор бўлмоқ нега?

Боз ани топмоқ учун зор бўлмоқ нега?!

7-ҲИКМАТ

Азизим, агар яшаш воситалари қайси кунки Қуръонда баён этилган "Биз ўзимиз тақсимлаганмиз"¹ асосида бўлинган экан, ҳирс ва очкўзлик, мол-дунёга ўчлик, ҳаваснинг кучайиб кетишига кўмаклашмаслик лозим. Чунки ҳирс очкўзликнинг меваси бўлиб, зарардан бошқа ҳеч нарса келтирмайди. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Гарчи емоқ учун кўп луқма ғамлаган эдик биз,

Насиб этганидан ортиқ едикми ҳеч ғалвасиз?

Шундай экан, шунча ташвишнинг кимга кераги бор?

ҲИКОЯТ

Ҳикоя қиладиларки, бир дарвиш худонинг чексиз илтифоти — бандаларига ғамхўрлик қилишини, унинг бениҳоя куч-қудратининг оқибатларини ўйлаб, ўрмонда дайдиб юрар эди. У тўсатдан чанғалига бир бўлак гўшти олиб,

тсз учиб кетаётган лочиннинг бирдан пасайиб, бир ерда ётган бир қарғанинг ёнига қўнганини кўрди. Лочин қарғанинг жигилдонига сиққанича бир бўлак гўштни унга берди.

Дарвиш ҳайратланиб деди: "Бу қандай ғаройиб иш! Лочин (қушларнинг подшоҳи— Ж.Э.) на куч-қуввати, на бу ўрмонда дадил, жасурина учиб юрадиган қаноти бўлмаган, овқатсиз қолган бир қушга хўрак — гўшт инъом қилса..."

ҲИКОЯТ

Мен бу дунёни тарк этган, илоҳиёт ҳақидаги фанни бирма-бир ёритиш учун, нозик фикрлар баён этиш мусобақаси майдонида ёлғиз дунё кезиб юрган обрўли, эътиборли, ташқи қиёфаси, кўриниши фариштани эслатадиган покдомон бир сиймони кўрдим. У одамлардан қочиб, тоғ чўққисини ўзига макон қилиб олиб, кишиларни ранжитадиган номуносиб хулқларни ёлғизлик олови билан куйдириб, ул-бул нарсалар билан овқатланиб, ўз ҳаёт тарзидан нолимасдан, мамнуният билан яшар эди. Менинг хаёлимга "Бу одам бутун ҳаётини, шаҳарга бормамай, шу ерда ўтказармикан",— деган фикр келди. Ўткир ақл соҳиби, донишманд қария менинг фикримни олдиндан фаҳмлаб деди:

БАЙТ

Кўрдим тоғ бағрида нуроний одам,
Мамнун эди горда яшаб турса ҳам.
Дедим: "Енгиллашса дардларинг зора,
Шаҳарга кўчсанг-чи, сен эй бечора".

Деди: "Оқбилақлар унда жамулжам,
Ахлат кўплигидан тайрилар фил ҳам".

ЎН ОЛТИНЧИ ФАСЛ. ҚАРИЛАРНИНГ ЕШЛАРГА НАСИҲАТИ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, шуни эсда тутки, олам маънисининг ҳушёр одамлари ғафлат жомига гирифтор бўлган мастларнинг қулоғини бураб, жазолаш ёки танбеҳ бериш, насиҳат қилиш йўли билан уларнинг кайфини тарқатиб, ҳушларини ўзларига келтиришлари лозим. Яна шуни эсда қиқармаки, ҳушёрлик майдонида ўз ақли билан шон

чиқарган донишмандлар ҳамма нарсадан хабарсиз, хотир-
жам, беғам, бепарво юрганларни одоб нуқраси¹ билан
мулойим, ширин муомала қилиб, уларни ғафлат уйқусидан
уйғотишлари керак.

Агар рост сўз ҳақиқатни юзага чиқариш манфаатини
кўзлаб айтилган бўлса, албатта соҳибжамолларнинг юзла-
ри уялганидан қизаради. Шу сабаб суҳбатда иштирок этиб
турганлардан, ҳеч бўлмаганда, биронтаси уялиб, ўз тақди-
ри, қисмати, ярамас, ножўя қилиқлари ҳақида ўйлаб, фикр
қилиб, аҳмоқона ишлар қилганидан, ёмон одамлар билан
муносабатда бўлганидан лушаймон қилар.

БАЙТ

Танбеҳимдан қизардинг, тер ила ювдинг юзинг,
Ранжима, истагим — обрўли бўлсин ўзинг.
Ёмон одамлардан сақлан ҳамиша,
Май ичиб ўтказма кеча-кундузинг.
Ниятим дилингни огритмоқ эмас,
Мақсадим — кўрмасин завол юлдузинг.

2-ҲИКМАТ

Азизим, фосиқ, ахлоқсиз ва нодон одамларнинг
суҳбатида бўлишдан ҳазар қил. Ақли расо, билимдон
одамларга хизмат қилишни ўзингга мажбурият қилиб ол
ва улардан асло тортинма. Чунки ахлоқсиз, ўқимаган,
жоҳил ва одобсиз кишилар билан муносабатда бўлиш
қора илонни озиқлантириш билан баробар бўлиб, у
қачондир зарар етказди, атторчилик сандиқчасига мо-
нанд бўлган яхши, ақли расо, билимдон инсонлар билан
бирга бўлиш, учрашиб туриш, муомала қилиш фойдадан
холи бўлмайди.

Чиқмагил атторнинг оқил кўйидан,
Тўн муаттар бўлур ширин бўйидан.

3-ҲИКМАТ

Азизим, сен ғолибликка интилаётган шаҳват нафсининг
тизгинини тортиб тўхтатсанг, булғанч либосларингни ақл
ва тафаккур этаги билан поклаб, тозалаб кия олсанг,
бундай пайтларда шариат йўлидан адашмай бориб, ҳар
қандай хунук, номуносиб ишлардан юз ўгирсанг, сен учун
яхшилик ва адолат эшиклари очилади. Шундагина сени
ҳалол, бенуқсон одам дейдилар:

БАЙТ

Қайда турса буй чўзиб поклик, ҳалоллик парчами,
Ушбу жойда бўлгуси дил малҳами, дин малҳами.

ҲИКОЯТ

Ривоят қиладиларки, муқаддас пир-эшон Деҳбодий¹ мақоми (хилватнишинлиги — Ж.Э.), мўъжизакорлиги, каромати билан донг таратган экан. Унинг амалга оширадиган кароматларидан бири қуйидагича мазмунга эга. Кунлардан бир кун Самарқанд четида яшовчи бир иблис-шайтон муқаддас эшоннинг остонасини ўпиш учун келади ва ҳурмат, назокат, одоб билан зоҳидларнинг муқаддас қибласи — меҳробнинг бўсағаси олдидаги тупроқ гардларини ялай бошлайди. У қобил, мулойим, итоаткор дарвишларга ўхшаб, зўрма-зўраки завқ ва эҳтирос билан хонақоҳ эшиги ҳалқасини секин силкитади.

Эшоннинг хизматкорлари иблиснинг бу ниятидан хабардор бўлиб, ака-укалардек иноқ яшаётган устозларига хабар қилишади, муқаддас эшон ҳамма дарвишларга иблисни хонақоҳдан ҳайдаб чиқаришни амр қилади. Иблис уларнинг ўзига нисбатан нохуш муносабатларидан ниҳоятда қайғуриб, ачиниб, ранжиб чиқиб кетади.

Унинг юраги зоҳидларнинг олов қўрасида товланмаганлиги учун эшоннинг аҳволидан беҳабар эди. Орадан бир оз ўтгач, у шу дарвишлар манзили — хонақоҳга келиб, дадиллик ва жасорат билан намоён бўлди ҳамда баланд овоз билан қуйидаги мисраларни ўқиди:

ҚИТЪА

Билки, дунёнинг ҳашамдор уйлари
Етадур жоҳилга ҳам, обидга ҳам.
Тенг эрурким ушбу дунё тўйлари
Мендай иблис, сендайин зоҳидга ҳам.

Улуғ пир бу байтни эшитгач, жазаваси тутиб, зикрга тушиб кетди. Шу пайтда бирдан хонақоҳда яшовчи дарвишлар орасида қўрқинчли ғала-ғовур, саросималик бошланади. Дарвишларнинг инграган товушлари, нола-фиғонлари, шовқини ҳамма ёқни босиб кетади. Шайтон-иблис хусусида "Мен шайтонга қўл бериб саломлашаман, уни табриклайман" деган иноқликни ифодаловчи товушлар, чуқур маънога эга бўлган ҳикматли сўзлар янграй бошлади. Шайтонга-иблисга қасам ичириш учун уни эшон

олдига олиб келдилар. У ўзининг ҳамма ёмонликларидан, беодоблигидан, фаҳш ишларидан тавба қилиб, тўғри йўлга кириб, иймон келтирди.

БАЙТ

Афу этди дўст уни, кетди гумон,
Хонақоҳ хилватида топди имон.

ҲИКОЯТ

Ўтган замонда ўзининг номуносиб хулқи боис иффат, маъсумлик кийими билан ёпинмаган, ахлоқсизлиги, фосиқлиги билан ҳаммага маълум бўлган Ҳур исмли бир бузуқ, суюқоёқ хотин бўлиб, унинг жирканч, фаҳш аҳволи ҳамманинг нафратини қўзғатар эди.

Бир куни эрталабки ичкилик базми пайтида, маст ҳолатда унинг калласига қуйидаги фикр келди: "Шу ерда, бурчакда бир дарвиш яшайди. Оллоҳни эслашдан бошқа ҳеч нарсага эътибор бермайди. Шу шайхга бориб, ўзимнинг гўзаллигим, оламини безаб турган зебу зийнатим билан унинг юмилган дил кўзини очиб, ҳамма нарсани кўрадиган қиламан. Ўз нафасимнинг хушбўй, муаттар ҳиди билан қайғуга ботган, дилафгор, дилгир бўлиб турган шайхни ўзимга ром қилиб, муҳаббатим тўрига илинтириб, унинг хотиржамлиги, тинчлигини оламан, худди қўнғир-қора жингалак сочларимнинг паришонлиги каби кўнглига гулғула соламан, оромини бузаман".

Ҳур шайх сўзларини эшитиши биланоқ, бир онда бутунлай ўзгарди, жунбушга келиб, ўзини ниҳоятда бахтли, комрон ҳисоблаб, қувониб кетди. Бу ҳолат унинг кўз ўнгида юз берди. Шу боис бунга унинг ўзи гувоҳ бўлди. Бу меҳр-шафқат, самимиятнинг, шодлик, бахтга шайх билан учрашиш ва уни тилга киритишининг сарчашмаси, ўзининг денгиз суви каби тиниқ, мусаффо, барно ҳусни-жамоли сабаб бўлган эди.

Ҳур энди қувонч билан тўлиб-тошганидан нола-фигон қилиб, чексиз иззат-ҳурмат ва эҳтиром, садоқат ила шайхнинг оёғига бош қўйди, қўлини буюк эҳтиром, садоқат билан қўлига қўйди. Шу пайт Қуръонда айтилган бир шеър Ҳурнинг эсига тушиб: "Эй мўминлар, Оллоҳга холис тавба қилинглар!...", — деди. Ҳурдан бу сўзларни эшитган шайх ўзининг яширин бир сирли туғёни билан аёлга таъсир қилганидан илҳомланиб, зўр эҳтиром билан худони улуғловчи сўз гавҳарларини ипга тизиб деди:

Тонгда шодлик уйига қўйган эдимки қадам,
Ҳур лабидан эшитдим Қуръон оятин шу дам.
Бир оятким, ларзага тушиб ер-само тинглар:
"Эй мўминлар, Оллоҳга холис тавба қилинглр..."

ЎН ЕТТИНЧИ ФАСЛ. САФАРНИНГ НАТИЖАСИ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, ҳар кимки иззат-ҳурмат, ифтихор тожини бошига кийишни ихтиёр этса, у ўзининг асл мақсадига эришмоғи учун ҳаракат ва меҳнат камари билан жонини белига маҳкам боғлаб, моҳир чавандозлардек, кимўзар мусобақаси майдонига от чоптириб кириши лозим.

Бунинг маъноси шуки, баъзан пиёда шахмат тахтасида олти катак масофани босиб ўтиб, катта ютуққа эришгани учун фарзин ўрнини эгаллайди. Ой ҳам тез ҳаракат қилганлиги боис ўн тўртинчи кунда қилоллик даражасидан тўлин ойга айланади.

БАЙТ

Ким гурбат азобин чекмаса гар,
Унга насиб этмас ҳеч қандай гавҳар.
Агар шўнгимасанг уммонга бир қур,
Қайдан насиб этсин сенга садаф-дур?

2-ҲИКМАТ

Азизим, орзу-истак оёғи азоб-уқубат тиканзорида юриб, яраланмагунча висол қўли мақсад гули гирибонига етмайди, яъни ўз хоҳишига эриша олмайди.

Ҳар кимки шошилинч, шитоб билан ҳаракат қилмаса, унинг мурод, бахт офтоби умид уфқида пайдо бўлмайди, кўринмайди. Истаган нарсангни қидирмасанг, шитоб ҳаракат қилмасанг, умид ўз жамолини кўрсатмайди. Зероки, мақсад, истак гулининг машаққатидан ранж чекиб, тиканидан қўрқиб теролмасанг, мурод ганжи эшигини ҳам очолмайсан. Бас, шундай экан, одам бахт-давлатга эришмоғи учун астойдил, тинмай саъй-ҳаракат қилмоғи зарур.

БАЙТ

Агар ким чекмаса машаққату ранж,
Қўлига кирмагай дунёда ҳеч ганж.

3-ҲИКМАТ

Азизим, ҳар кимки бирон ишга қўл урса, у билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар ҳам юзага чиқади. Кимки ўз мақсадини тилаб, Қуръонга мурожаат қилган бўлса, у азоб-уқубат саҳросидаги ҳорғинлик, чарчоқдан қўрқмаслиги керак. Шунинг учун айтадиларки:

БАЙТ

Каъба шавқи бирла ким қўймишки саҳрога қадам,
Қўрқмагай ул кимса зинҳор мағилон¹ хориндан ҳам.

4-ҲИКМАТ

Азизим, зебо юзли маъшуқанинг сунбул каби жингалак сочлари истаги билан ошуфтаҳол бўлган — ҳушини йўқотган, унинг бевафолигидан ранжиган ошиқнинг ўзи сафарда бўлиб, жаҳон кезиб, жуда кўп эл-юртни кўриб, ниҳоятда катта тажриба орттирганидан кейингина, кишиларга ўз сўзлари билан мадад берувчи тарбиячига айланади. У муҳаббат кўйига тушиб, ўз ҳушларидан бегона бўлган ёшларга меҳрибонлик, мулойимлик, лутф билан мурожаат қилиб, уларга насиҳат қилади. Ўзларининг ёмон, ёқимсиз, хунук қилиқлари билан эл орасида бадном бўлган ёмон одамларни очиқдан-очиқ фош этиб, шарманда қилади.

БАЙТ

Қаландарлик йўлини ихтиёр этмаган киши
Ғам доғига асир бўлур, юришмайди ҳеч иши.

Наҳотки, чўлдан гул излаб, чирпираб юрган бол шайдоси бўлмиш асалари шундай мушкул ишни даф этолса...

БАЙТ

Иззату ҳурматинг бўлмаган жойга
Боришдан қилмайсан нечун номус-ор?
"Ҳар жойда ҳозир у нозир" нақлига,
Низомий демушким, лойиқ Бирубор.

5-ҲИКМАТ

Азизим, сафарда жуда кўп тажриба орттирсанг, саноқсиз фойда кўрасан. Боққил, осмон доим баландда,

ҳамиша ҳаракатда бўлгани учун ҳамма нарсадан устун туради, ер эса пастда, ҳамиша тинч тургани учун нокасларнинг оёғи остида топталади.

БАЙТ

Уйда гамга ботиб ётгандан, балли,
Сафар авлороқдир, дилга тасалли.
Ватанда тортгандан азоб-азият,
Яхшироқ сафарда чеккан уқубат.

6-ҲИКМАТ

Азизим, ўз мамлакати танглигидан сиқилиб, азоб чекаётганлар учун жаҳон хоқони Оллоҳ ер юзини уч марта кенгайтирди ва Қуръондаги "Айтинг: "Ерни айланиб сайру саёҳат қилинглари ...", — деган оятни осмондан нозил этди.

Шунинг учун айтадиларки:

БАЙТ

Сен маскан тутган диёр бўлмаса гар бегона,
Яшайвергил, у сенинг ватанингдир ягона,
Яна бир марта эсла Низомий сўзин, эй жон,
У дер: "Жаҳон худосига тор эмасдир бу жаҳон".

7-ҲИКМАТ

Азизим, лочин подшоҳнинг қўлини ўзига макон қилгани учун ўз инига қайтмайди. Бойқуш эса чордеворда истиқомат қилгани боис ўзи туғилиб ўсган вайронасининг бузилишини истамайди.

ЎН САККИЗИНЧИ ФАСЛ. САФАРНИНГ МАНЪ ЭТИЛИШИ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, ғариблик, мусофирлик алами ҳақидаги ҳикояни сенинг сезгир қулоғинг эшитмагандир. Ёлғизликнинг қаттиқ ғармсели сенинг гулшанингга кирмагандир. Сафар бир дарахтдирки, унинг фироқ, айрилиқдан бошқа юки бўлмайди. Ғурбат, мусофирлик бир булутдирки, ундан фақат хорлик, хўрлик ёмғири ёғади. "Сафар дўзахнинг бир қисмидир" (араб нақли — Ж.Э.). Сафар ҳақиқатан кўнгилини — кўкракни куйдирувчи бир алангадир. У жигар-

ни тешадиган камон ўқидир, дилни яралайдиган рақибдир. Сафар "Зўр мусибатнинг бошқа жойга кўчишидир" (араб нақли — Ж.Э.). У оғриққа сабаб бўладиган найзадир. Модомики, агар сафарга чиқиш хоҳиши кучли бўлса, энг яхшиси шуки, дўстлар билан қовушиб, иззат-ҳурмат этагидан маҳкам ушлаб, бирга йўлга чиқинг. Йўлда сафар қийинчиликларини тотиб кўргач, бир-бирингизни камситмайсиз, пастга урмайсиз, умуман, ҳамроҳингизнинг нота-вонлигини юзига солмайсиз. Чунончи, айтадиларки:

БАЙТ

Ватан меҳри шундоқ жозибдурки, бас,
Ҳеч кимса гурбатни қилмагай ҳавас.
Дарахт яроғидан жудо бўлса гар,
Гуллаб-яшнамайди, бермайди самар.
Мен ҳам ул дарахтдек, кўнглим тўла мунг,
Дўстлардан жудоман, тилим лолу гунг.
На кўзда уйқу бор, на дилда ҳузур,
Ҳасратдан қаддим дол, кўздан кетди нур.

2-ҲИКМАТ

Азизим, омилкор, ақлли одамлар ҳамиша ўз уйини, ватанини ташлаб, тарк этиб кетмайдилар. Кимки ўз ҳужрасини, ватанини тарк этган бўлса, кўзидан ёши қуримайди. Улар ўзларининг туғилиб ўсган жойларини, уйлари-рини эслаб, қолган умрларини кўз ёшлар тўкиш билан ўтказадилар.

БАЙТ

Гадо ўз кулбасинда шоҳки, огоҳ бўл,
Қўйиб гурбатни ўз кулбангда сен шоҳ бўл.

3-ҲИКМАТ

Азизим, сафарда жуда катта тажриба орттириб, наф кўрадилар деган гапларни эшитдим. Мен шундай тажриба орттирдимки, тирик эканман, сафар қилишни хаёлимга ҳам келтирмайман ва дўстларимни кўриб туриш бахтини бегона юртларда бошга тушадиган азоб, қийноқларга алмаштирмайман.

БАЙТ

Кимки ранж чеккай, сира гурбатни қилмайдур ҳавас,
Менга юрт оғушию дўстлар табассум қилса бас.

4-ҲИКМАТ

Азизим, оғайнилар ва ўртоқларнинг дийдоридан маҳрум бўлиш, дўстларнинг ҳижрони энг мушкул, энг оғир, қаттиқ дарддир. Маълумки, арзу заминни, ундаги гўзал боғларни, одам фарзандларини фақат ҳақиқий дўстларинг, қувноқ, хушчақчақ оғайниларинг, ўртоқларинг билан бирга кўрганингдагина, ёқимли, кўнгилли бўлиши мумкин.

БАЙТ

Дўстлар васли умрининг баҳоридир бебаҳо,
Ширин умринг Хизрдек ўтказма мангу танҳо.

5-ҲИКМАТ

Азизим, худонинг кароматисиз сен ҳеч нарсага эришолмайсан. Худо хоҳламаса, битмас-туганмас бойлик ҳам сенга насиб этмайди. Бахтнинг ўқи сен хоҳиш этган нишонга ҳам тегмайди. Бу нарсаларга аввалдан белгилаб қўйилган тақдирингнинг ёрдамисиз, фақат ёрқин ақл ва ўткир қобилият билангина эришиб бўлмайди.

БАЙТ

Фақат ақлу билимдан толе ёр бўлмас,
Азал ёзган битикдан ўзга кор бўлмас.

УН ТУҶҚИЗИНЧИ ФАСЛ. ҚАРИЛИК ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, сен умринингнинг бир қисмини шодлик, хурсандчилик билан ўтказдинг, ҳаётинг баҳорини қарилик ва нотавонликнинг кузигача давом эттирдинг. Энди хасталик, заифлик нишонлари жисминингнинг ҳар-ҳар ерида айланиб юрибди, шодлик сенинг қалбингни тарк этмоқда, кўзинг хиралашиб бормоқда, мурод мевасини кўтариб турган қувватинингнинг ниҳоли гармсел таъсирида нотавон, пажмурда бўлиб сўлмоқда.

Тақдирнинг шеvasи шундай. У ёшлик гулшанини қариликнинг хас-чўплари, лаш-лушлари билан булғайди. Қуръонда "Бас, эй ақл эгалари, ибрат олингиз",— дейилган¹. Агар ақлли, донишманд одамлар Қуръонда айтилган шу каломга амал қилиб, ўзларининг дил кўзларини жавоҳирлардан олинган сурма билан равшанлаштиришга

ҳаракат қилсалар, дунёнинг бўй-бастини аниқ кўрадилар ва доимий равишда бахт, мол-давлат орттириш имкониятига эга бўладилар. Бу ҳақда мавлоно Хотифий¹ шундай дейди:

БАЙТ

Кексайгач, қилмагин ёшликни ҳавас,
Сув зинҳор ортига оқмагайдур, бас.
Тутма кексаликни сен ўзинга ёр,
У келса, қолмагай жисмингда мадор.
Бошга тўзон ёгса, тўзавер энди,
Ёшликдан умидни узавер энди.

2-ҲИКМАТ

Азизим, биласанми, сен нариги дунёга зарур бўлган сафар жабдуғларни — матоларини тайёрлаб қўйиш ва ҳозирлик кўриб туришинг учун ҳар дақиқада ноғора чалиниб хабар қилиб турилади. Жисминг уйда жо этилган ҳаёт сарчашмаси бўлган жон қарзга берилган омонат ашёдир. Энди шу қарзни қайтариб бериш талаб этилади. Қарилик белгилари ҳисобланган ўлимнинг илғор лашкари: сочингнинг оқариши, бемадорлик, ожизлик, кўзингнинг хираланиши, дард, касаллик сенинг жисмингни ҳар тарафдан ўраб олиб асир этади ва шунда сен омонатингни топшириб, бу дунё билан видолашасан.

БАЙТ

Кексалик дард созин чалса беармон,
Кўнгил айшдан совир, кетади дармон.
Соч оқи келтиргай ажалдан пайғом,
Букик бел етказур ўлимдан салом.
Жамшиддек давлатманд бўлсанг-да гарчанд,
Оппоқ бош — ўлимнинг қирови, фарзанд.

3-ҲИКМАТ

Азизим, риёзатнинг чопқир отини саъй-ҳаракат, поклик майдонига солиб соғлигингда, беморлик пайтингда зарур бўладиган заҳира орттир, қарилик чоғингда наф берадиган сармояни — маблағни ёшлигингда қўлга кирит ва шу ҳаётда... орттирган фойдаларингдан нариги дунёга — ўлим саҳросига сафар қилиш жабдуғларингни ҳам ғамлаб, тайёрлаб қўйгин.

БАЙТ

Маишатинг меваси чун бўлмоқда охир,
Ҳаёт майсаси саргайиб-сўлмоқда охир.
Кўзларинг куввати — нури кетмоқда охир,
Қулогинг ҳам эшитмай қолмоқда охир.
Эй воҳ, бу ҳаёт гулшанида бўлгай тез-тез,
Гоҳи мусаффо баҳору гоҳи хазонрез.
Шодлик ўқи қўлдан чиқди, афсус, оқибат,
Панжамни тарк этди камон ўқи, ниҳоят,
Уйгон, уйгон, Шарқдан чиққан субҳи шабобинг¹ —
Девор орқасига ўтди ҳаёт офтобинг.

4-ҲИКМАТ

Азизим, одам латиф, гўзал гавҳардир, ҳаёт азиз ва кадрли, қимматбаҳо жавҳардир. Бинобарин, агар эҳтиёт бўлмасанг, булардан маҳрум бўласан ва иккинчи марта кўлингга кирита олмайсан. Шу боис ҳаётингни ғанимат бил, уни ҳамиша азиз тут, эъозла, чунки у худди шошилаётган мусофирга ўхшайди.

БАЙТ

Хабаринг борми, эй устихондан ясалган қафас?
Сенинг жонинг мисли тушдир, унинг номидир "Нафас".
Қушча жисминг қафасин тарк этса, сенда бўлмас қуш,
Сен тиришсанг ҳам яна қафасга тушмас озод қуш.
Вақтинг ғанимат бил, бир дам бир асрга тенг эрур,
Донолар учун бир дам жумла оламдан кенг эрур.

ЙИГИРМАНЧИ ФАСЛ. ИШҚ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, билгил, баъзилар, айтадиларки, ишқ ҳақиқий оловдир, фақат куйдиради, бошқалар айтадиларки, ишқ оламни вайроғ этувчи сувдир, яна бировлар айтадиларки, ишқ толиблар² — дарвишлар дилининг мусаффо тонгидир, ҳеч шак-шубҳасиз, ишқ пайғамбарларимиз, саҳобалар, фаришталар, дин йўлида собитқадамлик қилаётган сўфилар қалбларида нур бўлиб, порлаб, яшнаб турган буюк Оллоҳга бўлган ҳақиқий муҳаббатдир.

Яна айрим кишилар айтадиларки, ишқ-муҳаббат кайфиятдир, дўстликнинг бир кўринишидир. Ҳар кимки унинг лаззатини тотган бўлса, уни яхши билади. Ишқ лаззатидан баҳраманд бўлмаган одам унинг нималигини билмайди. Билгинки, нафас қачонки жондан — руҳдан

жудо бўлса, уларни бирлаштириш учун орага тушадиган, воситачилик вазифасини бажарадиган ҳам ишқдир. Бу икки нарса (унсур)нинг қовушиши ва эр-хотин бўлишдан қалбда муҳаббат, ишқ пайдо бўлади. Ишқ — кўнгил-қалб (жон) денгизи ва нафас денгизи устида турган ва улар ўртасидаги муносабатларни яхшилаш, бир-бирига яқинлаштириш учун хизмат қиладиган бир дастурдир. Кўнгилда, қаерда ва қачон бўлмасин, гўзаллик туфайли пайдо бўлган ишқ ўз латофати, барнолиги, дилдорлиги билан жонга чирмашади ва нафас билан уни қовуштиради. Шу боис одам жисмидаги ҳамма жисмоний ва ахлоқий, руҳий ва маънавий хусусиятларни сезиш ва идрок қилиш қобилиятига эга бўлган юрак ишқ-муҳаббат учун бунёд этилган.

БАЙТ

Ишқ ватансиз қоладир бўлмаса дил,
Дил-чи, ишқ булмаса гар не қилар ул?

2-ҲИКМАТ

Азизим, қаерда ишқ бўлса, ўша ерда ҳусн бор, қаерда ҳусн бўлса, ул жойда ишқ бор. Иккаласи бир нарсадир. Улуғ Оллоҳ: "Дарҳақиқат биз инсонни энг гўзал шаклу шамойилда яратдик", — деганидек¹, олам жисми тузилишининг сеҳрли, сирли белгилари ҳам етти кўкнинг ҳар биридаги бўёқ билан ранг-баранг қилиб, алоҳида-алоҳида нақшланган. Шунга мувофиқ, ёзув (тақдир) тахтачасига қалам билан мислсиз маҳорат намойиш этиб, бутун оламни ёритишга теңг келадиган, олов монанд сўзлар билан: "Бул ва у бўлади"², "Биз сизларни яратдик, сўнг сизларга сурат бердик. Авратларингизни беркитадиган либосни ҳам, ясантусан либосини ҳам туширдик. Биз сизларни ерда барқарор этиб, сизлар учун унда тирикчилик воситаларини пайдо қилдик"³, — деб ёзиб қўйилган.

Сўнгра, вақт ўтиши билан, ҳар хил баҳона, важлар туфайли масаланинг асл моҳияти ўзгариб, худо инъом этган замин, заминдаги нарсалар, одамлар юзлаб, минглаб дилбар, дилрабо, жозибали, гўзал, сеҳрловчи, фусункор эртақлар, ҳикояларга айланди. Одамлар тимсолида намоен бўлган минглаб олижаноблик, сахийлик, гўзаллик, латифлик, ҳусн кўркининг ўзаро қовушиши — бирлашиши дабдаба билан улуғланиши, мадҳ этилиши ва ақлнинг энг теран, энг чуқур, энг латиф имкониятлари

боис Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин¹ каби қиёфалар юзага келди ва ақл соҳиблари буларнинг бир дилда туғилиб сақланган, яширинган ўз сифати, ўз мазмуни, моҳияти ва мағзининг ҳақиқий таърифи ва тавсифини топдилар. Оллоҳнинг ўзи насиб этган латиф, гўзал сўзлари билан уларнинг қиёфасини чизиб, ақл ва жон ато этиб, ишқ мулкани безадилар.

Эҳтимол, гўзал, соҳибжамол, нозанин аёллар ҳақидаги сўзларнинг тўғри маъноси: ... "Мен (асли) қора ботқоқдан бўлиб (одам суръати берилгач) қуритилган лойдан Инсон яратгучиман. Бас, қачон уни тиклаб, ичига Ўз даргоҳимдаги жондан киритганимда, менинг ақлим, онгим, идроким билан нафас оласан"², — деган жумлада ёрқин ифодалангандир.

Бу жумлаларда мужассамлаштирилиб, аниқ гавдалантирилган нарсаларнинг намунаси Лайли руҳиятига, Мажнуннинг дил кўзгусига нур бўлиб кирди ва ҳамиша уларнинг вужудида порлаб турди. Лайли ва Мажнун ҳақида нимаики айтилган бўлса, Оллоҳ инъом этган шу нурдан ўз ифодасини топди. Буларнинг барчаси Оллоҳ мулкига тегишлидир. "Ҳамма ўткинчи, бебаҳо ва фоний нарсалар ҳам, мавжуд бор бўлган нарсалар ҳам абадий, мангу Оллоҳникидир"³.

БАЙТ

Лайли тимсолида чун пайдо булган,
Унда кўринган ҳам ўзинг-ўзингсан.
Мажнун сиймосида юз кўрсатган,
Унда кўринган ҳам ўзинг-ўзингсан.
Эҳтимол, сен соҳибжамол Лайлисан,
У ўз ҳушидан бегона Мажнундир.
Униси ҳам, буниси ҳам ўзингсан,
Оламда ягона ҳам боз ўзингсан.

3-ҲИКМАТ

Азизим, агар яхшилаб ўйласанг, зийрак кўзингни очиб, фаросат, зеҳн ва ақл билан назар ташласанг, кеча ва кундузнинг алмашиши, унум, барака, фаровонлик, роҳатбахш ҳаёт, яхши фазилатлар, фалак гумбазининг айланиши билан қуёш ва ойдан дур каби сочилиб, нур таратаётган ёғду, ёруғлик ва шодликнинг пайдо бўлиши — ҳаммаси ҳусн, ишқ-муҳаббат билан боғлиқ жанлиги тўғрисида ҳикоя қилинган сўзлар, гапларнинг ҳақиқий моҳиятини англаб оласан ва шунга ишонч ҳосил қиласан.

ШЕЪР

Булмаса оламда ишқ янглиг ситам,
Булмас эрди изтироб, савдоси ҳам.
Не қилардинг олам ичра, дилрабо.
Дилу жон тушса агар ишқдан жудо?

Азизим, ишқ дур-марвариди ҳар бир денгизда қарор топмайди, муҳаббат райқони ҳар қандай бўстонда унавермайди, ишқнинг олижаноб қуши ҳар шохда ин қўймайди, муҳаббат анқосининг¹ нишига ҳар ифлос, ахлоқсиз киши тоқат қилолмайди. Бинобарин, ҳар бир тиканнинг нишидан бир неча бор озор чеккан ва ағёр меҳнати ранжидан саноқсиз балоларга гирифтор бўлиб, мурод гулини умид гулзоридан терган, ўз ризқи мевасини ҳаёт экинзоридан жамлаб ололган ошиқларгина жону дил базмхонасида жононнинг оромбахш насими ҳидидан баҳраманд бўлиб, роҳатлана оладилар.

БАЙТ

Ўз қонидан мушк ясамоқ ҳар ифлоснинг ишимас,
Нофа оқарар сочдек бу ўйдан, лек мушкдон бўлмас.

4-ҲИКМАТ

Азизим, ҳайратомуз ажиб бир иқтидор, катта ҳавас билан ишқ лоззорини бир дам томоша қил. Тонг шабадасининг шавқи билан бу меҳнат гулзорида очилган гунчаларни кўриб, сен ҳам худди шу гунча каби ғамга гирифтор бўлган дилингни очгин, яъни қалбингда ўрнашган ғам, аламни ҳайдаб, очилиб, яйраб хурсанд бўлиб юргин. Бу гулистон келинчакларининг оро берувчиси— пардозчиси навбахор бўлса, бу гулларнинг шодлиги, хуррамлиги найсоннинг кўзидан қонли ёшларнинг ёғилишидандир. Севги йўлида девона бўлган, Ховарон даштининг ншқи ўтида куйиб кезиб юрган етти беҳаловат ошиқнинг аҳволи ҳақида Абулсайид Абулхайрнинг айтганлари:

БАЙТ

Ховарон даштида яхлит бир харсанг йўқ,
Дил қонида, кўзда, юзда асло ранг йўқ.
Ҳеч қаерда, ҳеч қандай ўлчов-фарсанг йўқ
Сен-чун қайгурмаган биронта дилтанг йўқ.

5-ҲИКМАТ

Азизим, оламнинг, ер юзининг куч-қуввати яширинган, пинҳон этилган ваҳдоният боғида худо билан бирга бўлиш ахлоқий поклик, маънавиятнинг беназир, ғоят ширин, чиройли мевасини беради. Жаннат боғидаги дарахтлар шохларининг тўзғиб, улуғворликнинг ўй-хаёллари кемаси томон кўтарилаётган новдалари, гуллари (одамлари) шу бўстоннинг бир кичик дарахтидир. Ундан таралаётган хушбўй, ёқимли ҳидлар кўнгил гулхонасининг ёлғизлик гўшасида бу ҳидларни жуда яхши сезадиган ва фарқини ажрата олиш қобилиятига эга бўлган дарвишлар оламининг ёлғизлик адолат хонасигача етиб борадилар. Ёлғизлик уйида ҳам, зоҳидликнинг — адолатнинг майин шамоли эсиб туради. Бироқ шундай бўлса-да, ёлғизлик гулхонасини баъзи одамларгина ихтиёр этиб, Оллоҳ билан бирга бўладилар.

БАЙТ

Соҳибо, кўнглингда эш бўлмаса гар боғи баҳор,
Бул гўзал фикру хаёл қайдин келур лайлу наҳор?

ЙИГИРМА БИРИНЧИ ФАСЛ. ДАВР ТОНГИ ЁРИШИБ, САЛТАНАТНИНГ ЖАҲОНБИНЛИК НАСИМИ ТОЗА ВА ХУШБЎЙ ҲИДЛАРИНИ ТАРАТИШ БИЛАН ХИЛОФАТ ТАХТИДА КЎРИНГАН ОФТОБ (СУБҲОНҚУЛИХОН) ЎЗИНИНГ ҚУДРАТЛИ НУРИНИ СОЧА БОШЛАГАНИДАН КЕЙИН ЮЗ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР Тўғрисида

БУ ФАСЛ БЕШ МАҚОЛАДАН ИБОРАТ

БИРИНЧИ МАҚОЛА

ШЕЪР

Беҳзод¹ эрур қаламкаш чун мисли Моний² баробар,
Шу боис тасвирда у шуҳрат қозонди саросар.

Кимки адолат тахтига ўтириб, шижоат байроғини баланд кўтарса, унинг номи дилда сир бўлиб қолмайди. Бинобарин, хилофатпаноҳ Абдулазиз Баҳодирхоннинг³ ҳам давлат офтоби Карминанинг⁴ уфқида товланиб чиқиб, олам сатҳини адолат нури билан мунаввар этиб турган бир пайтда,³ чопар келиб, хон ҳазратларига яқинлашиб, Анушахон³ қибладан юз ўгириб, Бухорони ишғол қилиш, уни

бўйсундириш ва унда ҳокимлик қилишни ҳавас қилиб, жон-жаҳди ила бостириб келганлигини хабар қилди.

Хон ҳазратлари бу хабарни эшитиб, илҳом тили билан қуйидаги шеърни айтдилар.

ШЕЪР

Нокасларнинг номини улуғлашда бор хатар,
Уларга ишониб, чунон умид қилсанг агар.
Йўл бошловчи ипингни йўқотарсан, сол назар.
Бу чўнтакда илон асраш билан баробар.

Шундай ҳолат юз бериб турган пайтда Соғарчда¹ кўтарилган исённи бостириб, зафар қучиб, Шоҳбекбий девонбеги² ва Хуррамбий девонбеги ўз лашкарлари билан ғалаба байроғини кўтариб, хайрли бир соатда етиб келдилар ва хонга қўшилдилар.

Ҳазрати хилофатпаноҳ³ ўзига хайрихоҳ бўлган амир Баҳоваддин, қози Лутфулла ва жами амирлар ҳамда урушиш ҳаваси кучли бўлган шижоатли йигитлар билан маслаҳатлашиб, юзи қора Анушахоннинг босқинини даф этиш масаласини ўртага ташлади.

Бу хабардан огоҳ бўлган хон ҳазратларининг бандалари жам бўлдилар ва шундай қарорга келдилар: фурсатни қўлдан бермасдан, куч-қувватнинг борида ярқироқ шамширнинг олов сочувчи тиги билан у ярамас разилнинг қалбини — жонини бурда-бурда қилиб, тупроққа тенг қилишни зарур деб ҳисоблаб, зудлик билан Бухорога жўнадилар.

ШЕЪР

Кенгашдан сўнг ҳазрати соҳибқирон-хон
Қўзгалди лашкар ила бўлиб бир жаҳон.
Унгу сўлни тўлдириб борар мард эрлар,
Санамлар кўзидек найзабардорлар.
Қасос байроғи кўтарилди гўё тирри паррон,
Ой юзини тирнаб, самога етди у шу замон.
Душмандан интиқом олгали тайёр лашкар,
Бухорога жўнади чунон кўтариб чанг-тўзон.

Алқисса, эрталаб тонгда енгилмас байроқлар остида юлдуз сингари беадад қўшин шаҳар томон юриш қилганда, Жамшид монанд подшоҳ ҳам жонийларга⁴ муносиб равишда шиддат билан оёғини бахт узангисига қўйиб, отига

миниб Бухорога йўл олди. У сайёра монанд тез ҳаракат қилиб, қуёш каби ҳеч ерда тўхтамай, ҳамма ёқни ёритиб, жуда шошилиш равишида дала-даштларни, баланд-пастликларни босиб ўтиб, тонг пайтида Бухоро туманларидан бирига қарашли Оқсоч¹ қўрғонига келиб жойлашди.

ШЕЪР

Рахшдан² тушди Рустам паҳлавон,
Чун йўлбарс тоғдан тушгандек шу он.

Тезлик билан душманнинг куч-қуввати, турмуши, жойлашган жойини ва вазиятни аниқ билиш, шунга қараб ҳаракат қилиш мақсадида эҳтиёткорлик чоралари кўрилди: тажрибали, обдон ўйлаб иш қиладиган қариялардан побонлар қўйилди, ҳушёр, сергак, чавандоз йигитлардан айғоқчилар тайинланди. Улар катта йўлда бир-бири билан хайр-маъзур қилиб, ҳақиқий аҳволни билиш ниятида, қўрқинчли, хавфли сўқмоқлардан тез юриб, душман кўшини жойлашган томонга эҳтиёткорлик билан юриш қилдилар.

Шу нарса махфий қолмасинки, бу вақтда хоразмийликлар (Анушахон) тиканак каби Мовароуннаҳр гулзорларини ўраб олган эдилар. Бухоро шаҳрини ва қалъасини ҳимоя қилиш ўша пайтда Бухоро аркони давлатининг энг ишончли, улуғвор ва эътиборли кишиси бўлган Искандарбий саройга топширилган эди. Унга хон ҳазратларининг фармонини етказиш учун мулозимлар жадал етиб келганларида, Искандарбийга пистирмада турган, унча катта бўлмаган урганчликлар дастаси ҳужум қилди. Бу вақтда мард овчи шерлар раъно кўзли Хўтан оҳусига, замоннинг баланд-парвоз лочинлари эса гўзал товусга маҳлиё бўлганларидек, алданиб, тўрга тушдилар, яъни сурохийга ўхшаш бўйинларини чўзиб, пиёлага яқинлаштириб турган маст кишилардек, тақдир, насибанинг бирдан тескари айланганидан беҳабар, қуршовда қолдилар. Бир неча ёшлар сурнайнинг ширин нағмаси, куйи ҳамроҳлигида қўрғоннинг чапи ва ўнгини айланиб юриб, бир-бири билан учрашдилар. Бироқ уларнинг бу юришларидан ҳеч қандай фойда йўқ эди. Чунки улар тадбир риштасини қўлдан чиқарган эдилар. Шу боис душман уларнинг бундай айланиб юришларига парво ҳам қилмас, эътибор ҳам бермас эди.

Мазкур Искандарбий ўз ихтиёридаги одамларнинг кам эканлигига, вазиятнинг ниҳоятда оғирлигига қарамасдан,

жанг майдонини тарк этмади, мислсиз қаҳрамонлик, мардлик кўрсатди. Бироқ муҳораба тўлқини шу даражада зўрайган эдики, бу мушкул, қийин ишни якка бир одамнинг ҳаракати, куч-қуввати билан бажариб бўлмас эди. Шундай бир ҳолат, дақшат яқинлашганда, тақдир тили Искандарбий саройнинг қулоғига айтди.

ШЕЪР

Душман бир-бирига қўл берганда кушод,
Ширин жонингни бир ўзинг этма барбод.

Хоразмийликлар жанг майдонида шерлар қолмаганини кўргач, худди яъжуз-маъжузлар¹ Искандар деворни қулатиб киргандек, шаҳарга ёпирилдилар ва баъзи маҳаллаларнинг мол-мулкани талон-торож қилишга, талашга киришдилар.

БАЙТ

Чунон шерсиз қолса агарда ўтзор,
Чўлоқ тулки бу жойда айлар шикор.
Тозига қолса куни бўлмаганда шер,
Ўрмон бўлар шақол учун овлоқ² ер.

Хоразмийликлар қўлида шу қадар бойлик, мол, чорва йиғилдики, тасаввур ҳисобчиси уни ҳисоб-китоб қилишга ожизлик қилар эди. Зийрак ақл бу бойликларнинг сон-сановқисизлигидан лол қолганди. Мусулмонларнинг бутун умр бўйи давомида, узоқ йиллар жамланган мол-мулки фитна қўли билан бир лаҳзада шамолга совурилиб, нест-нобуд қилинди.

ШЕЪР

Нимаики жамланган бўлса, бўлди нобуд. Оллоҳ, Оллоҳ,
Бу балонн даф этгин, фуқарога ўзинг бўлгин паноҳ.

Хулласи калом, Анушахон "Менга бахт, омад кулиб боқди, толеим юлдузи чарақлаб чиқди", — деб фараз қилиб, шу соатнинг ўзидаёқ, қувонч нафаси билан сурнай-карнайни чалишга, ноғорани гумбурлатиб уришга буюрди. Сурнай, карнай ва ноғораларнинг тантанали садолари еттинчи осмонга бориб етди. Бироқ, у ёниб турган шам ўчиши олдида ёрқинроқ нур сочишидан, тонг яқинлашганда эркин нафас олишдан огоҳ эмас эди.

Қўшни турк султонлари билан доимий равишда бўлган жангларда, қирғин-урушларда иштирок этган, бир неча бор Хоразм шоҳлари билан бўлган савашларда, тўқнашувларда мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган Бухоронинг номдор асилзодалари, бойлари энди бу жангда юзага келган вазият, ҳолат туфайли ҳамда кучларнинг тенг эмаслиги боис, Хоразм хони томон ўтишга мажбур бўлдилар. Анушахон ҳам уларни қабул қилди. Бундай одамлар орасида лутф ва марҳамат дарёси билан Бухорода яшовчи фуқароларнинг дарахтларини гуллатган Муҳаммад Бакирхожа, сўроқ пайтида тўғри сўзни ёлғондан, ҳақиқатни ҳақсизликдан худди мусаффо кундек ажрата билган қози амир Носир¹ ҳам бор эдилар.

Суҳбатнинг бошида ғазабланиб, қўпол муомала қилган Анушахонга нисбатан Муҳаммад Бакирхожа қуйидаги байтни эслади:

ШЕЪР

Фузулий² Хизрни кўрмоқ истаб, тўқнашди айиққа —
Ким, балиқ учун ташланган тўрга тушгандай қурвақа.

Хон аркини қўриқлаш учун қолдирилган эпчил, мустаҳкам ирода соҳиби Камолбек қипчоқ ҳам Анушахонга ўтди. Бироқ моҳирлик ва чаққонлик билан уни ғафлатда қолдириб, ўзи ғафлат ва бепарволик уйқусидан уйғониб, бутун диққат-этиборини жамлаб, қўрғонни, аркни қўриқлашга қаратди ва деди:

ШЕЪР

Бу ҳомил тун тонгда нени тугар экан,
Ёв қалъадан нелар судраб чиқар экан?
Неки бўлса кўрдик умр ибтидосинда,
Кўрайлик-чи, не ёзмиш интиҳосинда.

Шу тенгсиз жангда бир неча ёшлар офат гирдобидан омон қолиб, нажот қирғоғига (Абдулазизхонга) етиб келдилар ва хоразмийликларнинг Бухоро қалъасига кирганликларини шошилишча равишда хон ҳазратларига хабар қилдилар.

Улуғ хон бу воқеадан воқиф бўлиб, ҳайрат бармоғини тишлади, тишларини ғижирлатиб деди: "Афсус, хонлик мероси бизга насиб этмай, бу қудратли сулола (жонийлар сулоласи) қўлидан ўз ихтиёри билан чиқиб кетди".

Аъло ҳазратлари билан бирга бўлган сарой аъёнлари ўзларини тамоман йўқотиб қўйдилар, ҳар бири ўз оиласи ва мол-мулки хусусида ўйлаб бўкириб йиғлар эди. Бироқ хон аъло ҳазратлари руҳиятида собитқадамлик, матонатлилик жо этилганлиги боис, унда ҳеч қандай изтироб, ҳаяжон, ташвиш юз бермади. Унинг мажозида аввалдан жойлашиб олган ғайратлилик, шижоатлилик, мардлик ода-ти уни тарк этмади.

ШЕЪР

Ғаним босқинидан топганда хабар,
Шоҳ ўчу ғазабдан ёнди саросар.
Ёв устига шердек боргали аён,
Аҳдин аъёнларга айлади баён.

Жаҳонпаноҳ ўзининг муборак оёғини бахт узангисига қўйиш билан, ёнида турган Маъсум мирохур сарой Термизийга югуришда учар ўқни қувиб етадиган, шиддатидан яшин ҳам ҳасад қилиб юрган эроний отини лутф билан инъом қилишни лозим деб топди.

Хон ўз одатига кўра мен фақирга ҳам қалмоқ совутини, ҳинд қалқонини инъом қилди. Мен уларни кийганимда, ўзимни гўё Таҳамтан¹ ёки Рўинтандек² ҳис қилдим.

ШЕЪР

Сўнг бу олампаноҳ мавжланиб худди осмон монанд,
Сахийлик денгизи тўлқинида бўлиб сарбаланд,
Қўшинга очди лутф эшигин, қилиб марҳамат,
Эрларга шараф тўнини кийдирди соҳиби давлат.

Жаҳонпаноҳнинг баъзи ақобирлари, давлат аъёнларининг кўз косалари сувга лиммо-лим тўлиб, йиғлаб, эгилиб, унинг марҳаматли, шарафли оёғига бош қўйдилар. Баъзи бир ўзбеклар дадил ҳаракат қилиш ўрнига сусткашлик, густоҳлик қилиб, хоннинг қўлини ўпиб, кўз ёшларини садафдек тўкиб, ёлвориб, лашкарнинг ҳаммаси жамлангач, жасур жанговар эрлар йиғилгач, қатъий бир қарор қабул қилишни илтимос этдилар. Бироқ уларнинг ҳамма илтимослари рад этилди. Ниҳоят, хон Куръондан "Ким Оллоҳга таваккул қилса бас, (Оллоҳнинг) Ўзи унга етарлидир"³,— деган оромбахш каломни ўқиб, яратганнинг марҳаматига ишониб, ўзининг бутун ихтиёр-имконини қудратли, улуғ худога топшириб: "Ҳа, у улуғ ва таърифга лойиқдир",— деб йўлга тушди. Олампаноҳ Сепулон⁴ қишлоғидан ўтиб,

Намозгоҳ¹ дарвозаси томон юрганда, кеча қарийб яримлаган эди. Бу пайтда душманнинг бахтиқора, жирканч соқчилари ухлаб ётган эдилар. Улар от дупурини эшитиб уйғониб кетдилар ва хон қўшинларини бостириб келаётганлигидан хабардор бўлиб, шижоатли лашкарнинг йўлини тўсдилар. Шиддатли, кучли жанг оқимининг бўрони кучайиб, отлиқларнинг ўтиб кетишига имкон бермади, пиёдалар ўз ҳаётлари хавф остида қолганлигини билиб олдинга юролмадилар.

Бу қоронғу кечада дубулғалар, жангчи эрларнинг устидаги совутлар, қўлларидаги қалқон ва найзалар узоқдан ярқираб кўринарди. Бу даҳшатли жанг майдонида чақмоқдек ўткир қиличлар зарбидан темир қалпоқлар ҳам иккига бўлиниб, бошлардан шариллаб отилиб чиқаётган қонларнинг ваҳимаси оқибатида, қўшинларда саросималик, тартибсизлик бошланди.

Алқисса, бу қўрқинчли тунда ўткир найзалар, болталарнинг тиғи душманларнинг ҳам, дўстларнинг ҳам бошига тушиб, тўкилаётган беҳисоб қон қатраларидан дарё ҳосил бўлди.

ШЕЪР

Бешафқат фалакнинг қаҳри кўп ошиб,
Замин каллаларга қолди қалашиб.
Қиличлар ўйнабон чавгон сингари,
Бошларни узарди жадал, сарсари.

Худо қарғаган бу баттол, жирканч золим билан шундай манфур, қирғин уруш бўлаётганига қарамасдан, аъло ҳазратларининг нурафшон хаёли, фикрида ҳеч қандай ўзгариш, худо ярлақанган қалбида ҳам бирон-бир ҳорғинлик, чарчоқ аломатлари сезилмади.

Алқисса, бу қоронғи кечада бўлаётган жангда душманларга қирон солаётган, қўрғонларни забт этаётган дўстлар ва ганимлар қони жанг майдонини лолазор қилди.

Тонгда саросимага тушиб, қочишга ҳаракат қилаётган душманнинг тириклик ҳаётини олампаҳоқ баҳодирларининг қаҳрли, бешафқат қиличи яшамоқ бўстонидан учириб, қириб ташлади. Бу баҳодирларнинг ўқлари хурмо дарахтидан ясалган бўлиб, ўлим соати гулхонасидаги ажал фариштасининг боғбони каби, гўё мухолифлари жисмига қадалган бу ўқларга душман қонини ичирар эдилар.

Жангларда катта тажриба орттирган Шоҳбек девонбеги ва Хуррамбий парвоначи каби қобилиятли паҳлавон эрлар душман ҳужумини ўнгдан ҳам, чапдан ҳам қайтариб, унга зарба бериб турдилар.

БАЙТ

Икки улуг амирнинг гўё фалак паноҳи,
Бамисоли лочиннинг қўш қанотдир ҳамроҳи.
Жасорату мардликда гўё паҳлавон Рустам,
Аларнинг савашидан лол эрур аҳли олам.

Шундай оғир бир хавfli вазиятда Абдулкарим ўғлон, Маъсум мирохур сарой Термизий, Неъматулло хожа, Шоҳтиб хожа ва Раҳимберди шиғовул жалоирийлар ҳаддан ташқари, фавқулодда жасорат ва қаҳрамонлик, мардлик кўрсатиб, душман сафини ёриб кирдилар.

ШЕЪР

Бухороликдан дастлаб ким берди мадад —
Маъсум Термизийдир етиб келган мард.
Бошқа жўмардлар ҳам қолмай тору танг,
Гурас-гурас келиб бошладилар жанг.
Муҳаммад наслидан ул Неъматулло,
Осмондан балодек ёприлди илло.
Шоҳ Тибнинг кўрсатган саваш, ҳарбидан,
Паришон бўлди ёв анинг зарбидан.
Олам кўрмаганди бундоқ жанг сира,
Рустам шуҳрати ҳам тортди-ку хира.
Юсуф¹ жангга кирди тўш кериб, ҳайҳот,
Жаҳон мулкига бермас ани Зулайҳо.²
Интиқом ўтига солмасдан назар,
Ботирлар жанг қилди мисли Самандар.

Бинобарин, баланд кўтарилган кескир қиличлар ёлқини уруш оловини янада кучайтирганидан душман ўз қони билан қарзларини уза бошлади. Хон ҳазратлари лашкарларининг учқур отлари туёғидан кўтарилган чанг-тўзоннинг сурони ва шамширларининг зарби, қон билан бўялган ёғийни қочишга мажбур қилди. Олампаноҳ шаҳар дарвозаси орқали кириб, давлатни ўз қўлига олди. Шундай бир вазиятда тақдир тили қуйидаги сўзларни айтди.

ШЕЪР

Боз салтанат гулзори аро
Гўзал товус этди хиромон.

Хон улуғ Оллоҳнинг хоҳиши ва оқ фотиҳаси билан бахт юлдузлари тагидан юриб, ўз қароргоҳига йўл олди. У ўнг ва чап томондаги аъёнлари, акобирларини бахт ва муваффақият, ғалаба ва тантана билан табриклар, қучоқ очиб кўришиб, мамнуният билан ўз тахтига ўтирди.

Шу кечанинг ўзида шоҳнинг ғалабаси ҳақидаги қувончли хабарлар, Оллоҳнинг марҳамати тўғрисидаги овозалар шаҳарнинг ҳар бир бурчагига бориб етди. Шу боис ўз подшоҳлари Абдулазизхоннинг салтанатини, унинг фуқаро-парварлигини ҳимоя этган ҳар бир киши хон арки томон шошилди. Шу пайтда олампаҳоҳнинг содиқ саркардалари ўзларининг хизматларини хайрихоҳлик камарига қистириб, шахдам қадамлар билан катта йўлдан юриб келиб, хонга самимият ва итоаткорлик билан таъзим қилиб "Иш мана шундай ва шундай бўлди",— деб жанг натижаси ва ўтган воқеалар ҳақида батафсил сўзлаб, орқага қайтдилар.

Бинобарин, кўримсиз сирли дунё карвонбошиларнинг хоҳиши билан Искандар — қуёшнинг манзилгоҳи эрта тонгда Каъбага ўтган эди. Искандар қўшини абадий қоронғи кеча — Зулмат ўлкасига тушиб йўл тополмай, адашиб юрганида, Хизр тақдири уларга ёрдам қилиб, оби ҳаёт манбаи — ёруғ кунга олиб чиққанидан ва ёруғ дунёни кўрганларидан ҳайратланган эдилар. Тақдир ана шундай кунни Абдулазизхон ва унинг аскарларига ҳам насиб этди.

Қоронғи, зим-зиё кечада хоразмийликлар қўшинида ғалаба қилишга ҳеч қандай ишонч қолмаган эди. Шу боис улар қуёшга ўхшаб нур сочиб турган ғолиб подшоҳнинг зарбасидан қўрқиб зулматга чекиндилар.

Шундай бир шодиёна вазиятда Искандарбий сарой ҳам, ор-номусни унутган одамлар тўдаси билан бирга шарафга эга бўлмоқ учун хон черигига келиб кўшилди. Хон ҳазратлари унга бошқача бир муносабатда бўлишни кўнглидан кечирди. Аммо Қоракўл кўрғонида давлат ишларини Аллаёрбий, Чоржўйда эса Ғойибназарбий бажаратган эди. Хон агар Искандарбийни жазоласа, бундан сарой уруғларидан бўлган юқорида номлари келтирилган мазкур икки қўшиннинг бошлиқлари хабардор бўлсалар: "Бу хизматкорингиз сизга саркашлик қилмаган",— деб давлат ва ҳарбий ишларга катта зарар келтирадиган исён кўтаришлари мумкинлигини ўйлаб, сабр-тоқат ва эҳтиёткорлик қилди.

Эрталаб хон яратувчининг мислсиз марҳамати билан, насиб этган беназир, шарафли ғалаба боис жангда мардлик ва жасорат намунасини кўрсатган ҳамма хизматкорига Оллоҳ лутфи билан ўзига инъом этилган улкан хазинасидан ҳар хил хонлик инъомларини ҳадя этиб, уларга лутф-эҳтиромлар, меҳрибонликлар кўрсатди. У одамларнинг юрак қуши қафасига лутф билан дон ташлаб рағбатлантирди ва қочишни ихтиёр этган қабила, уруғларга ҳам эҳсонлар бериб, қочмоқчи бўлган чопқир оёқларига одамийлик, олийҳимматлиликнинг оғир кишанини солди. Яна янгидан бахт-саодат унга насиб этганлиги боис, бутун кун подшоҳликда ўз ҳимматлари билан танилган донгдор, машҳур кишиларга тиллалар совға қилиш билан машғул бўлди.

Шундай бир қувончли вазиятда парвоначи вазирасига муяссар бўлган Абдукаримбой найман жаннатмонанд Самарқанд вилоятини идора қилиш бахтига эга бўлган эди. У бошқаларга нисбатан доимий равишда ҳарбий иттифоққа қатъий риоя қиладиган ва жуда катта миқдордаги ҳарбий қурол-яроғ, аслаҳаларига эга эди. У фақат қозоқлар ва қорақалпоқлардан иборат олти минг қуролланган ясоқни аъло ҳазратлари ихтиёрига олиб келди. У хон билан учрашиш бахтига эга бўлгач, йўлда кечирган қийинчиликларга қарамасдан, бадкор душман билан бўлаётган урушга иштирок этиш учун хоҳиш билдирди. Аъло ҳазратлари ўз одатларига кўра, меҳр-шафқат, хушмуомалалик билан, бугун кечаси уйда қолиб дам олиш ва эрта билан қуёшга ўхшаб чиқиб, ўз ихтиёридаги юлдузлардек кўп сонли қўшини билан давлатни чулғаб олган зулматни ҳайдаб, тарқатиб юборишни тайинлади.

Шу кечанинг ўзида Қарши қўрғонини ҳимоя қилиш учун юриш қилган, урушга тайёр бўлган жасур жангчи гуруҳ олийҳиммат, довьорак, баҳодир Муҳаммад Алибий бошчилигида етиб келди. У ҳам фалакка ўхшаш шоҳ саройининг хизматкорлари қаторидан ўрин олишга муяссар бўлди. Ёғий бу икки бахтиёр, омадли сардорларнинг келганлигини эшитгач, уни мотамзадалар сингари қайғу-андуҳ, дилисиёҳлик чулғаб олди. Улар энди бахтлари барбод бўлганлигини ангадилар. Бепарволиклари, беғамликлари ва ўйламасдан бошлаган ишларидан ўзлари ўзларидан ўпкалаб бошларига ўлим чанг-тўзони сепилишини аниқ тушундилар. Шу сабаб улар афсус-надоматлар билан бошларини хам қилиб, кечанинг қоронғилигидан фойдаланиб, юзларини Хоразм томон бурдилар.

БАЙТ

Майдонда шер қелиб, тулки қочган он,
Лашкардан уч даста ёвқур, беомон,
Қувди ганимларни солганча даҳшат,
Аларнинг бошига ёғдириб кулфат.

Султон тахтининг адоғида ўтирган шу даврнинг оқсоқоллари бу галабанинг Абдулазизхонга насиб этганлиги билан худонинг ердаги сояси Субҳонқулихоннинг тўла ҳокимлиги даври тонгининг бошланганлиги ва унинг қудратидан тонг насими эса бошлаганлиги сабаб бўлди, деган қарорга келган эдилар.

БАЙТ

Эй худо, то бўлгунча охират, охир замон,
Подшоҳлик мамлакати устида булгин соябон.
Етсин осмону фалакка хоннинг шон-шухрати,
Майли, гуллай берсин унинг бахт-саодати.

ХОН ҲАЗРАТЛАРИ АБДУЛАЗИЗХОННИНГ ЎЛИМИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Ҳа, фикрлар кўзгусида, баланд осмонда нурафшон ёғду таратаётган қуёшдек бўлиб кўринган, ўз илтифоти, ақлидроки, саховати, олижаноблиги билан дўстлар қалбида ёрқин шуъла бўлиб чақнаган Абдулазиз баҳодирхон подшоҳлигининг бошида фазилатлари, ёқимлилиги, дилкашлиги билан Кайхусравни¹ йўлда қолдирган бўлса, ҳаётнинг охирида мамлакатни идора қилиш, бошқариш соҳасида иккинчи муқаддас пир сўфи Иброҳим Адҳамга айланди. У тақдирнинг тақозоси билан дунё, башарий лаззатлардан ўзини тийиб, камбағаллик, фақирлик одатларини ихтиёр этди. Шу боис у мамлакатни бошқариш ишидан, подшоҳликдан, сарой аъёнлари, мулозимлари ғалаговурларидан, серҳашамат дабдабали ҳаётдан узоқлашиб, ҳаммасини тамоман рад этди. У ўз хазинасидаги нарсалар билан худо севган камбағал бечора одамларни таъминлади, Мовароуннаҳр салтанатини тахтга лойиқ Миррихга² ўхшаш қасоскор укаси Субҳонқулихонга қолдириб, Осмонмонанд кемага ўхшаб тўлқинланиб, гижинглаган йўрға, тўриқ отига миниб, тизгинини икки муқаддас шаҳар — Макка³ ва Мадина⁴ томон бурди. Ҳа, Оллоҳ бундай муқаддас, муборак шаҳарларнинг шон-шарафини янада оширсин. Аввал тўғри йўл билан Ҳижозга⁵ боришни мўлжаллаган хон, кейин Исфажонда⁶ бўлишни ҳам хоҳлади ва у томонга

қараб йўл олди. Хоннинг бу илоҳий саҳролар йўлидан юриб, ҳақиқатга — худога эришмоғи учун Оллоҳнинг ўзи раҳнамолик қилди, у Ясрибда (Мадинанинг аввалги номи) ҳам бўлди, Бадха (Макканинг яқинидаги жой)да ҳам бўлди ва ниҳоят худо шарафлаган муқаддас жойга етиб борди. Унинг садоқатли, ишончли аъёнлари қози Лутфиллоҳ, улуғ амирлардан Хуррамбий ас, Маъсум мирохур (Термизий — Ж.Э.), Муҳаммад Али хожалар ҳамроҳлик қилиб, йўл бошлаб бордилар. Булар яратувчининг энг яхши бандалари, Муҳаммаднинг энг аъло посбонлари бўлиб, хон бу дунё билан видолашаётганида унинг пешонасини силаш бахтига муяссар бўлдилар. Ҳа, Оллоҳнинг энг яхши дуолари, марҳаматлари уларга насиб этсин.

Маккада бўлиш ва унинг зиёрат қилиш бурчини бажаргач, хилофотлик қадр-қимматига муносиб бўлган худонинг ердаги сояси, олий ҳазрат Абдулазизхон дўстларини қўмсаб-соғиниб, қоронғилик дунёсига монанд (ўзига номаълум бўлган — Ж.Э.) Ҳиндистон диёрига бориш мақсадида Моҳо, бандаргоҳига келди. Бироқ унга Искандардек оби ҳаёт устига юрадиган кемага ўтириш ҳам, Ҳиндистонга жўнаб кетиш ҳам насиб этмади. Бетоблиги туфайли кундан-кунга куч-қувватдан қолиб, дармонсизланиб, хасталиги кучайиб, тўшакка ётиб қолди. Ниҳоят, табиат ҳукмдори (Оллоҳ) аъло ҳазратларининг жасади руҳини қўриқлаб, эгалик қилиб туришдан воз кечди. Жон — руҳ олампаноҳнинг жисми қафасидан чиқиб, подшолик лаш-лушларини қолдириб, фонийлик дунёсидан боқийлик дунёсига сафар қилди.

Шу соатда хон ҳамроҳлари, хорижликлар орасида дод-фарёдлар, нола-фиғонлар кўтарилди. Бақириниш-чақиринишлар бошланди. Кўз косалари сув билан тўлди. Кўз ёшлари Яман ақиқлари, маржонларига ўхшаб ерга тўкила бошлади.

Оғир, мудҳиш ғам-ғусса, ҳасрат-надомат, жудолик дардига тоқат қилолмаган одамлар ёқаларидан этакларигача чок этиб, йиртиб, оқ-воҳ қилиб мотам тутдилар. Кечга бориб йиғи, оқ-воҳ олови пасайди. Фавқулодда юз берган бу мудҳиш воқеа намойиш байрамига айланди. Одамлар мотам маросимида кўркам, янги либосларини кийиб ясандилар, хоннинг яқин ва узоқ қариндошлари, дўстлари, амирлари камарларини ечиб, уларни Миррих юлдузига монанд қимматбаҳо тошлар билан безаб, белларини маҳкам боғладилар ва алам-изтироб билан қуйидаги сўзларни айтдилар:

Қулатдинг сен олам шоҳини, фалак,
Дилни бўзлатдинг-ку, уртади юрак.

Юз машаққат бирла куйдирибон жон,
Ажойиб бир боғни яратди боғбон.
Сен уни аргувон¹ новдаси мисол
Синдириб тупроққа ташладинг филҳол.

Бу фавқулодда қайғули, аламли хабар овозаси хондан жудо бўлиш дардида куйиб, ҳали эски яралари битмаган бедор Мовароуннаҳр халқига етиб келди. Бу мудҳиш, аянчли хабар ғам-ҳасрат кулбасидан кўтарилган оловнинг аччиқ тутуни билан яна одамларнинг кўз хонасини сув билан тўлдирди, кўз ёшларининг тинимсиз оқиши селга айланди. Маълумки, ғам-андуҳ оловидан чиққан аччиқ тутун мияни қуритиб, кўз ёшларининг тўкилишига сабаб бўлади. Бироқ, нима иложи бор? Охир тақдир Дородек² подшоҳни тупроққа айлантирди. Зулқарнайинни³ (Искандарни) бу дунёдан маҳрум қилди, яна унинг ғазоби билан гўзал Фотиманинг⁴ ўғли имом Ҳусайн⁵ Карбало⁶ даштида ҳалок бўлди.

Ҳа, уларнинг ҳар иккаласидан ҳам Оллоҳ рози бўлсин. Охир-оқибатда, ҳар бир одам тақдири ҳақидаги ҳукм: "Тамом" сўзи билан якунланади. "Ҳар бир жон ўлим шарбатини ичади"⁷, деб қора ҳарф билан ёзилган, ҳар бир киши унинг косасини ўлим соқийси қўлидан олиб, дарҳол таъсир этувчи у мўъжизакор ичимликнинг таъминини тотиб кўради. Шу воқеа муносабати билан жонийлар сулоласидан бўлган аъло ҳазратлари Абдулазизхонни кузатиб, йўлбошчилик қилиб борган Алининг наслидан бўлган муборак зот Бакир хожа Жуборий хоннинг улуглиги ва вафоти тарихи ҳақида ғам-ҳасратни ифодаловчи, кўз ёшини оқизувчи, ўзининг назмдаги салоҳиятини, табиатини намоён этувчи қуйидаги мунгли шеърни ёзди.

ТАРИХ

Афсус, ҳилму саховатда номдор эди ўшал шоҳ,
Йўқ эрди олам аро анингдек ҳимматпаноҳ.
Қазо дарди шеърга сифди гўёки улугвор жом⁸,
Дўстларни ғам-ҳасратга солиб кетди батамом.
Бакир ажраб оромдан, кўзидан йитиб уйқу,
Ашъорида бу кулфат тарихини битди у.
Тонгда кўк гумбазидан янгради мисли видо:
Шоҳ Абдулазиз вафот этди⁹, деган бир нидо.

Қуйидаги латиф шеърни ҳам Муҳаммад Бакир Хожа ёзган эди:

Моҳода шоҳ улмиш деган бул хабар
Жаннат боғига ҳам етди сарбасар.
Кўзларга хок пойи эди тўтиё¹...
Қазо тарихини сўрсанг мабодо:
"Моҳода ўлган"², — деб ҳамиша ёд эт.
Оятлар ўқибон руҳини шод эт.
Тагин оллоҳ билгувчиरोқдир.

ИККИНЧИ МАҚОЛА. БИР МИНГ ТЎҚСОН ОЛТИНЧИ ЙИЛ- ДА ЮЗ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР ҲАҚИДА

Жонийлар сулоласининг вориси бахтли, мурувватли, олижаноб, қудратли подшоҳ Сайид Субҳонқули Муҳаммад Баҳодирхон Мовароуннаҳр тахтига ўтириб, уни ўз доврўғи, шуҳрати билан ёритди. У, айниқса, адолат дарвозасини очишга алоҳида эътибор берди, ўз тақдирларидан норози бўлиб юрган муҳтожларга ёрдам қилди.

Жаннатмисол Самарқанд ҳокимлигини Хожа Қулибий ўторчига инъом қилди. Бироқ у, олампаноҳга ишонч ва садоқат кўрсатиб хизмат қилиш ўрнига, ҳақиқат йўлидан чиқиб, нонкўрлик қилиб, хонга хонлик қилди ва қаҳр-газаб олови билан ёнаётган исёнкорлар томонига ўтди. Кўп сонли хитой қабилаларига ишониб, уларнинг ёрдамига таяниб, хонга итоат қилиш, бўйсунуш қибласидан юз ўгириб, хато йўлни танлади. Бу яхшиликни билмайдиган қабих, кўрнамак кимса ўзининг хунук, ярамас қилиқлари билан хоннинг кўнглини ранжитмай, олий ҳазратнинг лутф, марҳамати булоғига етиб келганида, бошқаларга яхшилик қилишни ўзига одат қилиб олган олампаноҳ илтифот булоғини лойқалатишни истамасди.

Хожа Қули ўторчи Қоф тоғига ўхшаш хон ҳазратларининг қудрати, кучи туфайли обрў-эътибор орттирганидан кейин исён оловини ёқди. Бу ҳеч нарсадан беҳабар нодон хонга нисбатан нонкўрлигини намоён этиб, жаннатмисол Самарқанддан чиқиб, Косон қўрғонига келиб жойлашди.

Ҳазрати олийлари, олийҳиммат хоқон ўзига хос одатига кўра хушфёъллик, мўътадиллик ва сабр-тоқат кўрсатиб уни ўз олдига чақириб учун лутф ва хайрихоҳлик билан ёзилган хатни мен фақир (Хожа Самандар Термизий — Ж. Э.) орқали Хожа Қулига юборди. Фақир худди олов каби ўз тилини яхшилик ва хайрихоҳлик алангасига товлаб, илиқ сўзлар, яхши маслаҳатлар ва ёқимли ваъзлар айтиб, унинг кўнглини хуш қилиб, Косон қўрғонидан осонгина чиқариб, Хўжамуборак³ деган жойгача олиб келдим. Бироқ, бир нечта исёнкорлар, дўқ-пўписадан иборат хат ва

хабарлар билан, хожабеглар исён оловини ёқишни кучайтирдилар шу боис Хожа Қули айниб, Бухорога боришни рад этиб, орқага қайтди. Бу хабар хонга етиб боргач, у яна иккинчи марта мен фақирни, ўз фикрларини ихчам, лўнда қилиб баён этишда намуна бўлган Хўжамберди шиғовул¹ қипчоқ билан бирга юборди. Бу шиғовул аъло ҳазратларининг унга қилмоқчи бўлган муомаласи, муносабати ва далолати ҳақида батафсил сўзлаб, ишонтириш шарбати орқали унинг шубҳаланиш-иккиланиш касаллиги дардини даволамоқчи бўлди. Бу фосиқ, тўнғиз, ўйламай иш қиладиган бу енгилтак кимса, хон ҳазратларининг хушмуомалалиги, марҳаматлилиги, адолатпаноҳлиги ҳақидаги шиғовулнинг сўзларини бошқача тушуниб, хайрихоҳлик билан айтилган бу бамаъни, чуқур маъноли фикрларни қаҳр-ғазаб билан тўлган қалбининг бирон гўшасига ёндаштирмади.

Бу бахтсиз Хожа Қулибий² Хўжамуборакдан қайтишда бир қанча фаҳш йўлига кирган, сайёҳ юрган телбаларни тўплаб ўз йўлига солди. Бу телбалар ғазаб оловини ёқиб, зудлик билан Қарши мусулмонларининг мол-мулкани талаб, уларга жабр-ситам қила бошладилар. Шу тарзда улар исёнчилик зинапоясидан тобора кўтарилиб, хонга бўйсуниб, итоат қилишни тамоман унута бошладилар. Оқибатда Хожа Қулининг хонга душманлиги шу даражага етдики, у урганжлик Анушахон қабулида бўлиб, хоразмликлар томон ўтиб, Бухоро хонига қарши жанг қилиш хоҳишини билдирди.

Тажрибасиз Анушахон Бухорони босиб олиб, унга соҳиб бўлмоқ, эгалламоқ алангасида сузиб, Хожа Қули сўзларидан сўнг у билан бирга ҳаракат қилиш режасини тузди. Анушахон қуйидаги чуқур маъноли ибораларнинг моҳиятини тушунмай, бундай қарорга рози бўлди.

ҚИТЪА

Ўз амирига қарши исён этган аскарни
Бағринга олмагинким, қилмас сенга ҳам вафо.
Ўз сардорин тан олмай келган гаддор лашкарни
Сафинга қўшмагинким, кўргайсан нуқул жафо.

Ниҳоят, Анушхоннинг юриши ҳақидаги хабарни аъло ҳазратлари Хўжа Қулибийдан кейин, унинг ўрнига Самарқанд ҳокимлиги иңгом этилган ўз хизматкорларидан бири бўлмиш кишидан³ эшитгач, душманга қарши отланди. Икки қўшиннинг бир-бирига яқинлашиб, уруш олови

ёқилгунча, жуда кўп бадавлат одамлар ва камбағал фуқаролар ҳам хоразмликлар томон ўтдилар.

Шундай бир оғир вазиятда Ғойибназарбий сарой, Жонибек тўқсабао¹, Шерғозибий додхоҳлар² жангчи эрлар дастлари билан жангга отландилар. Подшоҳнинг қудратли саройидаги бир қанча хизматкорлари ва акобирлари Яйлоқ қушбеги³ билан бирга душманга қарши жангга кириш ҳоқишини билдирдилар. Хон уларга ҳам жангга киришга розилик берди. Юқорида номи айтилган қушбеги душманнинг беорлиги, сурбетлигидан ғазабланиб, қутурган йўлбарсга ўхшаб душман устига ташланди. Жасур баҳодирларнинг Оқсоч чеккасига келиши билан икки қўшин бир-бирига яқинлашди, икки томон ботирлари, икки мамлакат баҳодирлари қон тўкувчи қуроолларини қўлга олдилар.

БАЙТ

Қўбузлар нола чекди, гумбуради довуллар,
Уруш олови ичра еру осмон ловуллар.
Жанг бошида либослар кўк, сариқ, алвон эди,
Жангдан сўнг бари якраг — бари қизил қон эди.

Аъло ҳазратнинг баҳодирлари кескир шамширларини қинидан суғириб олиб, жангга кирдилар. Бу қўрқинчли муҳораба майдонида олампаноҳнинг баҳодир, қўрқмас, довюрак баҳодирларининг найзалари зарбидан Анушахоннинг ноиб манаби-саркардаси, қўшин бошлиғи Мурад Урганжий ерга йиқилиб тушди. Шу воқеадан кейин душманлар чекиниш жиловини қочиб саҳросига бурдилар.

БАЙТ

Ботирлар зафаридан бўлгани ҳамон огоҳ,
Ёв ваҳму саросима ичида қолди ногоҳ.
Хон қўшини зарбига дош беролмай, дод солиб,
Оталиқ томон қочди бутун лашкар от солиб.

Урганжликлар қочгандан кейин, баҳодир ёшларнинг Рустамбек оталиққа қўшилганликлари ҳақида хабар Анушахонга етгач, у ҳам эртадан, кечгача жангга тайёргарлик кўришга киришди. Эрталаб катта қўшин билан Ғиждувон томондан келди. Ўз навбатида Рустамбек баҳодир ҳам беадат, саноқсиз қўшини билан душман қўшинига рўбарў

бўлди ва қатъий, астойдил жанг қилмоқ учун ўз байроғини
баланд кўтарди.

БАЙТ

Бир-бирининг қонига ташна икки зўр қўшин
Қиёмат майдонига келди-ку қайраб тишин.

Урушга чанқоқ бўлган икки бесабр ғазабланган лашкар
бир-бирига яқинлашганда, икки томоннинг жангчи
баҳодирлари бир-бирларининг қонларини тўкмоқ учун
қуроолларини қўлга олиб, от чоптириб майдонга кирганла-
рида, мудҳиш даҳшатли жангнинг чанг-тўзони шиддат
билан кўтарилиб, фалакка етди. Шундай қилиб, ёшлар
ҳам, қарилар ҳам ўз мухолифларининг ҳаётларини бевафо
дунё лавҳи-саҳифаларидан тамоман ювиб ташламоқ учун
Миср шамшири билан бир-бирларини қонга ғарқ қила
бошладилар.

БАЙТ

Ҳалқоб қонда ўлимнинг дарахти илдиз отди,
Қиличлару найзалар қоп-қора қонга ботди.
Қон бўлмиш жангчиларнинг яроғию либоси,
Қон ичиб тўймас асло ажалнинг аждаҳоси.
Баҳодирлар совути ўзи учун юк бўлди,
Чанг-тўзондан ҳамма ёқ сурмадек куюк бўлди.

Жангнинг боришини, манзарасини ўз кўзи билан куза-
тиб турган қаҳри қаттиқ Анушахон ғалаба юганини
Субҳонқулихоннинг аскарлари, акобирлари ўз қўлларига
олаётганликларини кўрди. Бу қўшин баҳодирларининг
жанг майдонидаги ҳаракатларидан Анушахон ваҳимага ту-
шиб, ўзини йўқотган эди. Шу боис у чекинишни, қочиб
нағорасини чалдиришни ҳам унутиб қўйган эди. Унинг
қароргоҳи Ғиждувоннинг четидаги Жилвон ариғи ёқасида
жойлашган бўлса ҳам, хоразмликларнинг бир қисми жон
сақлаш учун олдиндан Ҳазора қўрғонига жўнаб кетган
эдилар. Ғойибназарбий сарой ва Назарбий қўнғирот улар-
нинг орқасидан Ҳазора қўрғонига бориб, кескир шамшир-
ларининг ялтироқ тиғи билан разил душманнинг номини
вақт саҳифасидан ўчирдилар, уларнинг ҳаёт хирмони дас-
тасини ўлим бўрони билан тарқатиб юбордилар. Суб-
хонқулихоннинг совут кийган баҳодирлари зарбасидан
омон қолган қаҳри қаттиқ ғаним аскарлари қўрқиб,
қақшаб, титраб, ваҳимага тушиб, ўз номус-орини ерга

уриб, бошларига бахтсизлик тупроғини сочиб, қалбларини юз бўлакка бўлиб, Ҳазора қўрғонидан чиқиб, Ғиждувон шаҳрига келиб Анушахонга қўшилдилар.

Шундай бир вазиятда ўзининг улуғ дўстлари орасида кескир шамшири билан шарафланган Ражиббий кулон¹ Рустам оталиқ ва Ғойибназарбий сарой сингари қўшин бошлиқлари-саркадалар, хоразмликларнинг ҳақиқий аҳволидан хабардор бўлгач, жангларда донг таратган, Миррихга ўхшаш қаҳри қаттиқ эшик оғаларини,² қўрчилар³ совут кийган чуҳраоғалар⁴ ҳамда дарғазаб ясовулларни⁵ ўзлари билан бирга олиб, қўшинга бош бўлиб, душманни таъқиб этиш учун йўлга тушдилар. Эртасига тақдир ва қисмат саркардалари, аъло ҳазратнинг лашкарлари ярқироқ совутларга⁶ бурканиб, тилла ип билан тикилган яловни баланд кўтариб, яна Жилвон ариғи қирғоғига келдилар. Шундай қилиб, икки томондан келган қўшин орасида озгина масофа қолди.

Шундай бир ҳолатда Анушахон ҳарбий либосда Мақотилга⁷ ўхшаб зўр бериб, ҳамма кучини ишга солиб, ўз қўшинини Субҳонқулихоннинг ғолиб қўшинининг қарши-сида сафга тиздириди.

БАЙТ

Бир ёндан довруг ила келган Рустам паҳлавон
Гуруҳини бошлади солгали ёвга қирон.
Соғу сўлдан дасталар жангта кирарди лак-лак,
Найзалар жон оларди нозанин мужгонидак,
Жон олгувчи минг-минглаб қурол-яроғ тўқнашди,
Бир-бири билан икки ҳайбатли тоғ тўқнашди.
Хабар қилди мирза ҳам майдон аро беаёв —
Эллик минг черик билан жангта кирганини — ёв.
Ануша ҳам бир четда қараб турмай саросар,
Ўз мард қўшинин бошлаб жангта кирди баробар.
Карнайлар ўкирарди қутурган йўлбарссимон,
Гумбурлаган садодан титради еру осмон.
Инди майса-ғиёҳга урушнинг қон, чанг, кули —
Ким, ажал водийсини қоглаб олмиш жанг гули.
Икки лашкар ораси қонга тўлган кўл бўлди,
Тирикликдан ўлимга олиб борар йўл бўлди.

Икки қўшин жангтоҳда ўзаро тўқнашар экан, довюрак баҳодир эрлар ўзларининг жасурлиги, жанговарлиги билан фарқ қилиб, жанг майдонида кўзга ташлана бошладилар. Масалан, Маъсум мирохур⁸ сарой (асли термизлик — Ж. Э.) ўзининг юксак жанговарлик қобилияти, баҳодирлиги,

довюраклиги туфайли ўз тенгдошлари ва баҳодир жангчилар орасида биринчиликни қўлга киритиб, кескир шамшири билан бошқалардан фарқ қила бошлади. У муаттар ҳид таратаётган жасорат майи қадаҳига қувонч билан ўз лабини тегизиш учун сурохийдек чўзилиб, душман устига ёпирилиб деди: "Бутун ҳаётим давомида ғанимга қарши жанг қилиш хаёлида ўз жисмим гилами устида нард ўйнадим; бугун бахтимнинг ўйнайдиган ошиғи муваффақият билан тўғри ташланди. Шу боис умидим шуки, улар билан юзма-юз бўлиш, албатта энди амалга ошади. Қачонлардан бери мен бағрим денгизида жойлашган қалб чиганоғига баҳорий нисор ёмғирининг марваридлар сочишини орзиқиб кутган эдим. Бу орзу қилиб юрган марваридларга мен хоразмликлар билан бўладиган жангда эришсам ажаб эмас",— дедию Абдуқодир ўғлон билан бирга, бутун эътиборини бир жойга тўплаб, майдоннинг чап томонидан ёпирилиб урушга кирди.

Шу кунни жангда ўзининг мардлиги, жасорати билан баҳодирлар орасида Шоҳ Типхожа ҳам кўзга яққол ташланиб турди. Жангтоҳнинг ўнг томонида тили ўткир Неъматуллахожа, ақли, донишманд беклардан Муҳаммадбек дўрмон, Муҳаммад Раҳимбек дўрмонлар ҳам мисли кўрилмаган мардлик ва жасорат кўрсатдилар. Улар душманнинг бир қисмини фақат ўлим саҳросигагина эмас, балки ер қаъридаги жаҳаннамга — дўзахга жўнатдилар. Айни пайтда, бир қатор гапга қулоқ солмайдиган қўрқоқ одамлар душман устига ёпирилиб бормай, сусткашлик қилиб, орқада юрар эдилар. Яна шулар мақмадоналик қилиб, ҳеч кимга сўз бермай, дағаллик; қўполлик билан, тилларини бир қарич қилиб: "Жасур эрлар чопиб, югуриб тез борадилару яна орқага қайтадилар",—дея писанда қилар эдилар.

ҚИТЪА

Ажабланма сира учраса яккаш
Ишончли, бардошли, содиқ, мард инсон.
Даги ажабланма рост келса пасткаш,
Тили узун, жоҳил, қўрқоқ, нотавон.

Улар уруш, албатта, шиддатли ҳужумларсиз ёки орқага чекинишларсиз бўлмаслигини билмасдилар. Жанг пайтидаги шу ҳаракатлардан, қайси бўлмасин, бирон соат кечикса, урушни ютқизган бўлади. Бинобарин, айтадилар:

БАЙТ

Жангта кир жаҳд билан, ёвқур, беомон,
Ё ёвнинг жонин ол, ё ўзинг бер жон.

Шу куни Юсуфхожанинг ўғли Абдуллахожа ва Алимардонбек, ўзларининг муборак номларини замон лавҳасида қолдириб, хон ҳазратлари учун ўз жонларини садақа қилдилар.

БАЙТ

Хизматкорлар камайса, кўнглингда тушмасин губор,
Шоҳ бошидан тушмасин фақат бир тола зинҳор.

Тақдир хоҳиши билан бир қанча бошқа жангчилар ҳам ўлим соати соқийси қўлидаги косадан мўъжизакор ажал гулобини ичдилар.

ШЕЪР

Совути қон ботирлар майдонда ўзиб юрар,
Гуё қон уммонида тимсоҳлар сузиб юрар.
Жасадларнинг майдонда думалаб ётар боши,
Уфққа ботган уларнинг ҳаёт отлиғ қуёши.
Ногоралар лопиллар ҳар қонли ҳалқоб узра,
Чиллиги сузиб юрар гуёки гулоб узра.
Бошдан тушган дубулға ботиб ётар қон аро,
Фалак тўнтариб қўйган ҳаёт косасин гуё.

Кўзга яққол ташланиб турган ҳарб майдонининг бир гўшасида жанг қилиб бораётган Муҳаммад Али номли яна бир баҳодир қўлида найзаси, оёғини узангига маҳкам тираб, душман сафини тенг иккига ёришга ҳаракат қиларди.

Жанг майдонида душман баҳодирлари сопқондан отилган ўқдек эпчиллик билан ҳаракат қилиб, йўлбарссифат паҳловонларнинг қони билан ерни ҳар қанча қизартган бўлсалар ҳам, улар аъло ҳазратнинг жасур, довюрак чангалзор шерларига бас келолмасдилар. Бу муваффақиятлар дўстларнинг тинчланишига, душманларнинг саросимага тушишига сабаб бўлди.

Шундай бир вазиятда хон ҳазратлари байроғининг туғига ғалабанинг майин шамоли эса бошлади. Душман бирлик, ҳамжиҳатлик ипининг учини йўқотиб, шошилиб қолди. Бироқ шундай оғир ҳолат юз берганига қарамай,

бадқирдор Анушахон кечгача жанг майдонидан нари кетмади. Кечки намозни ўқиш учун уруш тўхтатилгач, Хоразм шоҳи ўзининг бахтсиз тақдирига монанд кечанинг қоронғилигидан фойдаланиб, ўзига қарашли давлатмандларни ҳам, ночор камбағалларни ҳам асирга туширгандек, фарзинбанд қилиб, филнинг шафқатсиз юриши билан мот этиб, яъни чорасиз бир ҳолатни юзага келтириб, от суриб Хоразмга жўнади.

БАЙТ

Кимгаким ақлу фаросат ганж эрур,
Олам анга арсайи шатранж эрур.

Бухоронинг бир қанча бой ва камбағаллари, разил, пасткаш одамлари ўз ватанларидан воз кечиб Зарга¹ олиб боровчи йўл билан Урганжга жўнадилар.

БАЙТ

Зафардан бул хабар келди, сурур келди,
Қоронғу дилга пар-пар ёғду, нур келди.

Бу ажойиб, порлоқ, шукуҳли ғалабадан кейин, шу соатнинг ўзидаёқ яхши фазилатлар соқиб саховатли Субҳонқулихон уммондек қалби ва жавоҳирлар сочувчи қўли билан ҳамма жангчиларга совға-инъомлар беришга амр қилди. У ўз хизматкорларига подшоҳ қўрасидаги отларнинг жиҳозлари, асбоб-анжоми, қимматбаҳо тошлар қадалган югани билан, ғилофи тиллакори шамширларигача инъом қилди, баҳодирларга фаранги² духоба-бахмалдан тикилган чакмонлар, турли рангдаги шоҳи кийимлар, ҳисобсиз пуллар совға қилди.

Ҳақиқатан ҳам хон тарқатган беҳисоб тортиқларни баҳор булутини фаҳм-идрок эта олса эди, уялганидан кафтини пешонасига қўйиб, осмондан дурлар тўкмоқни тўхтатган бўлур эди. Агар Бадахшон кони подшоҳнинг инъоми, армуғонларидан воқиф бўлиш, фаҳм этиш қобилиятига молик бўлганида эди, Искандар сингари ҳасадрашк кучидан лаъл, ёқут ўрнига қалбидаги қон зарангдек қотиб қоларди.

БАЙТ

Хон инъом айлади меъёрдан ортиқ,
Этди от-улову яроқлар тортиқ.
Ҳадия олганлар хондан, аввало,
Таъзим бажо айлаб, қилдилар дуо:

"Эй худо, севимли бул сахий подшоҳни
Шафқатли, раҳмдил олампаҳоғни
Токи келмагунча қиёмат замон,
Бало-қазолардан асрагин омон".

УЧИНЧИ МАҚОЛА. ХУДОНИНГ СОЯСИ АЪЛО ҲАЗРАТЛАРИ — СУБҲОНҚУЛИХОН ЗАМОНИДА ЮЗ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР

БАЙТ

Безабон ўз нутқини, айблаб оғоз,
Нуктадон, оқил, донишманд айтди роз.

Улуғ мартабага эришиб, иқболу давлат майидан сархуш бўлиш ва қуёш каби порлаб нур сочиб туриш, дўстлар, улфатлар билан бирга бўлишнинг замирида олам-олам маъно бор. Улуғлик амалига эришгач, хоҳлаган ишингни қиласан, хоҳлаган нарсангни буюрасан, фармони олий чиқарасан. Салтанат майи косасини қўлингга олгач, жаҳонни идора қиласан, ҳукмронлик шаробидан сархуш бўлиб фармон берасан. Бундай вақтда хурсандчилик, севинч, бахтиёрлик эшиклари сен учун ланг очилади. Бироқ бу лаззат ва шодликнинг ичида можаролари, ғавғолари, аччиқ қалампири ҳам бўлади. Бу ҳол Хожақули руҳиятида яққол кўзга ташланади. Унга фирдавсмонанд Самарқанд ҳокимлиги совға қилинганидан кейин, кўзини шира босиб, хонга кўрнамаклик, нонкўрлик қилди, мағрурлик, такаб-бурлик, кибр-ҳавони ўзининг фалокат хотири лавҳаларига нақш этиб, Анушага ҳамроҳ бўлиб Урганжга кетиб қолган эди. Ҳижрий 1097, мелодий 1686 йилнинг баҳор пайтида пардозловчи хотин баҳорнинг азалий дилрабо, ғоят гўзал, қалбни мафтун этувчи янги келинчагини қирмизий тусдаги қизғалдоқлар, мевали дарахтларнинг субҳидамга монанд, оппоқ гуллари билан безаб турган бир вақтда даврнинг юз минг кўзи очилиб нарғис (гул)га ҳамма ҳавас ва завқ билан томоша қилиб турган бир чоғда, Қуръонда: "кўриш қобилиятининг борида, кўзининг очиқлигида ибратли на-сиҳатларга қулоқ сол, бас, ақлинг борида ибодат қил,"— дейилган сўзларга амал қилмай хонахароб, ярамас Хожақули ҳамма малъунлар, жами иблисларга кафиллик бериб, бош бўлиб, карвонбошилиқ қилиб, Сарв ойининг (22 апрелдан 21 майгача, Шамсия йил ҳисобида иккинчи ойнинг номи) охирида, саркаш, ўжар ҳўкиз каби халққа озор бериш учун Урганждан йўлга чиқди.

БАЙТ

Тагин юзи қора ул қайсар душман
Сипоҳлар гудасин жунбушга солди қасдан.

Улуғлик ва обрў жиҳатидан хулафо монанд, худонинг сояси аъло-ҳазрат Субҳонқулихон бу хабарни эшитгандан кейин ғазаб оловида лов этиб ёниб, Балх, Бадахшон ҳокимлари, Андижон ва Туркистон саркардалари жуда катта қўшин билан Бухорога келиб, пойтахтни душмандан ҳимоя қилишга ёрдам беришлари учун фармон чиқарди.

Шундан сўнг соҳибқироннинг чопарлари, сипоҳлари жами шаҳарларда аскарӣй гуруҳлар тузилиб, саодатли ҳазрат ҳузурига даста-даста қилиб жўнатилаётганлиги ҳақида хабар қилдилар.

Балх ва Бадахшондан Биринчи гуруҳ қуёшга монанд шамширининг ёғдусидан жанг майдони ёришиб кетадиган, қиличининг юзи ойнасидан кўнгил кўзи билан фақат ажойиб ғалабанинг гўзал шуъласини кўра олган Муҳаммад Сайидхожа нақибга ўхшаш сардорлар келиб, Искандарнишон шоҳ ҳузурида тўхтадилар.

БАЙТ

Сайидларнинг наслида бўлмагандир ҳеч қачон
Бунингдек шижоатли, жасоратли паҳлавон.

Фўлодият (Пўлодий)² деган жойда Муҳаммад Саъидхожа нақиб билан баҳодир хоразмликлар орасида бўлиб ўтган ҳайратомуз жанг воқеалари қалам билан ихчам, гўзал, мазмундор қилиб ёзилган қуйида, Насафда юз берган воқеалар ҳақида гапирганда, баён этилади.

Жасорат ва баҳодирликда чангалзор шерини армонда қолдирган, дадиллик, довьораклик ва журъатда саҳро йўлбарсидан афзал ва устун бўлган, базм ва зиёфатларнинг нури, Хоразм шоҳи билан бўлган жангларда қайси тарафдан зарба беришни яхши билган урушнинг билимдонни, султон давлатининг қудратли таянчи, яъни иккинчи Рустам иккинчи Маҳмуд³ деб ном олган Маҳмуд парвоначи қатоғон дўрмонлардан ташкил топган Балх лашкари билан етиб келди ва хон бўсағасини ўпиш шарафига муяссар бўлди.

Билимдонликнинг Мисри, олдиндан воқиф бўлиш Шомининг ҳаммоли, ҳамиша яхшиликни қидирган замзам қудуғига лабини қўйиб сув ичиб ўзини жасорат шарбати

билан бахтиёр этган улуғ хожа Муҳаммаджон жуда катта лашкар билан амирлик паноҳига етиб келди. Унинг келиши, олижаноб қалби, айниқса, Қарши халқига қувонч ва шодлик бағишлади. Муҳаммаджон хонга нисбатан ҳамма хусуматларини, гўё ҳаётида ҳеч нарса юз бермагандай, унутиб, дўстлик ҳисси билан тўлиб-тошиб, меҳр ва шафқат билан Маккага зиёратга келган, ҳаж ибодатхонасига киришни истаган кишидан хилофот сингари қудрат ва катта обрў-эътиборга эга бўлган хон ҳазратлари (Субҳонқулихон) остонасида хизмат қилишни ўзига шараф деб ҳисоблади. Шу боис у хон ҳазратлари ҳузурига кириш бахтига муяссар бўлди.

Тез орада шунчалик кўп музаффар қўшин жамлангандики, шу пайтгача осмон сингари жанг майдонини тўлдирган лашкарни, кечаси ҳам, кундузи ҳам ер юзи саваш майдонига айланганлигини, моҳир чавандозлар минган, кўкка сапчиган асов отларини, бедовларини ҳарб майдонига шунчалик кўп, ҳисобсиз шонли жангчи эрларнинг йиғилганликларини фалак ҳам кўрмаган эди. Хон ҳазратлари ўз ихтиёридаги шунчалик кучни — келаётган ёрдамларни, қўшинининг ҳарбий салоҳиятини, беҳисоб лашкарга эга бўлаётганлигини Яратувчининг илтифоти, меҳр-шафқати деб билар эди.

Музаффар қўшиннинг ҳаммаси жам бўлгандан кейин, хон амирлари, аъёнлари ва акобирларига оқ кўнгилик билан меҳрибонликлар кўрсатиб, кенгаш ўтказди ва бадбахт душман билан жанг қилмоқ учун қуръа ташлади. Маҳобатли аъло ҳазратларининг тахти супачасидан жой олган хизматкорлари душман билан жанг қилиш ҳақидаги ниятларини яқдиллик билан хонга билдирдилар. Шундай бир пайтда хон ҳазратлари томонидан эҳтиёткорлик юзасидан Самарқандга юборилган Шоҳбекхожа хонга хиёнат қилиб, Анушахон томон ўтди ва унга бўйсунуш жабдуғини (жулини) устига олди.

У онҳазратларининг қоронғиликни суриб ҳайдовчи меҳр қиличи улуғ ва шарафли Оллоҳ ёрдами билан ёвнинг замон ойнаси юзига ёпишган такаббурлик, димоғдорлик ва кибру ҳаво зангини қириб, ажратиб ташлашини ва қайтадан ўзининг олампаноҳ лутфига, бир хизматкор қул сифатида, муҳтож бўлишини билмасди.

Бинобарин, юқорида баён этилган Жамшид монанд лашкарлар, баҳодирларнинг уруш оловини ёқувчи кенгашидан кейин, Хўшикабий юз баҳодир йўлбошчилигида душман йўлини тўсиш ҳақидаги қарорга келдилар.

Сипоҳлари билан хон зўр бир машварат ёпди,
 Ҳам қўшин, ҳам хон бундан жуда кўп фойда топди.
 Агар Хўшика ботир жангга кирса бу сафар,
 Умид шул, қўлга киргай албатта фатҳу зафар.

Мазкур баҳодир хон фармонини амалга ошириш учун Хўшика баҳодир ўзи билан бирга яна бир нечта амирларни олиб, бу зарур ишни бажаришга киришди.

Урганжий йўлбарсдек феъл-хўйга эга бўлган шердил Хўшика юзнинг келганлигидан хабар топиб, қўрққанлигидан кийик сингари саҳро томон юрди, тулкига ўхшаб найрангбозлик билан йўл юриб, одамларга қуён уйқусини бериб алдаб фирдавсмакон Самарқанд томон юз бурди. Шу аснода йўл босиб бораётган бир пайтда у Нур¹ қалъасига рўбарў келиб қолди. Мазмуни: "Ан-нур фи-с-саводи" (Нур қоронғиликда билинади). У мулоҳаза юритиб, бу қалъа ўрмон шерлардан холи бўлса керак, зеро фириб бериб бу қўрғонни қўлга киритсам бўлади,—деб гумон қилди. Бу пайтларда Нур қўрғонини бошқариш Термизбек Жалоирийга² насиб этган эди. Уни хунрезликда — қон тўкишда "Жасорат осмонининг Баҳроми"— дер эдилар ва зўрликда "шижоат, баҳодирлик майдонининг Рустами" ҳисоблар эдилар. Мардлар ўрмонининг бу шери қари бўрининг тулкидек фириб бераётганлигини кўриб, шамшири тиғини худди Хитой паричеҳраларининг лабидан ўпгандек ўпиб, ўт ёғдирувчи найзаси билан, гўё ошиқларнинг қонли кўз ёшини тўкувчи адоватли бир нигоҳ билан савашмоқ учун шиддат ила жангга отланди.

Бу дафъа ҳам ўз ниятига эришолмаган у ғаламис қалин чангалзордан чиқиб, йўлга тушиб, тез жўнаб қолди.

Хуллас, Анушахоннинг Самарқанд томон юриш қилганлиги ҳақидаги хабар Субҳонқулихонга етди. У дарҳол чопқир отига миниб, Кармина томон жўнади. Хон бу маконга етиб келгач, катта қўшин йиғилганидан кейин, ҳамма улуғ амирлар билан маслаҳатлашиб, жамланган жанговар, музаффар лашкардан ўзига ишониб, зафар байроғини баланд кўтарган, номдор, энг яхши, сараланган қўшинни ажратиб, қайси бирини қайси вилоятга юбориш хусусида қатъий, ўзгармас фармон чиқарди. Мартабаси баланд зодагонлар, ҳурматга сазовор ақлли кишилар, саркардалар қўлларини баланд кўтариб, марҳаматли Оллоҳдан лутф кўрсатиб ғалабани инъом этишни сўраб, илтижо қилдилар. Одамларнинг илтижо билан қилган ибо-

датларини худонинг қабул қилишига ишонган шоҳнинг меҳрибон кўнгли ёришди. Шундан сўнг Субҳонқулихон амирларнинг хон ҳозир пойтахтда бўлиши зарур эканлиги ҳақидаги маслаҳатларини қабул қилиб, самимий қадамлар билан исломнинг маскани Бухорога жўнади.

Бухоро халқи хоннинг Бухорога қайтишидан ниҳоятда хурсанд бўлиб, ажиб бир кайфият билан қўйидаги шеърни ўқидилар.

БАЙТ

Сен кетгач, қолмагани дилларда ором, ҳузур,
Келдингу дилимизга тўлди қувонч ва сурур.
Лутфу марҳаматинга минг бор шукр, Оллоҳим,
Гўё Казбага қайтиб келди тагин Иброқим.¹

Ҳазрат (Субҳонқулихон) адолат тахтига улуғворлик билан ўтириб, подшоҳликнинг олий ҳимматини (эътиборини) лашкар учун қурол ҳозирлаш, халққа ғамхўрлик қилиш, имкони борича, жабрдийда бева-бечораларга ёрдам қилиш ила машғул бўлди. Шунингдек, у парда орқасида туриб, воқеани қандай ҳал бўлишини сабрсизлик билан кутаётган номаълум кишиларни ҳам сабр ила кузатар эди.

БАЙТ

Келиб дуст остонига мағрур бошим эган эдим,
Кўр бўлсам-да, умидга интизор кўз тиккан эдим.

Хон йўлда эканлигида, Одил мирохур минг хоразмийликларнинг бостириб келаётганликларини эшитиб, ўзига қарашли Кармина ҳукуматининг қўрғони душман қўлига ўтиб кетмаслиги учун қўрғон деворларини ва минорасини мустаҳкамлаб, жангга тайёр бўлиб турди. Хоразмийликлар қўрғонни қўлга киритмоқ учун ҳар қанча ҳаракат қилсалар ҳам, бироқ ҳатто даричадан ҳам уларнинг истаклари ўз юзини кўрсатмади, аксинча мазкур мирохур қалъадан чиқиб, уларнинг бошқаларга ҳам зиён етказмаслиги учун, чопқир қиличининг тиғи билан ғанимларнинг адабини берди, жазолади. Бу баҳодирнинг жасорати, ақл билан қилган ҳаракати шу вилоятда истиқомат қилувчиларни: "Ўзларини муҳофаза қилолмадилар," — деган бадномликдан қутқарди.

БАЙТ

Қай қавмнинг ишлари Оллоҳга манзур токим,
Ато этадир унга одилу оқил ҳоким.

Хоразмлик Анушахон отининг бошини Самарқанд томон бурганда, ўзидан олдин жуда кўп ваъдалар битилган хатни сўз устаси-элчи орқали Самарқандга жўнатди. Самарқандликлар Анушахон билан жанг қилмоқ учун етарли куч-қувватга эга бўлмаганликларидан улар кенгаш қонуни¹ куйини созладилар, чангда касални даволаш торини чалдилар, аммо турли-туман товушлар ичидан ўзларининг қутқариш пардалари оҳангини тополмадилар (яъни қийинчиликни енгиш иложини, йўлларини топишга ожизлик қилдилар), чунки улар бегона лашкарнинг жабр-зулми таъмини ҳали тотиб кўрмаган эдилар. Шу боис улар аччиқ кўз ёшларининг хилват жойларда, бурчакларда тўкилишини истамай, ўлим ваҳимасидан қўрққанларидан ажал шарбати билан лабларини ширин қилиб, гўзал ва ёқимли сўзлар билан у юзи қора хоразмлик Анушахонни Самарқандга таклиф қилдилар.

Душманлар самарқандликларнинг сўзларидан уларнинг ўзларига нисбатан дўстона муносабатда бўлганликларини билсалар ҳам, Хиёбонга киришлари билан ўзларининг шайтон яловига ўхшаш байроқларини осиб қўйдилар: Бутун атрофда, ҳамма жойда Чўпонотанинг² этагигача талон-торож, ўғирлик оловини ёқдилар.

БАЙТ

Гуё яъжуж-маъжужлар сайр этгандек кўҳи Қоф,
Чўпонотани айланиб ганимлар айлашди тавоф³.

Самарқандликлар Анушахон томонидан қилинган бундай талон-торожни ва қўпол ҳаракатларининг ўз кўзлари билан кўрган бўлсалар ҳам, ночорлик ва ноиложликдан мамнуният билан Самарқанд дарвозаси калидини унга топширдилар ва каттаю кичик иттифоқ бўлиб, эшик ва даричаларини очиб, Анушахон лашкарларини киритдилар.

БАЙТ

Гар бўлмаса ўрмонда жасур эркак шер,
Шагал кириб келади ўрмонга далер.

Хуллас, тоза, тиниқ дур ўрнини дағал, ҳеч нарсага арзимайдиган, арзон чиганоқлар эгаллади. Анушахон Самарқандга кириб олгач, мусулмонларга жабр-зулм дарвозасини очди. Хўшикабий хоразмликларнинг бу ҳаракатидан хабардор бўлиши билан ғазаб оловида ёниб,

тоқати тоқ бұлди, алам, ҳасрат тутини уни чулғаб олди, осмон бошига ағдарилиб тушиб, гўё ўзини тамом бўлгандек ҳис қила бошлади.

Бир неча муддатдан сўнг у қаддини найза каби ростлади, камон сингари ўз белини маҳкам боғлаб, ваҳимани бир бурчакка улоқтириб ташлади, дўстларга лутф ва меҳрибонлик кўрсатган олампаноҳга катта илтижо, ва ўтинч билдириб, бутун диққат-эътиборини, хаёлини душман билан жанг қилмоққа қаратиб, қуйидаги байтни эслатди:

БАЙТ

Сенга камондек хизмат қилмоқни этгандим ният,
Белда қувват бор экан то хизмат қилурман албат.

Ҳазрат (Субҳонқулихон) ҳам банданавозлик шартлари, қоидаларига амал қилиб, лашкарларидан ғолиб, енгилмас бир гуруҳни Хўшикабийга ҳамроҳ қилиб, уни душман билан жанг қилишига рухсат этди. Мазкур баҳодир ғаламис, фитначи душманнинг исёнини бостиришни ўз вазифаси деб ҳисоблаб, дарё мавжига монанд бирин-кетин бораётган сипоҳлар гуруҳларини бошлаб, Дабусия¹ қўрғонига кириб келди. У хоразмликлар билан жанг қилиш учун барча эҳтиёт чораларини кўрди, қалъа деворларини, минораларини мустаҳкамлаб, душман билан урушмоққа тайёр бўлиб турди. Самарқанд мулкининг келини Анушахон ҳеч қандай хижолат тортмай, уялмай юзидаги пардасини олиб ташлаб чеҳрасини очди. У энди ўзини бахтү иқболга эришган, зафар қучган хон ҳисоблаб, қалби Кеш² томон юришни истаб қолди. Анушахон ҳали Самарқанддан чиқишга улгурмасдан унинг келишидан вақти чоғ бўлган бир гуруҳ одамлар, ўша ярамас, ичи қора, қўрқмас Бекқулибий бошчилигидаги золим кимсаларга қўшилиб, Шаҳрисабздан унга пешвоз чиқдилар ва шаҳарга олиб кирдилар. Шаҳарнинг таниқли кишилари, улуғлари, ақибирлари тепаликка чиқиб каттаю кичикка, донишмандлардек, баланд овоз билан қуйидагича насиҳат қилдилар.

БАЙТ

Ёв лутфу яхшилиқ-ла шаҳарга киргай аввал,
Сўнг жабру зулмин кўриб бўлгайсан ўсал.

Андишани унутган, нотавон, сусткаш кимсалар душманнинг ширин сўзларига алданиб, шаҳарнинг ақобирлари,

таниқли кишиларининг берган маслаҳатларидан узоқлашдилар, насиҳатга қулоқ солмадилар. Шаҳарнинг шарафли одамлари, акобирлари ҳам қийин аҳволга тушиб қолдилар, шу боис тепалиқдан тушиб, хоразмликлар олдида икки букилиб, бошларини ерга тегизиб ҳасрат ила сўзладилар:

БАЙТ

Истилочи шаҳарда турса муваққат,
Фуқаронинг шўриш, кулфати фақат.

Улар вақт гилами устидаги хоразмликлар ўйини абадий эмаслигини, бу ўйинларнинг қум устида чизилган нақш ёки сароб эканлигини, яхшиликлар соҳиби (Субҳонқулихон) давлатининг ҳали барқарор, мустаҳкамлигини, у яна қайтиб келишини англамас эдилар.

Ишнинг оқибатини ўйламай, ҳовлиқиб, гафлатда қолиб, душманга итоат қилганликларидан хижолат тортиб, қийин аҳволга тушиб қолган ўша одамлар хоразмийликлар жўнаб кетгандан кейин, уялганликларидан ўзларини қаерга қўйишларини билолмай, гўё юрмак учун ҳавога кўтарилган шахмат донаси аҳволига тушиб қолдилар.

Хоразмлик (Анушахон) Самарқанд ва Шаҳрисабзни олгандан кейин Қаршининг шавкатли, жасоратли одамлари, суффа аҳли сингари, жума куни Насафнинг жомеъ масжидига йиғилдилар. Бу йиғилишда катта иззат-ҳурматга сазовор бўлган эҳтиром соҳиби, ўз замонининг таянчи, ҳужжати, жасоратли эри Шайхулислом Мирзохонхожа иштирокларида халқ: "Танимизда жонимиз бор экан, давлатнинг қонуний ворисига содиқ ва фидокор бўлиб қоламиз,— деб қасамёд қилдилар. Анушахон Қарши шаҳри аҳолисининг ўз хонига нисбатан шу қадар содиқ, фидокор эканлигини билгач, шаҳар дарвозасини жанг қилиш билан очиш имконияти йўқлигини англади. Бу уддабурро (Анушахон) қаршиликларга олам-олам ваъдалар битилган мактубни, чор-ночор, гайриихтиёрий равишда, хуштакалум, ширинсухан, хушомадгўй элчилар орқали Қаршига жўнатишга қарор қилди. Бироқ унинг мақсади, орзулари Қарши шаҳри аҳолиси томонидан ҳам қўллаб-қувватланмади. Бунинг устига-устак, айғоқчи, жосус элчилар ҳаёт билан хайрлашиб, фано томон йўл олдилар—қатл қилиндилар. Бу воқеа юз бергандан кейин бирон тирик жон, шу масала юзасидан, Қарши аҳолисига юзма-юз бўлмади.

Шундай бир вақтда халифа янглиғ қадр-қиммат, эътиборга молик бўлган Оллоҳнинг ердаги сояси Субҳонқули-

хон ҳазратлари Анушахон мактубидаги ваъдалардан ёғилаётган макр ёмғирига маҳлиё бўлган қози Бадеъ мабодо душманни Қарши устига бошлаб келмасмикан, деган хаёлни фикридан ўтказиб, қалбида қўзғолган бу сирли илҳом боис, уни давлатхона остонасига чақиртирди. Ҳақиқатан олампаҳоқнинг каромати рост бўлиб чиқди. Қози Бадеъ бидъатнинг ﴿ب﴾ (б) қарфини ўз номи бошига қўйиб, диёнатнинг ﴿د﴾ (д) қарфини ўз гарданидан соқит қилиб, улоқтириб ташлаб, урганжликни жону дили билан қабул қилиш учун аҳд-паймон қилиб, у билан иттифоқ бўлиб, унга хат-хабарлар юбориб турарди. Унинг хатининг мазмуни қуйидагича: "Ануша давлатининг товуси Самарқандликлар базмида жилва қилиб турар экан, унинг менга миннатдорчилик билдириши, суюнчилари табиатим тўтиси жон комини (танглайи, оғзини) ширин қилолмайди. Агар муборак зот Хоразм шоҳи саодат, бахт ҳумоси сингари менинг бошимга ҳам соя солса, мен ўз кўнглим қушларини бошқаларнинг берган инъоми, совғаси домига ташлаб қўймасдим, Анушахоннинг давлатхоҳлик шартларини тўла бажарган бўлур эдим".

Қози Бадеъ шундай бемаъни, беҳуда орзу-умидлар билан ғарқ бўлиб турган бир вақтда, Одинамуҳаммад чуҳраогаси туркман қозини адолат қибласининг даргоҳи, подшоҳ арки бўсағасига ҳозир бўлиши ҳақидаги олампаҳоқнинг фармонини келтирди. Қозиди бу фармонга бўйсунитдан бошқа иложи қолмагандан кейин у шошилинч равишда онҳазратларининг осмонмонанд саройига қараб йўл олди.

Мовароуннаҳрнинг барча гулзорлари хоразмийлик (Анушахон)нинг зулм ва ҳақсизлик тиканидан тозалангач, қози Бадеъ хоннинг ҳалок этувчи қаҳр-ғазаби дарёсидан жонини сақлаб қолиш ва тирикликнинг нажот соҳилига чиқиб олмоқ учун ҳисобсиз поралар берди, барча мол-мулки унинг гуноҳлари устини ёпадиган чойшаб бўлди, шу аснода хоннинг бадхоҳлик таҳдидидан қутулди.

Шу пайтда амирга қарашли бўлган Қарши ҳукуматига Жувонбий оталиқ ҳокимлик қилар эди. Унга ўхшаган ҳукуматни безайдиган адолатли ҳукмдор бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Унинг оддий қалби тозалик борасида ойнадек эди, йўқ ойна эмас, балки жаҳонни ўзида акс эттириб турган жом эди. Шу боис унда ҳар қандай кишининг ҳолати-руҳияти намоён бўлиб турарди. Унинг қалб ойнаси порахўрлик ва бирон буюм эвазига сотилиш доғлари билан ифлосланмагани сабаб, бирор-бир масаланинг асосий моҳиятини аниқлаш борасида чин билан ёлғонни мусаффо

тонгдек фарқ қилар эди. Бу адолатли баҳодир ҳам қози Бадеевнинг мақтовга арзимайдиган ҳаракатларидан хабардор бўлиб қолиб, унинг умид хирмонини қаҳр-ғазаб олови билан ёндиришига озгина қолди.

Ҳа, донишмандларнинг айтишларича, коинотга зеб бериб, ёритиб турган олам ойнаси (қуёш)ни этак билан ёпиш мумкин бўлмаганидек, давлат ишларини олдиндан кўрувчи ақлли, ишбилармон вазир бўлмаса, оламни забт этиш учун ўткир шамширлари билан жангга кирган баҳодир эрлар ҳам саваш майдонида шон-шарафга эришолмайдилар, қалам билан мўъжизалар яратувчи дўстликни ҳам тарғиб этиб бўлмайди.

Оллоҳнинг хоҳиши билан тақдирда олдиндан белгилаб қўйилгани сабаб, ислом манзили — Бухоро ҳукумати тахтига ўтириш ва уни бошқариш худонинг ердаги сояси ҳумоюн ҳазратлари (Субҳонқулихон)га насиб этгандан кейин, олампаноҳ вазирликка тааллуқли бўлган ҳамма ҳужжатларни, қоғоз ва дафтарларни энг тажрибали мирзоларга, ислом динининг улуғвор ҳимоячилари бўлган, эл-юрт орасида катта ҳурмат қозонган таниқли олимлар; Мирзо Абдулбоқи девон ва Мирзо Ризо дафтардорларга топширди. Келинларни пардозловчи қандайдир бир аёлнинг иши натижасида гўзаллар сочи паришон бўлганидек, тартибсиз бир ҳолатга тушиб, одамлар қаддини буккан ҳаёт бу одамлар қаламининг аралашуви билан изга тушди. Шу даврнинг одамлари айрим мирзоларнинг пешонаси ажинидан акс этиб турган золимлиги, адолатсизликларидан ноилож қолган эдилар. Энди улар бу икки эрнинг қаламидан томаётган, Исонинг мўжизакор нафасига молик бўлган ҳақиқат доруси билан соғайиб кетдилар. Бу икки эр тақдирининг Сухайл юлдузи Яман устида чиққанлиги боис, бахтлари очилди. Улар мамлакатнинг бошқариш юганини ўз қўлларига олишлари билан онҳазратларининг давлати камолот даражасига эришди, яъни баркамол, бекаму кўст давлатга айланди. Уларнинг шуқуҳли қаламидан тўкилаётган ширин сўзлари билан Мовароуннаҳр гулхонаси суғорилиб турилган бир пайтда, мамлакатни идора қилиш боғида янги-янги гуллар пайдо бўлиб, подшоҳлик гулхонасини беназир, тенги йўқ чаманлар билан тўлдира бошлади.

Онҳазратлари ўзларининг оламни бехато акс эттирувчи мусаффо фикри, тафаккури билан Мирзо Абдулбоқи жуда катта қобилият соҳиби эканлигини, у вазирлик вазифасига қўйилган талабдан кўра кўпроқ фаолият кўрсатаётганлигини кўрди. Шу боис хон унинг ша-

карқамишдан ясалган қалами билан хонликни безатаётганлигини ҳисобга олиб, оламини забт этувчи қилич билан мукофотлади, қаламкашлик соҳасидаги юксак истеъдоди учун унга яна бир шамширни қўшиб берди. У энди, хон хизматкорлари, улуғ амирлари ўтирсалар ҳам, турсалар ҳам, уларнинг орасида бўлиш шарафига эришди.

Ёвуз ниятли, бадкирдор ҳасадчиларнинг ғийбати, буюхтони боис Мирзо Абдулбоқи девон ҳам, Мирзо Ризо дафтар ҳам обрўйсизлантирилиб, мансабларидан туширилди. Улар бадном бўлиб, кучсизланиб қолганларидан сўнг тақдир тақозоси билан ўз лаш-лушларини йиғиштириб, ёлғиз яшашни афзал кўриб, хилватхонанинг бир бурчагини қароргоҳ қилдилар. Хон вазирликка алоқадор бўлган ҳамма ҳужжатлар, рўйхат дафтарини девсифат, ёввойи ҳайвонга монанд пасткаш, қабиҳлик, ҳақсизликнинг соҳиби, тутқич бермайдиган чаптаст Мирзо Бекларга берди. У бахт келтирувчи қақнуснинг кузги уйига жойлашиб олгандан кейин, бадбахт, толеи паст фуқаролар учун жазо дарвозасини, одамларни хонавайрон қиладиган ҳисобсиз солиқлар эшигини очиб қўйди. Унинг мана шундай жирканч, нафратга лойиқ ҳаракатлари боис фуқароларнинг ёруғ кунлари қоронғи кечага айланди. Лашкарнинг қувончи, хурсандчилиги ҳам тез ва жуда узоқ вақт йўқолди. Мусулмонларнинг ночор аҳволи ҳақида сўзлаш девон сардори хожа учун худди афсунгарнинг ялиниб деворга гапириши билан баробар эди. Чунки унинг нохуш қаламидан сув ичиши лозим бўлган, унга тобе Мовароуннаҳр чаманзоридagi давлат шундай аҳволга юз тутдики, парокандаликдан жонсарақ бўлиб, темирчининг қўрасига тушиб қолган беқарор симобдек, сувсизликдан қовжираётган экинлардек, ҳалокатнинг ёқасига келиб қолди.

Одамлар унинг ёзган фармонлари асосида жуда кўп солиқларни тўлай бошлаганлари оқибатида қийин ва танг аҳволга тушиб қолиб, қибланома (қутбнамо-ер шари қутбларини кўрсатувчи компас — Ж. Э.)нинг мили сингари ўзлари туғилиб ўсган юртларида тентираб, сарсон-саргардон бўла бошладилар. Ниҳоят, улар ҳаддан ташқари но-чорликдан сабр косалари тўлиб, ноумид қўлларини кўтариб, Яратувчига илтижо қилиб дедилар:

БАЙТ

Ул золимдин бошнимизга ёгди чексиз ғам-алам,
Ё худо, дастини кес ҳам айлагил бошини ҳам.

Бинобарин, бир неча кун ўтмасдан халқнинг беҳад ибодатлари ижобат бўлиб, худо томонидан қабул қилинди. Қабиҳ хатти-ҳаракатлари боис у шармандаю шармисор бўлди, иснодга қолди, у эккан дарахтлар ёмон мевалар бера бошлади, ерга ташлаган ёлгон сўзларининг уруғи бузила, ҳатто чирий бошлади. Унинг ишдан четлаштирилиши мусулмонларнинг зўр қувончига сабаб бўлди. Шу боис аслзодалар ҳам, оддий одамлар ҳам, тинчиб, таскин топдилар. Умид борки, яхши кишиларнинг ашаддий душмани бўлган бу иккинчи Абу Жаҳлнинг¹ қазосидан кейин дўзахийлар ҳам унинг ўлимидан огоҳ бўладилар. Жаҳаннамнинг азалий фуқаролари: Абдурахмон ибн Мулжам² ва совут кийган Шимр³ бирга унинг мотамига келадилар. Улар бадбахт, баттол Мирзобекларни куйдириб кул қилиб, ном-нишонсиз йўқ қилмоқ ниятида биронта махлуққа жаҳаннамнинг қовжираб келган дарахтларидан юк-лаб, шунинг билан бирга, тутантириқ учун бир лангар (Бу ўринда катта табақ маъносида — Ж. Э) чўғ олиб келишни Язид ибн Муовияга буюрадилар. Дўзахийларнинг ҳар бири беклар ҳақида ҳарорат билан қуйидаги сўзларни айтади:

БАЙТ

Яхшиларнинг душмани, сенга булсин минг лаънат,
Сендек қабиҳ ёвудан худо асрасин фақат.
Оллоҳ иродаси-ла мен фол очганим пайтда,
Беклар ҳоли намоен бўлди ушбу қўш байтда.

БАЙТ

Дузахларнинг соҳиби лаънатлаб деди они:
Сен — иккинчи Дажжолсан⁴, гуноҳларнинг сарбони.
Етти қават дўзахга нақш айладинг сўзингни,
Гар кечикдинг, аммо дастлаб ўтга отгил ўзингни.

Энди насл-насаби жиҳатидан асли Муҳаммад пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васалламнинг гулистонида етилган, боғнинг гули бўлган Муҳаммад Сайидхожа нақибнинг фаолиятини ҳикоя қилиш вақти келди. Унинг хусусидаги ҳикоянинг мазмуни қуйидагича: Анушахон Самарқандга киргач, у исён байроғини янада баландроқ кўтарди. У энди тўрт минг сипоҳдан иборат бўлган ўзининг баттол, қаҳри қаттиқ одамларига Касбий⁵ ва Косонга бостириб кириб талон-торож қилиш ҳақида фармон берди. Анушахоннинг кўрсатмасига мувофиқ унинг кишилари мусулмонларни

шилмоқ, таламоқ учун йўлга тушдилар. Шу пайтда ёғийнинг баттол гуруҳлари қароқчилик қилиб, халқнинг мол-мулкани зўрлик билан тортиб олиб, талон-торож қилаётганликлари ва ҳеч қандай тап тортмай, бепарволик билан ҳамма ерда ўз ҳукмларини ўтказётганликлари ҳақидаги хабарни олампаноҳга етказдилар. Бу воқеадан огоҳ бўлган хон мазкур ишни бир ёқлиқ қилмоқни улуғлик ва бахтнинг гули, мақтовларга лойиқ Муҳаммад Сайидхожа нақибга топширди. У бу хатарли ишни даф қилмоқ учун, жуда катта журъат билан, гижинглаган учар оти тизгинини душман томон буриб йўлга тушди.

Пўлодий қишлоғи Баҳромга монанд қасоскор лашкарларнинг қароргоҳига айлантирилгач, онҳазратларининг сипоҳларидан бири Муҳаммад Сайидхожа нақибга бадбахт душман беҳуда хаёл ва ўйларга ғарқ бўлиб, хон қўшинлари билан жанг қилмоқ мақсадида яқинлашиб келиб қолганини хабар қилди. Бундай хабарнинг овозаси хонни ҳимоя қилишга отланган нақибга етиб келгач, у икки юздан камроқ, бироқ фақат жасур баҳодирлардан иборат бўлган бир гуруҳ сипоҳлар билан Пўлодий қишлоғидан чиқиб душман йўлини тўсди. Ажал водийси кема сини эслатувчи бу саҳрода икки томон лашкарлари, темир кийимли тимсоҳлар сингари, саф тортдилар. Эраж эшикоғабоши дўрмон, Ниёз қўрчибоши қатоғон, Жонибек чўҳрабоши қирғиз, Муҳаммад Мурод мирзабоши сингари баҳодирлар ва бошқа сипоҳлар ҳам қоплонлардек наъра тортиб, жангга кириб, ўткир, душман бошини танидан жудо қилувчи қиличлари билан қон тўка бошладилар. Шу ёруғ дунёда яшовчи кимсаларга охирзамон белгиларини, яъни кема сингари уммон қаърига чўкиб бораётган коинотни — охират кунини кўрсата бошладилар. Ўзларининг чанқоқ шамширларини душман бошидан оқиётган қонлар билан суғориб қондирдилар. Оламни ёндирувчи найзаларини душман кўксига санчиб, уларнинг юракларида ҳам ажал оловини ёқдилар, камонларининг тез учар ўқлари билан душман кўксини тешиб роҳатландилар. Душман лашкарлари ҳақида гапирганда шуни эслатиш керакки, улар ҳам хон ҳазратларининг дубулгани ажал келтирадиган найзалари билан уриб туширишга қодир бўлган обдон кескир шамширлари билан бир зарбда тошни ҳам икки бўладиган қувватига эга музаффар лашкари ҳужумларини қайтариш ва ғалаба қозониш, ҳарб майдонидаги ташаббусни ўз қўлларига киритиш ниятида, имкониятлари даражасида, оёқларида маҳкам туриб, жуда катта матонат ила жанг қилишга ҳаракат қилар эдилар.

Шундай бир вазиятда Муҳаммад Сайидхожа нақибга ёрдам қилмоқ учун Нодирбий додхоқ ва Али Сайид эшикогабоши арғун¹ турк жангчи гуруҳлари билан бирга музаффар байроқларини баланд кўтариб, тўзғиб учиб юрган чанг-тўзонларини босмоқ ниятида булут ёмғир қуйгандек, чақмоқ чақиб, ёғду сочгандек, қуёш чиқиб, ўз нурлари билан тун қоронғилигини тарқатгандек жадал етиб келдилар.

Шундан кейин, бахтиқора, толеи паст душманларининг ҳамжиҳатлиги хитойлик гўзалнинг сочлари сингари тарқаб, тўзиб кета бошлади. Оллоҳнинг марҳамати билан эсаётган майин ёқимли шабада улуғлик гулхонасига кириб, шарафли хоннинг умид гулларини умрбод, мангу очилиб туришини таъминлади. Бу ҳолатни қуйидаги араб ибораси ҳам тасдиқлайди: "Кимки аввалдан она қорнида бахтли бўлган бўлса, шу бахтли бўлади"! Юракни қувонтирувчи ғалаба ва тантаналарнинг ҳаёт гулхонасидан таралаётган ёқимли ҳиди қуйидаги сўзларга ҳам дахлдордир: "Худо яхши бўй-баст билан ўстирди"! Бу жумлада Субҳонқулихонга яратувчининг меҳрибонлиги, марҳамати ифодалангандир. Ёв аскарлари мусибатли офатга дучор бўлган юзларини қочиш саҳросига бурдилар. Хон ҳазратларининг лашкарлари баттол душман саркардаларининг бошларни эгар қайишига боғлаб олиб келиб, ўз саркардалари Муҳаммад Сайидхожага кўрсатиб, кўз-кўз қилиб, унинг пойига ташладилар. Уларнинг қонга беланган маъюс калласи ўз аҳволларини баён этиб, қуйидаги сўзларни айтгандай бўлур эдилар.

ШЕЪР

Узангига осилди бошим,
Кетиб қолди толе аксига.
Калласидан ажраган лошим
Тушар эди ажал рақсига.

Шундан кейин, Муҳаммад Сайидхожа нақиб душман ҳақида ўйлашни ўз хаёлидан чиқариб, шу жойдаги қароргоҳига қайта жойлашиб олди ва ғалабанинг боиси бўлган худога чексиз миннатдорчилик билдирди, рақибнинг ҳужумини қайтаришда намуна бўлган жасоратли баҳодирларга совғалар берди, уларга лутф ва илтифотлар кўрсатди.

Яна баҳодирлик ва жасоратнинг соҳиби сифатида ном чиқарган, жанг пайтида ҳеч қачон шон-шухрат, мартаба,

мол-дунё орттириш борасида ўйламайдиган Неъматулло хожа эшикоғабоши ҳақида ҳикоя қилиш жоиздир.

Золим Анушахоннинг Миёнкал¹ вилоятида ҳам исён оловини ёққанлиги муносабати билан мақтовга лойиқ, шоҳ — Субҳонқулихон юқорида эслатилган хожа ҳақида фармон чиқарди. Фармонда кўрсатилишича, Неъматулло хожа эшикоғабоши ўзига тобе баҳодир аскарлар гуруҳи билан бирга бутун қобилияти ва удабаролигини ишга солиб, баттол душман исённи зўрлик билан бостириб, уларни қириб ташлангандан сўнг бориб Дабусия қалъасида жойлашган мардларга қўшилиши лозим эди. Шу фармонга мувофиқ катта жасорат соҳиби Неъматулло хожа душман йўлини тўсмоқ учун отининг тизгинини тортиб, Миёнкол томон бурди. У душманнинг баттол гуруҳлари изидан қувиб бориб, Кармина канорасидаги Қорабоғ қалъасида етиб олди. Икки орада жуда қизгин ва даҳшатли жанг бошланди. Неъматулло хожа олтин суви билан безатилган ярқироқ шамширининг ўткир тиги билан ёвузлар тўдасини қириб ташлади.

Шундан кейин, ғаним билан жангни давом эттириш ниятида бу ердан жўнаб, Дабусия қалъасига кириб борди.

Воқеа ва ҳодисалардан яна бир нохуш ҳолат юз берди. Ўзининг гўзал ташқи кўриниши, ёқимли руҳияти ва поклиги, олижаноблиги жиҳатидан оламда тенги бўлмаган исломнинг одил шайхи Хожа Зикриё Анушахоннинг айёрлиги, мунофиқлиги ва бадкорликларини ўз кўзи билан кўргач, унинг бундай табиати Хожага жуда қаттиқ таъсир қилиб, худди Самарқанднинг мевали ниҳолига монанд жуда ёш қизларидан бирини истар-истамас, чор-ночор, қабиҳ Анушахонга берди, соф, мусаффо марваридни арзон чиганоқ билан бир ипга тизиб, никоҳ занжири билан кишанлаб, шу ернинг ўзида баттол Анушахонга қўшди.

Бу нохуш воқеа Мовароуннаҳрнинг ҳамма чаманзорлари душманининг азоб-уқубат тиканидан батамом тозалангандан сўнг: "Хожа Субҳонқулихонга хиёнат қилди" — деган гап тарқалишига сабаб бўлди. Шу боис Хожа Зикриё ҳам ўз табиати жиҳатидан қўрқоқ тўтига ўхшаб, бошини эгиб Ҳиндистон чаманзорларига қараб йўл олди. Йўлда ер остидаги қафасга кириб, сукунат дунёсида яшашни лозим топди, яъни ўлди.

Бинобарин, Анушахон Аҳро²р² наслидан бўлган хожалар билан қариндошлашиб олганидан кейин, ўз атрофида бирмунча одамлар тўдаси йиғилганини кўргач, Хўшикабий оталиқ жойлашиб олган Дабусия қалъасига қараб йўл олди. Бу баҳодир журъат қадамларини дадил ташлаб, омонсиз

жангга кирди. Икки орада даҳшатли уруш бошланди. Оталикнинг довюрак баҳодирлари қилич ва шамширларини қўлларига олдилар. Хоразмийликлар ҳам дубулғаларини бошларига кийиб, жуда катта ишонч ва матонат билан дадил одимлар ташлаб, ўз мухолифлари устига бостириб бордилар. Бир-бирига нисбатан душманлик руҳи билан суғорилган икки қўшин омонсиз жангга киришди. Улар бу жангда бир-бирларининг бошларига изтироб, офат, қазо-ўлим тупроғини сепа бошладилар. Мовароуннаҳр баҳодирлари ярқироқ қиличларининг суви билан меҳр-шафқат тасвирини душманларнинг ҳаёт китобидан ювиб ташладилар. Хоразмийликлар ҳам ўз шамширлари тигини қомати расо, хушбичим йигитларнинг лабларидан оққан ширин қонлари билан қизартдилар.

Душман ўз ниятларини амалга ошириш учун ҳар қанча жонбозлик кўрсатган бўлса-да, бироқ уларнинг бутун ҳаракатлари тескари кетиб, иложсиз, ночор қолиб енгилдилар.

Нихоят, ғалаба гулхонасидан шодлик ва хурсандчиликнинг ёқимли, оромбахш насими мусулмон салтанатининг подшоҳи Субҳонқулихонга етиб борди. Онҳазратнинг лашкарлари ғалабани қўлга киритганлардан хурсанд бўлдилар. Душман қўшини эса шармандаларча енгилиб, ғам-андуҳ, мусибат билан Самарқанддан чиқиб кетди.

ШЕЪР

Еру кўк қизарди тўкилган қондан,
Жон олиб чарчади ҳатто ўлим ҳам.
Қон-қирон авж олган ушбу майдондан
Душман лашкарлари чекинди пурғам.

Анушахон турклардан иборат аскар йиғиб, яна бир неча марта Дабусия қалъаси атрофида жанг-исён оловини ёқмоқ учун зўр бериб ғайрат қилди. Онҳазратлари — Субҳонқулихоннинг жангларда синалган баҳодир аскарлари бахти қора душманнинг исёнини бостиришда жонбозлик кўрсатиб турдилар.

Шундай бир вазиятда ҳар куни жанг ва уруш олови ё у жойда ёинки бу жойда лов этиб ёниб турарди. Юришда ҳам, туришда ҳам тенгсиз, мисли кўрилмаган куч-қувватга эга бўлган у онҳазратлари — Субҳонқулихоннинг баҳодир лашкарларига зафар насиб этган экан, улар ўзларининг ўткир тигли қиличлари билан жуда кўп мухолифларининг эртанги ҳаётини кечки ўлимга айлантирдилар.

Шундай қонли урушлар бўлиб турган пайтларда Ёдгорбий мингнинг ўғиллари Ниёз ва Раззоқбердибийлар ўткир шамширлари билан ажралиб турдилар. Шундай қилиб, Анушахон сипоҳлари, онҳазратларининг лашкарлари томонидан кўрсатилаётган бундай чексиз баҳодирликни, жасоратларни ўз кўзлари билан кўрганларидан кейин, шошилиб, саросимага тушиб, жангни ютқиздилар. Бинобарин, урганжликлар Субҳонқулихон лашкарлари қўзғаган кучли бўроннинг зўрайиб бораётган ҳамлаларига дош бериш ҳақида ўйлаш пуч, беҳуда бир хаёл эканлигини тушуниб етганларидан кейингина, умидсиз қадам ташлаб, офат водийсига йўл олдилар.

БАЙТ

Лочиндан қочган каклик ёки тоғдан тушган сел —
Мисли ёв чекиндиким, қувиб ета олмас ел.
Унинг пайига тушди голиб лашкар сарсари,
Қора қишни қувлаган фасли баҳор сингари.

Шундай қилиб, Анушахон бўм-бўш бўлиб қолган Самарқанд водийсида давлат коптогини ўз куч-қувватининг эгри таёқчаси (чавгони) билан вақтинча қўлга киритиб турган кезларида ўша кўрнамак, баттол Бекқули бошига олтин ип билан тикилган сариқ лола монанд телпагини кийиб, Самарқанднинг доимий султони бўлиб қолишни орзу қиларди. Шу боис, бу сариқ лолаларнинг сафросидан тўйиниб айниган кимса, гўзал Самарқанднинг ҳақиқий султони бўлиб қолиш умидида қизил лолага монанд, ботини қора, зоҳири қизил кийимлар билан безаниб, кибру ҳаво майи билан маст бўлиб осмонни ердан, ерни осмондан ажрата олмади, юқори мартабага эришиш сархушлигидан у шундай бир аҳволга тушдики, эс-ҳушини йўқотиб, паст-баландни билмай қолди. Бахтиёр онҳазратлари Субҳонқулихон бу лаин, бахтиқоранинг калтафаҳмлигидан кулар эди. Бу бахтсиз кимса, худди қалби кўр бўлгандек, яхши, хайрихоҳ одамларнинг насиҳатини эшитмасди. Чунки бахтсизликнинг чинакам соҳиби бўлган бу кимсанинг қулоғи беғамлик ва бепарволик пахтаси билан маҳкам бекитилган эди.

Хон баҳодирларидан бири бўлган Муҳаммад Раҳимбий юзнинг куч-қувватидан Оҳангарон тоғларининг қоплонлари ваҳимага тушиб қочар, тоғ эчкилари-кийиклари йўлбарс ҳайбатидан қўрққанларидан қояма-қоя сакраб, қуёндек чопар эдилар. Унинг шукуҳли, музаффар дабда-

басидан Тошкент чангалзорларидаги шерлар, яъни қирғизлар, қорақалпоқлар, қозоқлар ҳам чекинардилар. Улар, хоразмийликлар Самарқандни забт этиб турган бир пайтда, ораларида кучли, мустақкам иттифоқ тузилганига қарамасдан, жуда кўп қурол-аслаҳага эга бўлган қирғизлар, қорақалпоқлар, қозоқлар, фармон билан "Баҳодир" унвонини олишга муяссар бўлган Аллабердибий минг билан биргаликда, хон ворисларига хайри-хоҳликларини намойиш қилиб, йўлга тушдилар. Улар жуда катта, сан-саноғини билиб бўлмайдиган оловкор лашкар билан Ўратепадан¹ чиқдилар. Хоразмликлар билан жанг қилишни ўз бурчлари, вазифалари деб англаб, Сўзангарон² қалъасидан ўтиб, ўзларининг қаҳрли нигоҳларини душман байроғига тикдилар. Хоразмликлар хон ҳазратлари лашкарларининг икки томондан бераётган зарбалари ва отаётган ўқларига нишон бўлаётганликларини кўргач, ўзларининг бахтли бошлари бахтсизлик қайчиси орасига тушаётганлигини англадилар, шу сабаб улар ақлдан озиб мулоҳаза юритиш ипларининг учини, худди игнасини йўқотгандек, йўқотиб, ички чоклар сингари яшириниб, Оллоҳ кўрсатган тўғри, рост йўлдан ҳам адашиб, саросимага тушиб қолганликлари боис амалга оширилиши лозим бўлган орзу-истаклари пучга чиқди.

Шундай қилиб, Анушахон мусулмон давлати бахтли баҳодирларининг кучли зарбаларидан қўрққанлигидан, Самарқандда уч ойдан ортиқ яшашнинг ҳеч иложи йўқлигини тушуниб, тезроқ Бухорони забт этиш мақсадида, ўз ўрнига Бекқули ва унинг ўғлини қолдириб, Самарқандни тарк этди ва йўл устидаги Дабусия қалъасини четлаб ўтиб, шошилинч равишда Ғиждувонга кириб борди.

Анушахоннинг чекиниш сабаблари ва унинг Самарқандни тарк этганлиги халқ оддий ва юқори қатламларидан ғоят катта лашкар йиғиб, уруш анжомларини тайёрлаб, Бухорони забт этмоқ учун Ғиждувон четидаги Жилвон ариғи бўйида жойлашганлиги ҳақидаги хабар подшоҳга етказилгач, онҳазратлари бадбахт Анушахоннинг янги исёнини бостиришни ўз бурчи деб ҳисоблаб, бир неча амирларига ёввойилашган, одамовининг йўлини тўсмоқ учун, кун ботиш томондаги қўшиннинг жойини ўзгартириб, жуда эпчиллик ва айёрлик билан уни тўхтатиш ҳақида фармон бердилар.

Шундан кейин, хоннинг ўзи Оллоҳ ижозати билан бахтиёр оёғини чопқир тўриқ отининг узангисига қўйиб: "Тоғдан қулаётган кўчки каби унинг устига тез бостириб беришга ҳаракат қилсак, албатта, бу баттолни сувда ҳам, қуруқликда

ҳам янчиб ташлаб, йўқ қилишимиз мумкин", — дедилар. Яна у киши илҳом тили билан ўз сўзларини давом эттирдилар: "Марҳаматли улуғ Оллоҳдан шуни умид қиламизки, бу одамнинг узган ўқи у ният қилган нишонга тегмайди, балки ўзи ёққан оловда ўзи ёниб, гам-аламнинг ҳароратли ўтида ўзи куйиб, тамом бўлади". Хон ҳазратлари берилиб, илҳом билан ушбу сўзларни гапирётган бир пайтда, Хожа Хованд Маҳмуд Аҳрорий келиб, улуғ музаффар Субҳонқулихонга кечга яқин пайтда Анушахон қўшинида изчиллик, мустаҳкам бирлик бузилиб, Катта Айиқ юлдузи сингари тарқаб, инқирозга юз тутганлиги боис Хоразм томон жўнаётганликларини хабар қилди.

Бир қанча бахти қора, лақма ва гўл кимсалар Субҳонқулихонга хиёнат қилганликлари учун хоразмликларга эргашиб жўнадилар. Анушахон кетгандан сўнг, йўлдан озган бир қанча гумроҳлар руҳий тушқунликка учраб, яшаш воситаларидан ажралиб, умидсизлик водийсида дайдиб юрдилар. Уларнинг бир қанчаси номуносиб, нолойиқ қилиқлари сабаб, уялганликларидан нобоп юзларига йўлдаги чангларни суртиб, қизарган бетларини ўкинч тупроғи билан артиб, онҳазратлари — Субҳонқулихоннинг чексиз меҳр-муҳаббатидан умидвор бўлиб, унинг остонасига келиб, адолат Каъбаси олдида бошларини эгиб, кечирим сўрадилар. У ўзига хос фавқулудда шуҳратли, марҳаматли шоҳ эканлиги боис, уларнинг айбини мулойимлик ва хурсандчилик ила афв этиш чойшаби билан ёпди.

БАЙТ

Кимни Оллоҳ оқил қилур, доно қилур,
Ул ўлиммас, афв этмакни афзал билур.

Бу воқеадан кейин, Бекқулибийнинг қалбига ғоят катта ва чексиз қайғу жойлашиб олди. Шу боис у даҳшатга тушганидан Самарқанддан кетиб, саҳроларни кезиб, Хоразм томон жўнади. Шундан кейин уни ҳеч ким кўрмади. Сахий, олижаноб шоҳ Субҳонқулихоннинг бақувват қўли душманларнинг бирлик гиламини ситиб-титиб юбордики, бир ҳафтадан сўнг Мовароуннаҳр чаманзорларида улардан бирон киши ҳам қолмади.

Анушахон яна бир марта ўзининг пуч, беҳуда орзу-ниятларини амалга оширмақ учун ўз одамларига инъом, тортиқ дарвозасини очиб, жуда кўп миқдордаги лашкарни яроғ-аслаҳа билан таъминлаб, қуроолантириб, Қуръоннинг еттинчи сураси, 179-оятда айтилганидек, чорва молларига ўхшаб Бухорога жўнади. У чангалзорда шернинг йўқли-

гидан фойдаланиб, макр ва ҳийла билан кириб олиш мумкин, деб ўйларди, бироқ у баланд учаётган бахт лочинини муғомбирлик, маккорлик билан тутқун қилиш мумкин эмаслигини англаб етмасди. Бахтнинг гузал қуши бир марта қудратли қўлдан қутулиб чиқса, яна у асрлик тўрига тушмайди.

БАЙТ

Юз ўгирган бўлса сендан бахт агар,
Беҳуда ўртанмаю куйма, жигар.
Бой берилган бахт учун чекма фиғон,
Дарё умринг ортга қайтмас ҳеч қачон.

Йўлда жазоловчи Оллоҳ унга (Анушахонга) қуйидаги тарзда даҳшатли касалликни юборди.

Анушахоннинг бошқа фарзандларига нисбатан жуда ортиқ даражада севадиган, ҳар жиҳатдан унга ҳаддан ташқари эътибор берадиган, қалбининг қувончи, кўзларининг нури деб юрган бир ўғли бор эди. Ана шу эрка ўғил отасининг кўзига мил тортди, яъни қизитилган темир таёқчанинг ўткир учи билан кўр қилди. Анушахон ушбу жазо бу ёруғ дунёда ўзининг амалга оширган нобоп ишлари учун қасос эканлигининг гувоҳи бўлди. Ҳали бу бахтиқаро орзу, умид ва ишонч косасидаги майни қўлига олиб улгурмасдан, унинг кўз косаси ёруғликдан маҳрум этилди. Наргис гулига монанд табиати кулбасини бахт чироғи ёритмаганидан кейин, унинг кўзларидаги ёруғлик хиралашиб, тамоман сўнди...

Худонинг хоҳиши билан Анушахоннинг бахти Хоразмнинг қайсидир бир бурчагида думалаб, ботиб бораётганида, қудратли онҳазратлари Субҳонқулихоннинг бахт қуёши Бухоро уфқида кўриниб, бутун олам сатҳини ёрита бошлади. Хоразм амирлари ўзларининг Субҳонқулихонга душман эканликларини намойиш этиш учун ор-номус майдонида Анушахон билан ҳамжиҳат, бирга ҳаракат қилаётганликларини кўз-кўз қилиб, унинг атрофида парвона бўлиб, думларини ликиллатиб хушомад қилиб юрган бўлсалар, подшоҳлари кўр қилинганидан кейин ўқиниш, тавба қилиш йўлини танлаб, ўй-хаёл саҳросини кезиб, қандай бўлса ҳам олампаноҳнинг қароргоҳига бориб, бахт Каъбаси — Субҳонқулихонга ялиниб-ёлвориб, қолган умрларини унинг хизматида ўтказиш ҳақидаги фикр устида тўхтадилар. Шу қарорга мувофиқ, улар хонга гапга уста элчи билан бирга, жуда кўп совғалар ва табрикномалар юбордилар. Улар хонга итоат қилиш ва бўйсунуш ҳақидаги фикрларини қуйидагича

изҳор этдилар: "Агар хон ҳазратлари биз қуллари қилган нобоп гуноҳларимиз, айбларимиз ва хатоларимизни раҳм-шафқат, афв этиш суви билан ювсалар, биз у кишига абадий бўйсунамиз, итоат қиламиз, ҳеч қачон хушфёъл, меҳрибон онҳазратларига итоат қилишнинг тўғри, рост йўлидан адашмаймиз". Шундан кейин Анушахоннинг Бекқулибий оталиқ каби бир қанча ақобирлари, давлатининг устунлари ва бошқалар хон олдига келиб, унга хизмат қилиш қайишини бўйинларига осдилар, қуллик ҳалқаларини қулоқларига тақдилар.

Субҳонқулихон ҳазратлари Оллоҳнинг марҳамати, ёрдами билан худо нафратига йўлиққан, халққа жабр-зулм қилган душманларни, жиноятчи, бадкирдор исёнчиларни даф этиш ғам-ташвишидан ўз фикрлари, ўй-хаёлларини озод этганидан кейингина, муҳолифлари ҳақида мулоҳаза юритишни тўхтатиб, Андижондан тортиб Туркистонгача, Ҳиндолдан то Бадахшонгача бўлган ҳудудларни обод қилиш ҳақида қайғура бошладилар. Халқни, деҳқонларни адолатли қонунларни жорий қилиш билан қувонтирдилар, шарият қонунлари байроғини баланд кўтардилар. Бирон-бир ишни бажариш қобилиятига эга бўлган, ҳаракат қилиб, интилиб сармоя орттирадиган эрларга олий ҳазратлари лутф кўрсатиб, бахт отини эгар-анжоме билан совға қилдилар, ўзларининг меҳр-шафқат косаларидаги май билан халқни қувонтирдилар. Бир қанча кишилар ўз бошларига хурсандчилик ва шодлик гултожини кийиб, фахрли тўнларини елкаларига ташлаб, ўзларининг она юртларига қайтдилар.

БАЙТ

Шукрим, боғда ўсган умид, ишонч дарахти
Адолат мевасин бермоқдаким, бу — эл-улус бахти.
Унинг шафқат меваси топмасин ҳеч ниҳоя,
Дўстлар бошига солсин бу дарахт мангу соя.

Тўртинчи мақола. ХОРАЗМИЙЛИКЛАР МОВАРОУН-НАРҲДАН КЕТГАНДАИ КЕЙИН ХУДОНИНГ ЕРДАГИ СОЯСИ ОНҲАЗРАТЛАРИ — СУБҲОНҚУЛИХОНИНГ АМУДАРЁДАН ЎТИШИ ВА ОЛАМПАНОҲ БАҲОДИРЛАРИ ИШТИРОК ЭТГАН ВОҚЕАЛАР ҲАҚИДА

Энди қалам тўтисини ширин-шакар меваларнинг макони бўлган жаннатмонанд Самарқанд боғларига, Бахл гулзорига, Бадахшон чаманзорларига учирини вақти келди.

Ҳа, ҳар бир ҳолатнинг манзарасини тасвирлашда шу масаланинг мағзини, нурафшон қуёш ўз нурлари билан

оламни ёритгандек, ёрқин, тўла ёритиш жоиздир. Бинобарин, Оллоҳнинг марҳамати ила давлатни бошқариш юкларини ўз елкасига олган ҳар бир подшоҳ машаққат уммони кемасида сузиб бораётган кишига ўхшайди. Марҳаматли Оллоҳ бепоён денгиз саёҳатига чиққан кемага ўзининг чексиз меҳри, илтифотини юклайди. Машаққат денгизида қалқиб, сузиб бораётган меҳр кемасини эътиқод билан бошқариб бориш ишида олдиндан ҳамжиҳат, аҳил бўлган сафар соҳибларидан яратувчи ўз лутфини аямайди, уларни соғ-саломат омонлик ва шодлик қирғоғига олиб чиқади.

Бу сўзларни фалаксимон тахтнинг соҳиби бўлмиш подшоҳнинг Амударёдан кечиб ўтишига сабаб бўлган воқеалар тасдиқлайди. Поёнсиз телба денгиздан кечиб ўтиш воқеасига Сиддиқ Муҳаммадхоннинг ақлсизлиги ва сафар жабдугини елкасига олиб, кемага тушган икки саёҳатчининг (ота билан ўғилнинг — Ж. Э) ҳамжиҳатлиги, аҳиллиги бузилиб, бир-бирлари билан тўқнашганлари сабаб бўлди. Кишини ҳайратга солиб, хижолат уммонида фарқ қиладиган бу тўқнашувдан Сиддиқ Муҳаммадхон нобуд бўлди.

Гапнинг қисқаси, рўй берган бу кўнгилсиз воқеанинг ҳикояси қуйидагича. Хоразмликлар тиканга ўхшаб Бухоро гулхонасини ўраб турган ғоят оғир, ташвишли кунларда отанинг шон-шухратга эга бўлган ўғли (Балх вилоятининг ҳокими Сиддиқ Муҳаммадхон — Ж. Э) Искандармонанд подшоҳ отасига ёрдамга келиб, у билан ёнма-ён туриб, ўзининг ярақлаб турган ўткир шамшири билан мақтанчоқ, такаббур душманининг занглаган кекирдакларини тозалаб қўйиши лозим эди (кекирдакларини кесиб ташлаши керак эди — Ж. Э). Бинобарин, Худо бундай шарафли ўғил учун бахтнинг ҳамма эшикларини очиб қўйган, Сиддиқ Муҳаммадхон эса бахт эшикларига бемалол, тортинмай кириб-чиқиш шарафига муяссар бўлган бўлур эди. Аммо бундай умид-ишончини у оқламади. Бунинг устига, бир гал отага ёрдам бермоқ учун жўнаганида, кўринишда гўзал, хушбичим, юзларида гуё бахт қалқиб турган гуломларининг етказган хабарларига ишониб, уларни жон қулоғи билан эшитди. У, гуломлари юзидаги хол сотқинлик, бадномликнинг қора доғи эканлигини тушуниб етмади. Уларнинг гапини ҳақиқат деб англаб, Амударё қирғоғидан қайтиб, Балх қўрғонига кирди ва хоразмийликлар босқинининг хунук оқибатларини англашга ҳаракат қилмай, Анушахон Мовароуннаҳрдан қочиб чиқиб кетмагунча кутиб турди.

Олий ҳазратларининг дилини сиёҳ қилган воқеалардан бири шу бўлди. Бу ҳақдаги ҳикоямизни янада муфассалроқ тарзда давом эттирамиз.

Анушахон хон ҳазратларининг баҳодирларидан энгилиб, мағлубиятга учраганидан кейин, Самарқанд тахти билан видолашиб, Хоразмга йўл олган пайтида, ғолиб хоннинг аъёнлари Сиддиқ Муҳаммадхон ифвогарларнинг сўзларига ишониб, ҳақиқат йўлида қанот чиқариб учадиган Ҳасанхожани Ҳиндистонга юборганлиги, бироқ бир қанча одамлар бу воқеадан огоҳ бўлсалар ҳам қуёшнинг оловли тафтидан омон қолмоқ учун бу сирни хондан яшириб келишаётганини айтдилар. Шунингдек, улар Сиддиқ Муҳаммадхон онҳазратларининг Балхдаги хизматкорларига нисбатан бўлган энг яхши муносабатларини аҳмоқона муомалалар билан алмаштирганлигини хабар қиладилар.

БАЙТ

Ғийбатчилар бир-бири ила биродар бўлган замон,
Мўминлар ҳам уларнинг касридан бўлди беимон,
Тузук бўларди улар мозийга тез қилсалар сафар,
Бундай хайрли ишдан давлат ҳам кўрмасди зарар.

Юқорида айтилган хабардан онҳазратларининг яқин одамлари ҳам огоҳ бўлгач, улар илҳом тили билан айтдилар: "Бу нобоп, арзимайдиган жанжал низо эшикларини очиши мумкин, шу боис биз бу исён олови ёниб кетмасдан ва бу оловдан кучсиз душман мадад олиб, кучайиб кетмасдан бурун, ислом қутби — Балхга йўл олиш борасида бирон қарорга келишимиз жоиздир".

Бу пайтда шарқ соҳиби бўлмиш қуёш ўз тахтини ложувард, мовий осмоннинг Қавс¹ буржи устига кўчирган эди. Олампаноҳ Субҳонқулихон булутларнинг қақратон қиш камалагидан отиладиган ўқларига ҳам эътибор бермай, ўзининг жасур, энгилмас қўшини билан бирга, музаффар байроғини баланд кўтариб йўлга тушди. Эпчил фаррошлар ҳам онҳазратларининг бахт туғларини, шон-шараф чодирларини юклаб, Балх томон жўнадилар...

БАЙТ

Жаҳонгир Балхдаги аҳволдан огоҳ бўлган замон,
Нобоп, кўрс ўғлининг ишидан у ранжиди чунон.
Роҳат, маишат уйқусин яна тарк этди подшоҳ,
Ўғил наҳотки отага муҳолиф бўлса, эй воҳ.
Зафарга ўрганган оёқ тушди узангига шу чоқ,

Отга миниб жўнади жадал, тез у Рустам сиёқ.
Учди отлар туёғи тагидан ловиллаб учқун,
Касбийдан Қаршига етиб тўхтади икки-уч кун.
У яна кўзгалди бахтга бўлмоқ учун муяссар,
Уйқусин кўздан қувди Балхга етмоқ-чун саросар.
Дарё лабида тўхтади кечмоқни қилиб хаёл,
Кўз илғамас соҳиллар уни ўйга солди хиёл.

Шундай қилиб, шоҳликнинг давлат байроғи Килиф устига ўз соясини ташлаганида, хон Амир Ашраф қутволга, Сиддиқ Муҳаммадхоининг тарафдорлари Мовароуннаҳр қўшинларига қаршилиқ кўрсатмасликлари учун, музаффар лашкар етиб келгунча дарёдан ўтиб, Килиф қаль-асига кириш ҳақида фармон берди.

Бухоро лашкарлари дарё соҳилига етиб келиб, сувнинг ниҳоят кўплигини ўз кўзлари билан кўрганларида, дарёдан кечиб ўтиш қийинчилигини, кимки солсиз, гупсарсиз сувга тушса, ўз умри кемасини гирдоб офатига гирифтор этиб, ҳаёти билан видолашиши муқаррар эканлигини, сув бетига қайтиб чиқолмасликларини англаб етдилар. Шу боис, улар худди безгақдан лабларида иссиқлик тошгандек лунжлари осилиб, саросимага тушиб, гангиб тўхтаб қолдилар. Денгизмонанд дарёдан кечиб ўтиш ваҳимаси одамларнинг бошини гирдобдек чулғаб олди. Улар ўзларини гўё сув кемасига тушиб кетиб, бу дунёдан абадий кўз юмгандек ҳис қилар эдилар.

Онҳазратлари аҳволдан огоҳ бўлгач, сафарга чиққанларга ғамхўрлик қилиб, уммон сингари дарёдан кечиб ўтиш билан боғлиқ бўлган ҳамма анжомларни, воситаларни тайёрлашга фармон бердилар. Хоннинг дарёдан кечиб ўтиш ҳақидаги чақириғини жарчиларнинг дабдабали, баланд овози орқали эшитгач, денгиздек кенг қалбга эга бўлган, ақлли, фаросатли сувчиларнинг бир қисми солга ўтириб, дарёга туша бошладилар, бошқалари бутун тун давомида гупсар тайёрлаш билан машғул бўлдилар.

Қози Бадъ Насафий сўзлаган пайтида, манманлиги, калондимоғлиги боис, унинг ҳилпиллаб турган соқоли гоҳ баландга кўтарилар, гоҳ эса пастга тушиб кўкрагига уриллар эди. Энди у кемага тушар экан, фикр қилиш қобилиятидан ажралиб, тақдирнинг урчуғига айланиб қолди. Бу кимса кемага тушар экан, ўй-хаёл уммонига фарқ бўла бошлади, тасаввур ғаввосини хижолат денгизи чулғаб олди, сувда уни ваҳима, қўрқув ўраб олганлигидан телбалик тутуни бошини гангитиб қўйди. Оғзидан худди чигити олиниб, саваланган пахтадек паға-паға кўпик оқиб,

қуйидаги гапни такрор-такрор, қичқириб айтарди: "Менинг бошим айланаяпти, гангиб йиқилиб қолишим мумкин". Ақлли сувчилардан бири гуноҳлар денгизи юкланган бу кимсани кўриб: "Эй қози, қалбингиздаги қўрқув, ваҳима, ҳаяжонни ҳайдасангиз, бу дарёдан ҳатто юз марта кечиб ўтганда ҳам, зарра офат кўрмагайсиз",— деди.

Худонинг марҳамати, хоҳиши билан бу юришга қатнашаётган улуғ амирлар Ғойибназарбий сарой, Муҳаммадбий парвоначи, Ғойибназарбий додхоҳ, Одил мирохур минг ва бошқа жангчи эрлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, бирин-кетин дарёга туша бошладилар ва товуш тўлқини сингари, тез дарёнинг нариги қирғоғига етиб бордилар: кўпни кўрган, ақлли, тажрибали одамлар дарё тўлқинининг мавжланиб, кўтарилиб, пўртана бўлиб оқишини кўриб, оқар дарё тирилибди, деб хаёлларидан ўтказдилар.

Сўз дурдоналарининг чашмаси бўлмиш Мавлавий-Жалолиддин Румий бу ҳолатни қуйидагича тасдиқлайди:

БАЙТ

Жисми урэн сувга то жонон тушар,
Жонланиб дарёга мавж-жавлон тушар.

Мулло Сайид¹ ҳам бу фикрни шеърда тубандагича ифодалайди:

БАЙТ

Одамлар денгизидан дарёга ларза тушди,
Ваҳимаю оҳ-фарёд фалакларга етишди.
Бу дарёдан бир бора ўтган бўлса қай инсон,
Қўрқувдан ариққа ҳам йўламайди ҳеч қачон.

Эртасига қуёш қайиғи елканларини ёзиб, байроғини баланд кўтариб, Шарқ мамлакатлари соҳилидан чиқиб, само денгизи бўйлаб саёҳат қилаётган бир пайтда, алоҳида илоҳий қудратга эга бўлган онҳазратлари ўзларига яқин бўлган одамлари: Яйлоқ қушбеги, Хўжамберди мирохур сарой ва бошқалар билан бирга кемага ўтирди, у одамларнинг сардори, таянчи Муҳаммаднинг марҳамати, илтифотини, унинг Нуҳ кемаси ҳақидаги мўъжизали сўзларини эслаб, ўз тизгини ихтиёрини ўзгарувчан беқарор шамолга топшириб, соғ-саломат дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олди.

Тахтиравони узра ултириб шавкатли шоҳ,
 Дарёдан кечиб ўтди — Оллоҳнинг узи паноҳ.
 Лашкарига шоҳ амрин аёнлари етказди,
 Ҳам қуруқлик, ҳам сувада ул ўз ҳукмин ўтказди.
 Ул қирғоққа етгач шоҳ кемадан бўлди холи,
 Чиганоқни тарк этган дур-жавоҳир мисоли.
 Шоҳни қолдириб кема дарёда сузиб кетди,
 Улкан тимсоҳ мисоли тўлқиндан ўзиб кетди.

Шундай қилиб, арслонмонанд хон, худо марҳамат қилган бахт-саодати, ҳузур-ҳаловатини яна бир марта синамоқ учун кемага тушиб дарёдан ўтди ва отга миниб Балх шаҳри томон йўл олди.

Шу пайтда Сиддиқ Муҳаммадхон улуғ подшоҳнинг қўшин тортиб келаётганлигини эшитди. У адашиб, тўғри йўлни топишга уринган йўловчига ўхшаб хаёл денгизида қанчалик сузмасин, унинг ният-хоҳиши кемаси олдида ҳеч қандай эшик очилмади. Отасидан қўрққанлигидан баъзи ифвогарларнинг сўзларига ишониб, хонга итоат қилиш, бўйсунуш бўйинтуруғини бўйнига солишни истамади. Ҳали унинг болалик денгизидан ҳаёт қайиғи табиат елканларида қанот ёзиб, балоғат уммони соҳилига етмагани боис, ўзига яқин бўлган кимсаларга эргашиб, уларга ишониб, ақл-идроки ипининг учини йўқотиб қўйиб, Балх қалъаси дарвозаларини ёптирди, зўр ғайрат билан жанг аслаҳаларини тайёрлаб, отасининг лашкарлари устига замбараклар, милтиқлардан ўқ ёғдира бошлади.

Онҳазратлари Субҳонқулихон Балх қалъаси дарвозаларининг ёпилганлиги, замбарак ва милтиқлардан ўқ отилаётганлигидан хабар топгач, у ўглига меҳр-муҳаббат изҳор этиб, салом хати юборди. Бу салом хатининг мазмуни қуйидагича: "Агар сиз қалбингизни хайрихоҳлик, дўстлик, меҳрибонлик нақши билан безаб, қиблагоҳингизнинг остонасига-қароргоҳига келиш орзусида жадал ҳаракат қилсангиз, албатта чексиз иззат-ҳурматга, марҳаматга сазовор бўласиз. Агар сиз танга юзига тушган доғдек, ҳақиқат тангаси юзига қора суртиб, тилёғмачилик, мунофиқлик дарёсида сузсангиз, пул зарбланадиган саройда, албатта, олий жазога сазовор бўласиз"¹.

Бу машҳур мактубни Сиддиқ Муҳаммадхонга туркларнинг жанговар гуруҳларига саркардалик қилиш авлод-ажлодига насиб этиб келган, хоннинг иззат-ҳурмати, марҳаматига ҳамиша муяссар бўлган Гулобод даҳасида истиқомат қилувчи Қиличбий додхоҳ олиб келган эди... У

Ўзининг таскин берувчи сўзлари билан Сиддиқ Муҳаммадхон олдига тинчлик, хотиржамлик дарвозасини очди. Сиддиқ Муҳаммадхон ўзига нисбатан отасининг ёмон муносабатда бўлаётганлигини эшитганлигини айтгач, Қиличбий додхоҳ: "Йўқ, йўқ" деб унинг бу сўзларини рад этди. Қиличбий додхоҳнинг бу сўзлари Сиддиқ Муҳаммадхоннинг қалбига ишонч уруғини сочди. Онҳазратлари Сиддиқ Муҳаммадхонга элчи сифатида, хусумат зулматини офтобдек тарқатиб юборувчи, кишининг касал, нохуш табиатини яхши, мулойим сўзлар, ёқимли маслаҳатлар ва дўқ-пўписа доруси билан соғломлаштириш, ишонтириш, душманлик, хусумат йўлидан бораётган қайсарлик тизгинини хонга итоат қилишнинг катта йўлига буриб юбориш қобилиятига эга бўлган Хожа Муҳаммад Амин китобдорни ҳам юборди. У дилга малҳам бўладиган юмшоқ, ширин, латиф сўзлари билан душман қалбидаги газаб ўтини ўчириб, хон ҳазратларининг марҳамати, лутфини тушунтириб, отага нисбатан ўғил қалбида ўрнашган хато, нолойиқ фикрларни ҳайдаб, Сиддиқ Муҳаммадхонда рағбат ва умид уйғотди.

БАЙТ

Ширин сўз ювиб ташлар дилдаги ҳар губорни,
Латиф тил тўхтатади қовоқдан ёққан қорни.

Бинобарин, Хожа Муҳаммад Амин сайид ўзининг муқаддаслиги, қозилик мансабининг қадр-қимматига суяниб, меҳрибон, оққўнгил подшоҳ Субҳонқулихон билан Балх амирлари ўртасидаги бирлик иттифоқини тузишга муяссар бўлди. Муҳолифлар худонинг ердаги сояси Субҳонқулихонга итоат этиш шарафига эришишни ўзлари учун катта бахт деб ҳисоблаб, улар ҳам зоҳиран, ҳам ботинан ўз орзу-ниятларига етишганликлари боис, содиқлик шартларини бажаришга киришдилар. Шуларнинг ичида онҳазратларининг қалбидаги маҳак тоши билан sinalган Аваз девонбеги қулон ҳам бор эди.

Балх қалъасини одамлар кучи билан қўлга киритиш имконият даражасидан ташқарида бўлса ҳам, бироқ улуғ подшоҳ тўрт минг кишидан иборат, унча катта бўлмаган лашкар билан, "Оллоҳ нимаики берса, шу яхши", — иборасига мувофиқ инон-ихтиёри юганини Яратганнинг қўлига бериб, ташвишланмай, дарёдан ўтиб, шаҳар томон йўналгани боис, Сиддиқ Муҳаммадхон ҳам ҳеч кутилмаган бир ҳолда, ўз амирлари, ақобирлари билан бирга келиб,

отасининг қабулида бўлиш шарафига сазовар бўлди ва отасининг кўрсатган марҳамати учун унга чин қалбдан фарзандлик муҳаббатини изҳор этиб, гуноҳларини кечиршни сўради. Шундан кейин Сиддиқ Муҳаммадхон сабрматонат билан отасига шаҳарга кириб, аркда яшашни илтимос қилди. Онҳазратлари ўғлининг амирлари, хизматкорларнинг ҳар қайсисига ўзига хос хушмуомалалик билан марҳаматлар ва иззат-ҳурматлар кўрсатди. Сиддиқ Муҳаммадхоннинг обрў-эътиборига яраша қилич сингари ўз ёнидан жой бериб, ўғлининг эгаллаб турган мавқеи билан фахрланиб ўтирди. Шоҳ билан шаҳзоданинг бундай қамту ўтиришлари Нозимнинг қўйидаги шеърини эслатади.

БАЙТ

Тотув, аҳил ҳамжиҳат бўлгач бу икки некбахт,
Хулкар¹ буржи сингари шарафланди тожу тахт.
Ўлтирганда иккиси тахт узра тантанавор,
Шонга шараф қўшилди, кетди орадан губор.
Амирлар қуршовида қолди бу икки сарвар,
Юлдузлар қуршовида қолгани каби қамар.
Вазиру вузаро жим, бор ашрафу аъён жим,
Сарой жим, мамлакат тинч, ҳатто еру осмон жим.
Шоҳ ўғлига кўп лутфу марҳамат этди магар,
Ҳатто Яъқуб Юсуфни² ўйламаган бу қадар.

Балхнинг баъзи бир жуда катта катта обрў-эътиборга эга бўлган ўзига хос мартабали, таниқли, зийрак, ақлли кишилари тантанали равишда муаззам Субҳонқулихонга хизмат қилиш ёпқиқларини елкаларига ташлаб, қуллуқ ҳалқасини қулоқларига осиб, сандал дарахтидан ясалган итоат бўйинтириғини бўйинларига илиб, олампаноҳга учрашиб, ер ўпиб таъзим қилдилар, хон отининг туёғи тагидан чақнаб чиқаётган чанг-тўзонни юзларига суриб, ўз ҳаётларини гаровга қўйишга тайёр эканликларини билдирдилар.

Искандармонанд жаҳонгир, Жамшид сингари жуда катта ноз-неъматлар соҳиби бўлган ва шу ноз-неъматлар билан ўз лашкарларини ҳам таъминлаган Субҳонқулихон сафарда бўлган пайтларида ўз лашкарларига қарата шундай фармон чиқарган эди: "Агар кимки деҳқонлар зироати, ризқи-рўзи ёнидан ўтаётганида, сурбетлик қилиб уларга қўл теккизса, золимларни бизнинг кўзимиз қуёшдек куйдиради, ранжиганлар, жабрдийдаларини эркалатади". Ҳамиша ғалаба ва тантанага одатланиб, хонга эргашиб келаётган лашкарга бу фармон жуда катта таъсир қилган-

лиги боис, улар деҳқонлар зироати, ризқи-рўзи ёнидан ўтаётганларида, тўхтамай, экинларни поймол қилмай, тинч-осойишталик билан ўтиб кетардилар.

Қалъага киргач, онҳазратлари хотиржам бўлсалар ҳам, эҳтиёткорлик учун Тангрибердибий парвоначини дарвозада қолдириб, лашкарнинг ўнг ва чап қанотига жавоб бериб, жуда кўп ақобирлари қуршовида катта иззат-ҳурмат билан подшолик аркига бориб тўхташ ниятида, Сиддиқ Муҳаммадхон билан бирга дўстлик, ҳамжиҳатлик йўлига тушди.

БАЙТ

Дўстлик ипи боғланди, лекин кўнглимнинг армони—
Шу дўстлик деб унутдинг ахир сен икки дунёни.
Нетай, кину адоватлар қалб кўзида губор бўлди,
Ўшал баҳор қаётимда энг охириги баҳор бўлди.

Йўлда подшоҳ хизматкорларидан бири: "Сиддиқ Муҳаммадхон қўрқиб, ваҳимага тушганлигидан ҳийла ва найранг йўлига кириб олиб, сизга ён босишга мажбур бўлди, унинг қалби хавф-хатардан холи бўлгач, хайрихоҳлик булоғини макр-ҳийла билан лойқалаштиришни ният қилган",—деб шоҳни огоҳлантирди. Субҳонқулихон ҳам бу ёлғон хабарга ишониб, ўғли ҳақидаги масалани бошқача ҳал қилишга қарор қилди. Ўз навбатида Сиддиқ Муҳаммадхон ҳам отасининг бу машъум ниятини, бутун қалбини қамраб олган чексиз қўрқув ва ваҳима билан ҳис этиб, худди шахмат тахтаси устида бепарволик қилиб энгилгандек, орқага қайтди, қаҳрланган фарзин каби рух ва икки пиёдани филбанд қилиб, дарвозага етиб келди, ўз пиёдаларининг бирини отга миниб жўнаётган пайтида, дарвозада посбонлик қилиб турган онҳазратнинг яқин одами Тангрибердибий парвоначи Сиддиқ Муҳаммадхонни тўхтатиб, шундай дейди:

БАЙТ

Гул гунчаси, жуда ёшсан, лек эрусан бадхоҳ,
Гулхонада сайр этишдан ўзингни тий, бўл огоҳ,
Сен боққа кирсанг агар, чунон ҳам шошилиб жадал,
Унда гулинг узилар, насиб бўлур сенга ажал.

Шу сўзлар айтилаётган бир пайтда, бу юз берган нохуш воқеа таъсирида Яйлоқ қушбеги, Туримтойбий, Хожамберди мирохур ва хонга яқин бўлган бошқа кишилар бахтиқора Сиддиқ Муҳаммадхонни худди гирдобдек ўраб олдилар ва хон ҳузурига олиб келдилар.

Онҳазратнинг газаб олови, хиёнат кунида кўтарилган алангадек, шу қадар зўрайдики, уни хонга яқин бўлган одамларнинг яхши, оқилона маслаҳатлари билан ҳам, шаҳзодага ён босиб воситачилик қилган кишиларнинг чексиз илтимослари суви билан ҳам ўчириш иложи бўлмади. Осмон этаги шомнинг қонли қизил ранги билан бўялиб улгурмасдан бурун, Сиддиқ Муҳаммадхон ҳаётининг қуёши фано ғарбига ботди — боши йўқлик оламига думалаб кетди.

Шундан кейин, дўстларга марҳаматли, душманларга шафқатсиз бўлишни одат қилган Субҳонқулихон Сиддиқ Муҳаммадхоннинг ўз хизматкорларига нисбатан қурган жабр-зулм иморатларини, уларга қарши кўтарилган ситам деворларини туби билан қулатди, сотқинларни жазолади.

Бу ишларни бажаргач, кўнгли енгил тортиб, хотиржам бўлиб, тахтга ўтирди ва мамлакатда тартиб ўрнатишга ҳаракат қилди. Олампаноҳ тақдирнинг бўйсунмас отини баҳодир хизматкорлари қўли билан ювошлантириб, тинчитилганини кўргач, ўз назари тушган Муҳаммадбий юзга хайрихоҳлик билдириб, Балх вилояти ҳокимлигини инъом этади.

Жамшид қуёши далвни¹ (қавғони) қиш қудуғидан тортиб олиб, Ҳут² буржи томон йўл олганда, илк баҳорнинг шабадаси эса бошлаган эди, қуёш монанд хон тахтининг этагида ўтирганлар эса олампаноҳнинг: "Ҳут кирса совуқ чекинади,"— деган овозини эшитиб тетиклашдилар. Шу пайт тўсатдан олий хислатлар соҳиби бўлган хон қалбида эрта тонгда Бухорога қайтиш орзуси пайдо бўлди ва қуёш Шарқ уфқида кўринмасдан бурун йўлга тушишга фармон берди.

Шу вақтда бирдан табиатнинг авзойи ўзгариб, совуқ бошланди. Оқ булутлар қор ташлай бошлади. Кирчи булутлар илк баҳорнинг янги лашкарлари оёғига ёпишган чанг-тупроқларни қор суви билан юва бошладилар. Жуда катта қор тушди, беқиёс изғирин-совуқ ҳаммаёқни ўз ҳукмига олди.

БАЙТ

Қора булутлар оламни қошлаганда беомон,
Музаффар шоҳ лашкарга жўнаш учун берди фармон.
Бирдан қалин қор тушди, эл-юрт қолди гангу лол.
Тонг оқаргандек етди етти кўкка у бемалол.
Ўтин йўқлигидан лашкар бўлди чунон безовта,
Парвонадек интилар утга у даста-даста.

Совуқ мияга чиқди, гангитиб қўйди тамом,
Ҳамма тирик қолишдан умид узди батамом.

ДАВР ВОҚЕАЛАРИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Ҳа, шуни қайд этиш жоизки, одамларнинг диққат-этиборини ўзига жалб этиш учун маҳак тоши билан суфта-ланган ақлнинг ҳикмат жавоҳирлари бўлмаса, замоннинг қуйидаги масалаларининг моҳиятини ёритиб бўлмайди.

Бизгача ҳам қудратли чавгон таёқчасининг эгри учи билан тутқич бермас сўз коптогини қўлга киритиб, мақтовга сазовор мўмин-мусулмонларнинг яхши томонларини худди ёруғ кундек нурлантириб, бадхулқ, бадхоҳ, жирканч ва нобоб кимсалар руҳиятини зим-зиё кечадек қоронғилаштириб, хиралаштириб тасвирлаганлар бўлган. Улар ҳам жасорат, мардликнинг тўғри йўлидан бораётган одамлар хусусидаги воқеаларни ҳаққоний ҳикоя қилишнинг мусобақа майдонида ўзини қурбон қилган кимсасиз чўл қаландарлари сингари, жамиятдаги барча жирканч, золим, баджаҳл, ришват балосига йўлиққан кимсаларни қора бўёққа бўяб, ҳалол, пок кишиларнинг ҳақиқий қиёфаларини ёрқин, равшан бўёқлари билан гўзаллаштириб кўрсатганлар. Бундай қалам соҳиблари ўзининг шуҳрати учун интилган, шу йўлда ғайрат қилиб, бадном, шарманда бўлган шуҳратпарастлар, мансабпарастлар ҳақида ҳам ҳикоя қилганлар. Улар шакар билан қопланган мевалар (сўзлар)ни тайёрлаб, бу ширин меваларни оддий ва машҳур одамларнинг тили устига қўйганлар.

Бу ёш тўти (асар муаллифи Хожа Самандар — Ж.Э.), бошқалар сўз гулхонасидаги ҳосилини йиғиб олгандан сўнг, уларнинг назарига тушмай қолган бошоқларни териб, жамлаб, булбулга ўхшаб, жуда кўп машқ қилди ва ниҳоят давр кўзгуси сифатида, одамларнинг иш фаолияти, хатти-ҳаракатлари ҳамда шу замонда юз берган воқеалар хусусида, худди сибизгага ўхшаб, "Мухаллис" (халос этиш) оҳангида куйлаш имкониятига эга бўлди.

ДАВР ВОҚЕАЛАРИДАН БИРИ ҚУЙИДАГИЧАДИР

Амирлик қароргоҳига ҳақиқат, адолатнинг бошпанаси, мамлакат ишларининг бошқарувчиси, давлат арбоблари ичида энг яхши, обрўлиси, сарой ақобирларининг сардори, диндорлар жамоасининг имонли, ишончли ғамхўри бўлган

Аллаёрбий девонбеги дурмонга жаннатмонанд Самарқанд ҳокимлиги инъом этилган эди. Амирлик паноҳида яшаётган бу улуғ одам ўз ўғилларининг қобилияти, баҳодирлиги, гўзаллигидан ниҳоят хурсанд бўлганидан, унинг пешонаси ҳеч қачон тиришмас, қалб ойнасига асло занг доримас эди. Тўсатдан унинг бошига жуда даҳшатли оғир мусибат тушди. Воқеа шундай юз берди: амирлик қарамоғида яшаётган бу бийнинг тўртта ўғли бор эди. Уларнинг ҳар бири ўзининг пок, ёқимли ёрқин руҳиятидан таралган улуғлик нури билан ҳаётнинг шоҳона базм-зиёфатларини ёритиб турган бир чироғ эди. Жанг пайтида эса улар оламнинг ларзага солувчи тимсоҳларни эслатарди. Улардан бири ҳаёт баҳорига тонг насими эсиши билан бахт ғунчаси энди очилган ғоят гўзал гулни эслатувчи Қаландарбек эди.

1100 (1688/1689) йилда хилофат сингари катта обрў-эътиборга молик бўлган онҳазратлари (Субҳонқули-хон)нинг фармони билан йўл жабдуғлари тайёрланиб, ҳарбий саркардалардан бири Хўшика оталиқ бошчилигида шер монанд қўрқмас, тимсоҳ сингари ҳеч нарсадан тап тортмас, қоплондек ғазабкор, қаҳри жуда қаттиқ қўшин билан бирга Қаландарбек Тошкентга жўнади. Қўшин йўлда кетаётганида, Ўрус Султон кўзига хиёнаткорлик сурмасини суртиб, кўзи ойнасини қора доғ билан бўяб, маккорлик ва мунофиқлик билан ўз аҳдини бузганлиги ҳақидаги хабар етиб келди.

У Тошкент ҳукуматига тобе, забт этиб бўлмайдиган Бешкент қалъасига кириб олган эди.

Бу қалъа шу қадар баланд эдики, ақл кўзи ҳам уни тасаввур этишга ожизлик қиларди. Қийқириқлар, ҳайқириқлар, нарвон, арқонлар қалъа деворининг кунгира-сига ҳам етмас эди. Қалъанинг баландлиги, мустаҳкамлиги ҳақидаги хабарни амирлик қароргоҳида жойлашган жуда катта ақл-заковат, тажрибага эга бўлган, ҳаёти давомида ҳар қандай қийинчиликнинг косасидан битмас-туганмас шароб ичган Хуррамбий парвоначи, Бектемурбий қатоғон, Жонибекбий дурмон каби саркардалар эшитгач, улар ақл-фаросат билан амирлик паноҳида бўлган юз уруғининг амири (Ўрус Султон) хусусида қуйидагиларни ҳикоя қилдилар: "Манманлик, кеккайиш ва шуҳратпарастлик Ўрус Султоннинг бутун табиатини қоплаб, чулғаб олган... У мамлакатнинг саҳро, водийларини, экинзор далаларини ва чаманзорларини кезиб юрганида, мутлақо жиловланмагани боис, ҳамиша ярамас, нохуш, аҳмоқона ишлар билан машғул бўлиб келди, у хайрли, эзгу ишни амалга ошириш учун бирор марта ҳам фармон чиқармаган. Шу боис

онҳазратлари томонидан чиқарилган фармонларни бажариш лозим бўлганда, Ўрус Султоннинг тили айланмай, гапиролмай, оғзидан кўпик сочиб қоларди. Жиловини бошидан ташлаб, ҳайдов юрган бундай кимсанинг қайсар, саркаш, бадхоҳ бўлиши аниқ эди”.

Юқорида эслатилган бу юз уруғининг амири (Ўрус Султон) ғоят пастлик, ақли заифлик касалига йўлиққанидан аҳволи шу даражага бориб етган эдики, у яхшилик, эзгулик томон йўналтирувчи сўзлар билан исён, ғалаённинг қўзғалишга сабаб бўладиган сўзларни бир-биридан ажрата олмасди. Унинг фикр қуввати нима яхши, нима ёмон, нима арзийди, нима арзимаиди, нима муносиб, нима номуносиблиги хусусида мулоҳаза юритишдан ожизлик қилар эди. Агар бирорта ярамас, ақли паст кимса пора сифатида унга бир неча динор берса, у буни Малики Динордан¹ ҳам афзал кўриб, уни бирор мансабга кўтариб қўйиш борасида тавсиянома хатини берар эди. Унинг қулоғи юқорида номлари эслатилган амирларнинг битим тузиш хусусидаги сўзларини эшитмасдан, шон-шуҳрат йўлидан бошлаб бориш тажрибасига эга бўлмаган ўзининг яқин одамларининг маслаҳатларини маъқул кўриб, кемага тушиб, Шоҳруҳия² дарёси орқали Бешкент қалъасига йўл олди.

Бироқ бу душман тақдир ўйинини олдиндан пайқаб, фарзин билан юриш қилиб, дарвозани тўсиб, филбанд қилди ва пиёдаларни олдинга ҳайдаб, олам посбони бўлган шоҳ чавандозлари йўлини тўсди. Унинг бу ярамас, но-лойиқ ҳаракати боис исённинг мислсиз олови ёқилди. Бу исёнга Субҳонқулихон давлатининг эътиборга лойиқ баъзи ақибирлари ҳам иштирок этдилар. Улар бундай аҳволнинг фойда-зарарини, яхши томони ва ёмон оқибатларини маҳак тоши тарозисига тортиб, олдиндан билганлари боис, дастлаб шопилмаслик борасида қарор қилган бўлса ҳам, бироқ бу жуда кам учрайдиган ғоят оғир, фавқулодда ҳолатга таслим бўлиб, исёнчиларга қўшилдилар.

Шундай бир вазият юз бериб турганда, юқорида эслатилган Қаландарбек жасорат байроғини кўтариб, кеча ва кундуз саҳифаларига мардлик ва жасурлик тасвирини тушириб, олдинга чиқди ва карнай садолари таъсирида унинг баҳодирлик ғунчалари очилгани сабабли, душман лашкарининг ҳужуми бошланиши билан у биринчи бўлиб жангга кирди. Ақлли, заковатли, катта тажрибага молик бўлган одамлар бу тоза, мусаффо сувнинг ширин гавҳари арзон чиғаноқ билан жангга тушганини қаттиқ алам билан ҳис эта бошладилар.

Шундай қилиб, омонсиз уруш бошлангандан кейин, жанг арқоқлари таранг тортилиб, душман ёйлари қошидан лип-лип этиб чиққан ўқлар қалбларни асоратга солувчи танноз аёлларнинг нигоҳидек учар эди. Тўзғиб, саросимага тушиб қолган душманлар орасида дўстлар найзаси қаддиқомати келишган фусункор, афсонавий баҳодирлардек мухолифлар қалбига мўри очар эди. Тез-тез учаётган душман ўқлари дўстларнинг совутини, чакмонини тешиб ўтарди.

Шундай даҳшатли бир вазиятда юқорида номи тилга олинган Қаландарбек бир неча жойидан оғир яраланди ва унинг ташқи кўриниши ўзгариб, ҳарб майдонидан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

БАЙТ

Ғазаб ила жангга кирган жуда кўп баҳодир эрлар,
Ўткир тиг зарбидан ерга қўйдилар бош жасур шерлар.

Мамлакатнинг ҳарбий саркардалари, баҳодир жангчилари ярадор Қаландарбекни кўргали келдилар ва унга таскин берувчи, юпатувчи тил билан сўзладилар: "Агар ғазабланган филни пашша чақса, унинг чексиз куч-қувватга эга бўлган салобатли гавдасига қанчалик шикаст етказиши мумкин? Агар жасур шерга кичкина қумурсқа зиён етказса, шундан ҳам унинг маҳобатли жуссаси зарар кўриши мумкинми?"

МАСНАВИЙ

Унинг жисмини тирнаганда оғир, зўр жароҳат,
Ёруғ дунё қоронғилашди кўзларида ғоят.
Ҳаёт қуёши тақдирга бўлганди таслим,
Унинг гулзоридан энди гулни ким узади, ким?
Кимки Мажнун учун ер чизиб, гар гўр қозса бил,
Худди шер манглайин тирнагандек бўлур у юз йил.

Қаландарбек оқ теракдан ясалган ўткир, бешафқат ўқлардан олган жароҳатларининг ғоят кўплигидан азоб чекиб инграрди.

БАЙТ

Жароҳат жабридан инграниб ётар ҳамон,
Тўқайда яраланиб ётгани каби арслон.

Шундай қилиб золим тақдир унинг устидан ғалаба қозонди. Унинг ҳаёт боғидан оз-оз томчилаб оқаётган тоза,

ёқимли томчилар кунлар кетидан кунлар ўтиши билан секин-секин камая бошлади. Модомики, парвардигорнинг амр-иродаси шундай экан, Қаландарбекнинг ҳаёт боғидаги бахт гули очилиб турган бир пайтда, айрилиқ шамоли унга ҳаёт билан, отаси, акалари, дўстлари ва бошқалар билан видолашишнинг хушбўй ҳидини етказди. Ажалнинг ҳамроҳи бўлган бир ёмон, ярамас табиб келиб, уни даволашга шошилди. Бироқ Қаландарбек оғриқнинг кучли азобидан шу қадар қийналаётган эдики, унга табибнинг даволаридан кўра ўлим косасидан ёқимли шарбатни ичиши афзалроқ эди. Шу боис кимки унинг юзига нигоҳини ташлаган бўлса, оғриқ азобидан ниҳоят бетоқат бўлаётганлигини ҳасрат билан ҳис қиларди. Ниҳоят, алдоқчи тақдир, Фарҳод тешаси билан Бесутун тоғларини ёғдек кесиб, икки томонга ажратгандай, унинг жисми билан жонига рахна солди. Табиб унинг биқинини тешиб, ўқни олиши билан шу тешиқдан Қаландарбекнинг ҳаёт қалъасига ўлим бостириб кириб, бутун жисмини забт этди.

Қасоскор фалак ўзининг азалий хусуматини яна бошлаб, тирикларнинг хотиржам, сокин қалъаси устига офат, надомат, бахтсизлик, ғам тошларини ёғдира бошлади. Бутун кечаси улар, қалбларни куйдирувчи иссиқ қонли кўз ёшларини ёнаётган шам сингари тўқдилар, Қаландарбекнинг тинч, осойишта ётган нурли сиймоси атрофида куйиб-пишиб, изтироб чекиб, парвонадек айла-ниб юрдилар, ҳасрат, айрилиқ оловида ёндилар. Айрилиқ кечаси фанога йўл олган марҳум учун худога қўшилишнинг қувончли куни бўлса ҳам аммо тириклар учун бу кеча шундай оғир, қайғули бир кеча бўлдики, шу ҳол ҳатто ўтга тушиб тўлғаниб ёнаётган даҳшатли илоннинг аҳволидан ҳам, баттарроқ эди. Улар тақдирнинг шафқатсиз фармонига биноан бутун тунни матомсаролик билан ўтказганларидан сўнг, бу тоза, мусаффо уммоннинг йирик гавҳарини, Бадахшон лаълини одамлар нигоҳи тушмайдиган ер чиганоғига бекитдилар тоза тупроққа топширдилар. Тақдирнинг тили мотамсароларга таскин бериш, уларни юпатиш учун қуйидаги сўзларни айтди:

РУБОИЙ

Адам саҳросига охир кирмаган бир киши борму,
Ажал шарбатидин тотиб кўрмаган бир киши борму?
Ёшу кексани фарқ этмаски тақдир шамшири ҳаргиз,
Ҳаволанса, бошин эгиб турмаган бир киши борму?

Мотамсаролар бу таскинбахш сўзларни эшитиб, бундан кейин Қаландарбекнинг мислсиз қобилиятини, гўзал сиймоси, қадду қоматини, табассум билан кулиб туришларини, латиф гулининг хушбўй ёқимли ҳидини фақат хаёлнинг тасаввур ойнасида кўриш мумкинлигини англадилар. Бинобарин, энди уларда адо бўлмас ғам-ҳасратдан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди.

Аллаёрбийда олампаҳоҳнинг саркардалари, тўраларига хос бўлган ҳар қандай оғир мусибатга сабр-тоқат шу қадар кучли эдики, у бақувват оёқларида тик туриб, бардош кафтидан тоймасдан, баҳодир, навқирон ўғлидан айрилиш ғам-ғуссасини ичига ютганди, бироқ "Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади",— деганларидек, бу чексиз ҳасрат, надоматнинг олови отанинг ичини ёндираётганлигини фақат унинг нафас олишидан, лабларининг қовжираб қолганлигидан, ичидаги беқиёс ўтда куйиб кабоб бўлаётган юрагидан, қонли кўз ёшлари билан ҳўл бўлаётган кўзидан пайқаш қийин эмасди. Аллаёрбийда Қаландарбекка нисбатан муҳаббат денгизи жўш ургани боис, у ўзининг тентираб қолган қалб кемасини ҳасрат, надомат, ғам гирдобидан эсон-омон қутқариб қолиш иложини тополмай қолди.

Бу воқеадан қалби қайғуга ботган мулло Сайид ғайриихтиёрий равишда қуйидаги байтни ёзди.

БАЙТ

Оҳ, сен ким учун жонингни қилдинг қурбон, қаёққа кетдинг, қаёққа?
Сен йўқлаб дўстларинг қадди букилди чунон, қаёққа кетдинг, қаёққа?
Замон қулоғи сени чорловчи нидолар ила тўлди,
Энди сен буни эшитмайсан ҳеч қачон, қаёққа кетдинг, қаёққа?!

Шу мудҳиш, қайғули ҳолат юз бериб турган бир пайтда шоир ўз қалами килкидан таралаётган ёқимли шабада билан Қаландарбекнинг сирли дунё гулзоридаги хушбўй ҳидини бутун оламга ёймоқни ва бу булбул (шоир) у гулнинг муаттар иси ҳақидаги ҳикоясини замон дафтари саҳифаларига нақш этиб, одамлар тасаввурида абадий сақланиб қолишни истаб қуйидаги шеърни ёзди.

ШЕЪР

Алдамчи дунёда ишондим паққос,
Инсондан яхши ном қоларкан, холос.
Вафот тарихини билмоқчи бўлсанг,
Ушбу шеърни ўқиб чиққил рўйи рост.
Чўбин от ҳозирлаб Қаландарбекка,

Фано матоҳидан тикдилар либос.
Нима топди экан ул сукунатдан,
Булбулдек хонишдан тўхтади нохос.
Агар сўрар булсанг фано йилини,
"Дил куйди"¹ сўзлари келур анга мос.

ДАВРНИНГ МУҲИМ ВОҚЕАЛАРИ

Мамлакат ишларини ҳал қилишда фалак сингари куч-қувватга эга бўлган Ғойибназарбий сарой яхши хулқи, одамшавандлиги билан халқ орасида жуда катта обрў-эътиборга эга эди. Хонга дахлдор бўлган ишларни бажаришда Ғойибназарбий асло хиёнат қилмас эди. Бий чаққонлик, мардлик соҳасида шу даражага етган эдики, агар мамлакат нозанинларидан биронтасининг кокилида парокандалик ҳолати сезилса, унинг бахт шабадаси қўзғалиб, шу кокилни секин босиб қўяр эди, агар у яна қайсарлик қилиб, паришонлигини давом эттира берса, Ғойибназарбий ўз одатига кўра жуда катта журъат кўрсатиб, унинг бирор тола сочини туширмасдан, фақат ушбу итоатсиз толани ўз ўришига қўшиб қўярди. Унинг ҳовлиси динни ташвиқ этувчи уломаларнинг, ақлли, заковатли одамларнинг тўпланиб суҳбат ўтказадиган жойи, шунинг билан бирга, ўйин-кулги хурсандчиликнинг маскани ҳам эди.

БАЙТ

Элу юрт орасида топган эди шуҳрат-шон,
Ғойибназарбий довруги билан тўлганди осмон.
У мамлакат буржининг эди ёруғ юлдузи,
Саодат махзанида порлаган дурнинг ўзи.
Оллоҳ одамийликни қилган эдиким ато,
Инсон сиймосидаги фаришта эди гўё.

Ҳижрий 1100 (мелодий-1689) йилда Ғойибназарбий худонинг ердаги сояси, халифа сингари катта обрў-эътиборга эга бўлган Субҳонқулихоннинг фармони билан Хуросонга юриш қилди.

БАЙТ

Олампаҳоқ жанг учун бергач изну ижозат,
Саркарда қўшинини шайлаб бўлди ниҳоят.
Тўфонли уммон каби лашкар ногоҳ қўзғолди,
Довул, карнайлар саси тоғ-тошни қоплаб олди.
Дарё кечиб, тоғ ошиб, саҳроларга етишди,
Отларнинг дупуридан заминга ларза тушди.

Тун демай, кундуз демай лашкар борарди шитоб,
Олислардан жимирлаб кўзни оларди сароб.
Бир саробким, акс этар денгизларнинг жамоли,
Боғларнинг таровати, юксак тоғлар камоли.
Малҳам топгандек гўё ундан ташналар лаби,
Ўзига чорлар эди жаннат булоғи каби.
Хуршид, қамар акс этган гўзал кошона эди,
Ой — унга сол¹. фалак-чи — нурли пешона эди.

Душман исёнини бостиришни ўз бурчи — вазифаси деб билган лашкар худди кўпигини қирғоққа сачратаётган денгиз тўлқини каби, жумбушга келиб Амударёни кечиб ўтди. Улуғ бахтнинг тақозоси билан Андҳуд² шаҳри икки дарёнинг бир-бирига қўшилиш жойига айланди. Жаннат-монанд бу ерда икки бахт юлдузининг бир-бирига яқинлашиш ҳолати юз берди, яъни худо марҳаматига сазовор бўлган Муҳаммад Саидхожа Балх ва Бадахшон қўшинлари билан келиб Ғойибназарбий лашкарига қўшилди.

Лашкарга саркардалик қилаётган Ғойибназарбий вазминлик, ақл, фаросат билан, чамандаги гуллар каби, бу беҳисоб қўшин ичида қандайдир бир яширин сир борлигини, шу боис лашкар ичида ҳамжиҳатлик, бирлик йўқлигини сизди. Бу келишмовчилик авжига чиқиб, алангага айланиш эҳтимоли борлигини ҳам англади.

Ниҳоят, бий жуда хушфёъл бўлиб, бошқаларга фақат яхшилиқни раво кўрганидан, Одина Муҳаммад девонбеги мингнинг беқарорлиги, нотўғри ҳаракатлари боис Балхда истиқомат қилувчиларнинг қалбида бирмунча ранж, озор ўрнашиб қолганлигини пайқаб, ширин тил, донолик билан гапга тўн кийгизиб, уларни иноқ, тотув, ҳамжиҳат бўлишга чақирди. Катта Айиқ юлдузига монанд бир-биридан жуда узоқлашган бу одамлар Ғойибназарбийнинг насиҳатларидан кейин Етти оғайни юлдузи каби ҳамжиҳат бўлдилар. Диндорларнинг одатига кўра бу одамлар бундан кейин душман далаларида унган ҳосилдан бошоқлар териб йиғмасликка ваъдалашдилар, ҳамиша якдил, ҳамжиҳат бўлишга қасам ичдилар.

Шундан кейин якдиллик, ҳамжиҳатлик ҳукмрон бўлган бу қўшин чегарадан кечиб ўтиб, Хуросон қалъаларидан бири бўлган Боломурғоб³ қаршисида тўхтадилар.

Бу қалъа шу қадар баланд эдики, нигоҳ унинг тепасига етгунча, деворларининг бир неча жойида тўхтаб ўтарди. Қалъа деворларидаги туйнуклар Ҳулкар юлдузидек жуда баланд бўлганлигидан кўз илғамас эди. Унинг деворидаги шинаклар кўкда Зуҳра зулфини таратаётгандек бўлиб

кўринарди. Шу боис ўй-хаёл соқчиси ҳам ажиб, афсонавий нарвонларсиз унинг минорасига қадам қўйиш мумкин эмаслигини тасаввурдан ўтказган эди.

ҚИТЪА

Қалъа жуда ҳам юксак, фалакларга тенг эди,
Хаёл каби бепоеён, саховатдай кенг эди.
Орзу қуши ҳам унга эта олмасди парвоз,
Воҳа нозанинининг юзидаги менг эди.

Қўрқув яшини эрон ўқчиларининг кўз олдида чақнай бошлади. Туронликларнинг шабада каби баъзан тўхтаб, баъзан кучайиб отаётган ўқлари садосидан эронликлар чўчиб ҳужумга ўтишга ботина олмадилар. Дарвозаси қибла томонга қаратиб қурилган бу арк нозанинларининг қоши сингари жозибали, гўзал, ошиқларнинг табассуми каби дилрабо эди. Бу қалъа, замон меъморлари томонидан гуё саратоннинг иссиқ меҳри, сурури билан қориштириб қурилгандек, унинг девонлари худди давр шувоқчилари томонидан қувонч гулхонасида ўсган латиф гулларнинг лойи билан аралаштириб сувалгандек, олгинланиб кўзга ташланиб турарди. Ҳақиқатдан ҳам бу қалъа атрофидаги тоза, муаттар, ёқимли об-ҳаво бахтнинг роҳатбахш шабадаси билан тез-тез алмашилиб, янгиланиб тургани учун кишиларга олам-олам ҳузур-ҳаловат бахш этарди. Қалъага кўзингиз тушиши билан бир зумда қалбингиздаги ғам-андух тарқаб кетар эди.

Қалъа аҳолиси озиқ-овқат заҳираси жиҳатидан ниҳоятда бой эди. Уларда Сунбула¹ ойида ғамлаб қўйилган буғдой, Жавзо² ойида тайёрлаб қўйилган арпа, Сомон йўлида³ тўплаб қўйилган сомон жуда мўл эди. Улар кўк гумбази остидаги тизгинсиз буқани⁴, юввош қўзичоқларни⁵, улоқлар⁶ билан бирга сўйиб, Саратон⁷ буржиги етиб келган қуёш товасида қовуриб, қовурдоқ қилиб, ғамлаб қўйган эдилар.

Ғойибназарбий бошчилигида қалъа шундай қамал қилиндики, унинг ичида қамалиб, тутқунликни бошдан кечираётган одамларга фақат осмондан нафас олиш насиб бўлган эди. Илгари ўтган қўшин саркардаларининг одатларига кўра, Ғойибназарбий узоқни кўролмайдиган бу халққа аввал, Боқи удайчи⁸ сарой орқали саркашлик қилмасдан, қора ниятлардан воз кечиш, исломнинг тўғри, ҳаққоний йўлидан юриб, дўст, ҳамжиҳат бўлиш хусусидаги панд-насиҳатлар битилган подшоҳлик номасини юборди.

Бироқ бу халқ ҳаддан ташқари каландимоғ, такаббур бўлиб, босар-тусарини айглаб етмагани боис, тақдирнинг қўли уларнинг қулоқларини қарахтлик пахтаси билан беркитиб қўйган эди. Шу сабаб қалъа ичидаги бахтсиз одамларга Ғойибназарбийнинг яхши, оқилона маслаҳатларини эшитиш насиб этмади. Бунинг устига-устак қалъа сардори қалъа ичидаги лашкарларини нарвонлар орқали ҳужумга ўтишга чорлади. У қуёшни кафт билан, тоғдан шиддат билан оқаётган селни шағал тош ёки шох-шабба билан тўсиш мумкин деб ўйлаб, исён байроғини янада баландроқ кўтарди ва бир неча дайдиларнинг диққатини ўзига жалб этишга эришди. Абдуллоҳ Султон Турон шерларининг йўлини тўсмоқ ва уларга қаршилиқ кўрсатмоқ ниятида Эрон лашкарлари гуруҳларини ҳам жангга отлантирди.

Шу пайтда жангга киришга ҳозирлик кўриб турган бир неча ўзбек ўғлонлари катта жасорат билан ўқдай отилиб, эронликлар гуруҳи йўлини тўсиб чиқдилар ва омонсиз савашда муҳолифларининг асосий қисмини қириб ташладилар. Ўз ҳамроҳларини қутқариш мақсадида эронликларнинг бошқа бир гуруҳи жанг майдонига жадал суръат билан ташланди. Бироқ ўзбекларнинг камонлари, милтиқларидан отилаётган ўқлар зарбидан яна бир неча қизилбош ерга қулади. Шу боис улар жанг майдонини тарк этиб, шошилинч равишда орқага қайтишга мажбур бўлдилар.

БАЙТ

Нозанинлар қошин қоққандай гўё,
Камонлар отилди бу майдон аро.
Неча дубулгалар ҳатто бирма-бир
Ўқлардан тешилди бамисли галвир.
Тўзгоқ туглар узра этгандек парвоз,
Руҳлар¹ кўкка учди мисоли шаҳбоз².
Ботирлар қўлида ажалдан яроғ,
Тўқнашди ўзаро гўё юзлаб тоғ.
Қонларга қорилди гиёҳ-майсалар,
Учар юлдуз каби учди найзалар.

Эронлик жангчилар Ғойибназарбийнинг гулдурраган қудратли овозини ўз қулоқлари билан эшитгач, унинг камон, милтиқлардан отган ўқларини нишонга бехато тегаётганлигини ўз кўзлари билан кўргач, бийнинг ҳаёт хазинасини забт этишдан воз кечдилар ва дедилар:

БАЙТ

Паҳлавон, мардлар ичинда якто аҳсан сен ўзинг,
Арбоб ҳам муҳрдор, соҳиби маҳзан сен ўзинг.

Ниҳоят, эронликлар шафқатсиз тиканларнинг қадалишидан қўрқиб, бу гулхонага кирмасликка қарор қилдилар ва орқага қайтдилар.

Жанг майдонида шундай бир ҳолат юз берганда, Субҳонқулихоннинг саркардалари ҳам, жангда ғалабага эришмоқ учун бугун орқага чекиниш ва узоқроққа бориб кутиб туриш, эрта кечаси ҳужумга ўтиб, душман устига ёпирилиб, жанг чанг-тўзони билан уларнинг ҳаёт бўстонини қоронғи зимистонга айлантириш ҳамда душманнинг олазарақ кўзларини тупроқ билан тўлдиришни маъқул топдилар.

БАЙТ

Ғойибназарбий қалъани қуршаб олиш-чун шу он,
Эрлар, баҳодирларга — лашкарга берди фармон.
Икки томон қўшини келиб бир-бирига яқин,
Тонгача ўйладилар жанг тақдирин кўз юммайин.
Худога илтижо қилдилар токи чиққунча қуёш,
Зафар тугин кўтариб кўзалардан тўкдилар ёш.

Тонгда карнай садолари овози еттинчи кўкка етди. Икки томондан қўшинлар шиддат билан омонсиз жангга кирдилар. Амирлик ҳокимияти қўшинларининг саркардаси Ғойибназарбийнинг қалби темирчининг қўрасидаги ўт сингари чақнаб ёна бошлади. Ҳар майдоннинг қайси бир ғўшасида душман бирон-бир туронликка зарар етказишга ҳаракат қилаётган бўлса, у худди тоғ сели сингари тўсатдан шу ерда пайдо бўлиб, чидам ва бардош билан ғамхўрлик қилиб, хавфни бартараф этарди.

Уруш чангалзорининг қаерида Турон шерларининг оёғи тояётганини кўрса, шу заҳоти жуда катта жасорат билан душман сафини Алининг қиличидек икки ёриб ўтиб, дўстларига мадад берар эди.

Оллоҳнинг изну розилиги билан бу урушга иштирок этаётган Шодмонхожа Нақшбандий бўлажак ғалаба ва тантаналарни худди тошга ўйиб ёзилгандек, ўз қалбига ақс эттириб, Нақшбанд шоҳнинг руҳидан Ироқ шашдари дарвозасини очишни, илтижо қилиб сўрарди. Бор диққат-эътиборини бир жойга тўплаб, сидқидиллик камонидан илтижо, дуо ўқларини отганлиги боис, унинг ўқлари ҳаммавақт нишонга бехато тегар эди.

Шу пайтда ўз ақли, заковати, ўткирлиги билан машҳур бўлган Аллаберди сарой бошчилигидаги гуруҳ ғолиб Турон лашкарларининг ҳаракатларини мудофаа этувчи қалқон

бўлиб, жанг майдонига шиддат билан тушди. Шу куннинг ўзида, эргалаб тонгда бўлган биринчи ҳужумдаёқ у ғалабанинг ёқимли шабадаси билан бахт ғунчасининг очи-лишига имконият яратди, бахт дарахтлари ғалаба томчи-лари билан суғорилди. Субҳонқулихоннинг бахт насими манфур, жирканч душманнинг шарманда бўлган юзини чанг-тўзон билан бекитди. Амирлик давлатининг саркарда-ларидан бири бўлган Аллаёрбийнинг чақнаган қиличи сув-дек оқаётган қон устига ғалаба манзарасини шундай чиз-дики, унинг изи замон гиламида абадий ўчмайдиган бўлиб қолди. Саркардалар қўл остидаги лашкарлар найзалари-нинг ярқирашидан Боломурғоб сувларида олов шундай ёлқинландики, унинг тутуни эронликлар мурдаларининг оғзидан қиёмат кунигача тўхтамайдиган бўлди. Қора оло-мондан ташкил топган лашкарий гуруҳлар ширин тилли одамларнинг қатор тишлари сингари бир-бирига зич жой-лашган ҳолда, ғалабага қатъий умид боғлаб, худди занжир ҳалқалари каби қалъа атрофини ўраб олиб, ичкарида қама-либ ётган жоҳил одамларнинг аччиқ қисмати ҳақида шавқ-завқ билан бир-бирига ҳикоя қилар эдилар.

Ҳужумга ўтиш ҳақидаги хабарни ҳаммага етказмоқ учун эрта тонгда карнайлар чалиниши билан қамал қилин-ган Эрон лашкарлари қулоқларини бепарволик, беғамлик пахтаси билан бекитиб, муҳолифлари устига тез учар ўқларини ёғдира бошладилар. Уларга ортиқ даражада ишонган қалъа ичидаги қора оломон ҳам, ўрин-тўшақларини ташлаб, иссиқ жойларидан ирғиб чиқиб, тошбақатоли (заҳарли, сариқ гулли бута ўсимлик — Ж.Э.) га ўхшаб, ўз юзларини бахтсизлик чанг-тўзони билан булғаб, белларини қутулишнинг умидли камари ила маҳкам боғлаб, кўзларини янги териб олинган бодом каби катта очиб қуйидаги байтни ўқидилар.

БАЙТ

Мол-дунёни ҳавас қилмай сени севдим бир умр, бас,
Озод булгач бу ишқингдан қалбда жўшди ҳирсу ҳавас.

Қамал қилинган оми халқ эронликларга суяниб, сар-кардалар тузган иттифоқнинг пойдеворини худди оқар сув сингари бузиб, ҳужумга ўтганликлари боис Оллоҳ ғазабига учрадилар. Улар Турон баҳодирларининг шиддатли ҳужумига бардош беролмай, бошлари чопиб ташланган биродарларининг мурдаларига қоқилиб, саллалари чува-либ, шошилиш равишида қалъанинг ичга кириб олдилар.

Оёқлари сафдошларининг қони билан қизарган бу одамлар ташналик азобидан ниҳоят қийналиб, қовжираган лаблари билан бу воқеанинг даҳшати ҳақида ҳикоя қилиб турган пайтларида инсофсиз эронлик аскарлар Турон лашкарининг кучли сиқувига бардош беролмай, замбараклардан отилган ўқларнинг зарбидан қалъа деворларида ҳосил бўлган рахналардан ичкарига кириб, кишиларни талашга киришдилар. Улар фақат халқнинг мол-мулкани талон-торож қилиш билан чегараланмай, балки хотинларни ҳам, қизларни ҳам, бутун оила аъзоларини, ҳатто қариндошлариникига меҳмон бўлиб келган аёлларни, жувонларни ҳам таҳқирлай бошладилар. Бири уйлардаги халта тўла олтинни кўтариб чиқса, бири латиф, гўзал қизни қон йиғлатиб судраб чиқар эди, бири уйлардаги сигир, бузоқ, ҳўкизни судраб чиқса, яна бошқа бири хўтикни етаклаб чиқар эди. Бошқалари уйлардаги лаш-лушларга эгалик қилиш билан машғул бўлар, айримлари эшик занжирларини суғуриб олиб хуржунига солар эди.

ШЕЪР

Талон-торож қилди улар беаёв,
Ҳовли-ҳарамларни этиб шип-шийдам,
Эшик, дарвозага қўйишди олов,
Суғуриб олишди занжирини ҳам.

Эронликлар Турон лашкарлари билан жангни давом эттиришни ўзларига ўлим тилаш билан баробар эканлигини англаб, қоронғи кечада ҳаром ўлжаларини орқалаб, жўнаб қолганликлари ҳақида хабар Турон лашкарларининг кучига куч қўшди. Саркардалар қизилбошларни таъқиб этишдан кўра Боломурғоб қалъасини забт этиш зарурлигини маъқул кўриб, ҳужумга ўтдилар. Қалъа ҳокими Абдуллоҳ Султон Турон лашкарларининг шиддат билан ҳужумга ўтганликларидан хабар топган, бу хунрезликда ва қалъа ичидаги халқни қизилбошлар томонидан ғорат қилинишида ўзи айбдор эканлигини чуқур ҳис этиб, афсусланди. Шу боис пушаймон бўлиш, ўкиниш зинапояларидан юриб келиб, Ғойибназарбийга таъзим қилди ва раҳмшафқат, омонлик тилади. Амирлик ҳокимиятининг таянчларидан бири бўлган Ғойибназарбий ўз қабиласи изидан чиққан Абдуллоҳ Султонни ва унинг бошқа бийларини иззат-ҳурмат билан шарафлаб, улуғворлик чакмонларини кийдирди.

Бу амирнинг қудратли қўли бошқа қалъаларнинг ҳокимларини худди юмшоқ, беозор ип билан бепарволик, беғамлик қудуғидан тортиб олгандек ўз томонига ўтказди ва панд-насиҳат арқони билан уларни боғлаб қўйди.

МАСНАВИЙ

Барча қалъа тобе бўлди альғамон,
Қолмади ёв лашкаридан ном-нишон.

Бухорога қайтишда Ғойибназарбий шавкатли Шағолбий қиёт ва ўз додруғи билан шуҳрат қозонган, шу даврнинг йирик олими, қудратли султонларнинг мажлисига файз киритадиган қози Амир Ҳошимнинг ёрдамлари билан яна бир неча қалъани ишғол қилди. У Абдуллоҳ Султонга ҳам мусулмонларнинг динига, урф-одатларига (Бу ифода орқали муаллиф Абдуллоҳ Султонни сунний эмас, балки шиа мазҳабида эканлигига эътиборни жалб этмоқчи — Ж.Э.) амал қилишни уқтириб, насиҳат қилди. Бироқ даврнинг ҳушёр кўзлари бу нобоп ярамас кимсанинг хаёли қочиб, бепарво турганлигини кўриб, унинг шаънига қўйидаги шеърни ўқидилар.

ШЕЪР

Қайтса гар фарзанд динидан охири пушмон бўлур,
Кўрса ҳам жаннатда таҳсил барибир шайтон бўлур.
Гарчи тор ҳужра ичинда тўғри таҳсил олғай ул,
Ҳужра тўринда шараф тахтинда собит қолғай ул.

Боломурғоб қалъаси қизилбош эронликлардан тозалангандан сўнг, Чачекта¹ ва Маймана² ҳукмдорлари ўз мансабларидан маҳрум этиладилар. Шу боис улар оёқларини сукунат этаклари тагига йигиб, тинч яшашни афзал деб билдилар.

МАСНАВИЙ

Бирин ўрнин босар иккинчи одам,
Эгасиз қолмагай қеч қачон олам.

Амирлик ҳокимиятининг ҳимоячиси Ғойибназарбий Боломурғоб ташвишларидан ўз қалбини озод қилганидан сўнг, керакли одамларга, айниқса, Балх ва бухороликларга мамнуният ва хурсандчилик билан марҳаматлар кўрсатди. Уларга жуда кўп нарсалар ҳадя қилди. Сайидлик қадр-

қиммати билан шуҳрат қозонган Муҳаммадхожа қўлидаги давлат байроғини ғалаба келинларининг латиф қўллари билан безаб, уни жуда ҳурмат-иззат ва танатана билан Балхга жўнатди. Ғойибназарбийнинг ўзи эса қўлидаги давлат байроғини Қуръонда ёзилган ғалаба ҳақидаги шеърлар билан безаб, ислом қароргоҳи — Бухорога томон йўл олди. Абдуллоҳ Султон ва бошқа қалъаларнинг ҳукмдорларини ҳам ўзи билан бирга Бухорога олиб келиб, хайрихоҳлик ва лутф билан уларни хонга таништирди. Абдуллоҳ Султон ҳақида хонга батафсил ҳикоя қилди. Онҳазратлари, ўзида жамланган маънавий улуғворлик хусусиятларига кўра, уларнинг гуноҳларидан тамоман кечди, улар эккан умид уруғларини лутф ҳамда марҳамат сувлари билан суғорди.

МАСНАВИЙ

Кимда гар саховат, зако бўлса гар,
Айбдорни ўлдирмас, балки афв этар.

Тахт супачасида ўтирган оқсоқоллар, ер коптоғи одамларнинг қийшиқ чавғони кафтига тушгандан бери, биронта жасоратли эрга бундай улуғ ғалаба насиб этмаганини ифтихор билан сўзладилар.

БАЙТ

Лашкарга бўларкан доим зафар ёр,
Олампаноҳ бахти бунга сабабкор.
Ҳамиша омадли айла, худойим,
Хизр умрини унга бергил, илойим.

ВОҚЕА

Давр воқеаларидан бири Қарши вилоятида юз берган қуйидаги ҳодисадир. Қарши чўлларида униб-ўсиб чиққан ям-яшил ўт-ўланлар, майсазорлар, хилма-хил гуллар, лоллақизғалдоқлардан таралган муаттар, хушбуй ҳидлар ер юзини қоплаб сабо билан ўйнаб, ҳатто қуёшни ҳам мафтун этарди. Чаманзорларнинг сумбул сочларига, нозик, латиф гулларига назар ташлаган ҳар қандай ғамгин кишининг олдида хурсандчилик, қувонч дарвозасини қулфи дили очилар эди.

1100 (мелодий — 1689) йилда тирикчилик учун озроқ, унча-мунча озуқаси борлиги туфайли ғам-ташвишсиз яшаётган одамлар юзида беқарор, ўзгарувчан тақдирнинг шафқатсизлиги боис, шодликдан асар ҳам қолмади.

Шундан бир тасодифий ҳолат содир бўлдики, қурғоқчилик йилининг олови тафтидан, сурбет, беор кимсаларнинг қаттиқ дийдаси каби, булоқларнинг кўзи ёпилиб, ҳаммаёқ қовжираб қолди. Она булутнинг кўксидан ер беланчаги оғзидаги чанқоқликни, ташналикни кучайтирадиган, қуёш тафти билан қиздирилган сут томчиларди. Катта дарёларда оқаётган сувлар дармонсизланиб қолган етимча болаларнинг қўл-оёғи каби бемажол эди. Улардаги оқадиган сув ўрнини шамол учириб келган чанг-тўзон қоплаганлигидан, ҳатто кўприк билан жилға оралигидаги очиқ жой ҳам кўринмай қолган эди. Булоқлар, худди сувга туширилмаган қайиқ каби, ҳовузлар бамисоли сув юзини кўрмай тунтарилиб ётган елкан сингари қовжираб қолди.

БАЙТ

Булоқларнинг кўзи тинди, дарёлар кулмакка дунди,
Халойиқнинг кўз ўнгида ёруғ дунё қаро энди.

Ўсимликларнинг, ўт-ўланларнинг униш-ўсиш пайти — Савр оий етиб келган бўлса ҳам, ем-хашакнинг, озуқанинг йўқлигидан отлар, сигирлар шундай озиб-тўзиб кетдиларки, шамол уларни бемалол учириб кета бошлади. Бу пайтда бирор-бир қуш осмонга парвоз этса, қуёш шами алангаси тафтидан худди парвона сингари куйиб ерга тушарди.

Қандайдир дайдиб юрган бирор-бир саёҳатчи паргар каби ерга аранг қадам қўйиш билан оёғи бамисоли шамнинг пилтаси каби батамом ёниб жизганак бўларди.

БАЙТ

Қуёш кирпичида ёшлар куяр бўлди,
Замон дийдасида тушлар куяр бўлди.

Машриқ соҳиби — қуёш ёзнинг олови тафтидан маст, сарҳуш бўлганлигидан, ўзининг олтин дубулғасини Саратон буржининг кўксига қўйиб, деди:

БАЙТ

Биз — шуъладан ўқлар тутган голиб камондор,
Олов босиб бормоқдамиз мисли Самандар.
Бормоқдамиз ишқ майидан булиб оташин,
Етолмагай бизга асло гулдурак, яшин.

Булутдан баҳор ёмғири тўкилиши ўрнига, Оллоҳнинг ёлқинли олов тилидан жазо учқунлари ёғила бошлади. Куннинг чўғдек қизиб кетганлигидан иссиқлик ниҳоятда кучайиб, деҳқонларнинг эккан экинлари худди қуриган бармоққа ўхшаб қовжираб қолди, шу боис фано шамоли уларни енгилгина учуриб, бутунлайин нест-нобуд қилди.

Ўша давр ҳокимларининг ҳақсизлиги боис ҳамма экинларни еб нест-нобуд қилиб кетувчи зараркунанда-ҳашаротларнинг кўпайганлигидан деҳқон ўз ерини ташлаб, бошлари оққан томонга кета бошладилар. Айниқса, қурғоқчилик йилига хос офат, фалокатларининг янада кучайганлиги, бунинг устига сон-саноқсиз лашкарнинг тез-тез у ёқдан бу ёққа ўтиб туриши, уларни озуқа билан таъминлаш, подшоҳ фармони билан ҳисобсиз солиқларни ундириб олиш борасидаги раҳмсизлик халқ тинкасини қуритишга, уларнинг эс-ҳушлари оғиб, паришонхотир бўлиб қолишларига олиб келди. Афсус, минг бор афсуслар бўлсинким, обод, гўзалларнинг юзи каби латиф, чиройли бўлган Насаф вилояти тақдирнинг тескари айланганлиги натижасида ғазабланган, дилафкор санамларнинг дийдасидан оқаётган кўз ёшлари каби сочилиб, харобага айланиб қолган эди.

Аксига олиб, ёз ўтиб қиш келиши билан Жадий ойида совуқ, изғирин аёз шу даражага етдиким Далв ойида жаҳон соҳиби бўлган қуёшдан таралган нур ҳам ингичка, нозик ип толаси сингари қиш қудуғи устида қалтираб титрай бошлади. Агар туя асабийлашиб, маст бўлганлиги вазидан оғзидаги кўпиги тизиллаб сув устига тушадиган бўлса, совуқнинг кучлилигидан шу заҳоти пуфакча сингари музлаб қоларди.

Шу йилнинг баҳорида табиатнинг ёш фарроши Қарши ерларини сариқ, яшил гуллар билан қоплади, уста боғбонлар коинот гулхонасини ёқут тусли либос билан безадилар.

БАЙТ

Чаманзордан таралган бўй маст этди тонг шамолини,
Ясмин гули эсга солди севишганлар жамолини.

Худонинг марҳамати билан ёмғир жуда кўп ёққанлиги боис булоқларнинг кўзи яна сув билан тўлди, сукут сақлаб, жим бўлиб қолган дарёлар яна тилга кириб, шовқин солиб, мавжланиб оқа бошлади. Лолақизғалдоқлар қувонганларидан ёқут рангли қалпоқларини осмонга ота

бошладилар, гунча кулмоқ учун оғзини очганда, ундан таралган хушбўй, ёқимли ҳиддан одамлар сархуш бўла бошладилар. Аммо, фақат бу қулнинг (асар муаллифининг — Ж.Э.) аҳволида олдингисига нисбатан ҳеч қандай ўзгариш бўлмади, илгари қандай бўлса шундайлигича қолаберди.

БАЙТ

Бу кўнгулнинг гаму ҳасратдин ўзга ошноси йўқ,
Жаҳон шодликка тўлса ҳам анинг ҳеч парвоси йўқ.
Юрак куйгай меҳрдин, туну кун йўқ асло роҳати —
Ки, бергайдир хабар ишқдин анинг ҳар бир жароҳати.

ШУ САБАБ:

Куз ёшим дарёсида мен бағри қон сузмакдаман,
Тўлқини ўйнаб отодур ҳар томон, сузмакдаман.

ОЛДИНГИ ВОҚЕАЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛГАН ҲОДИСАЛАР

Ҳаммага маълум бўлсинки, подшоҳлик чодирда боғ булбули сингари шавқ-завқ билан яшаш фақат Оллоҳнинг розилиги, марҳамати туфайли амалга ошади. Кимки Оллоҳ ишқини дилида жо этган бўлса, беқарор тақдир ўзгариб, айланиб турган пайтда, у ўзига меҳр қўйган одамлардан лутф-марҳаматини дариг тутмайди, уларга олижаноблик билан, осмон гумбази сингари, энг олий даражадаги амал, мартаба, иззат-ҳурмат, шон-шараф ато этади. Подшоҳ Субҳонқулихоннинг фалак монанд тахтга чиқиши ва унинг абадий соҳиби бўлиб қолиши, мамлакат ишларини яхшилаш, тартибга солиш ва фуқароларга ҳомийлик қилиш учун Бухородан юриш қилиб Балхга келиши юқорида баён этган сўзларимизни юз карра тасдиқлайди.

Ҳам бахт, ҳам тахтнинг соҳиби, оламни ёритувчи иккинчи соҳибқирон¹ хон ҳазратлари 1104 (ҳижрий) йил жумодул аввал² ойининг бецинчисида (12 январь, 1693) улуғворлик билан Ҳомий³ қишлоғидаги қароргоҳга ўрнашиб олиш хусусида фармон берди. Шу қишлоқ инъом қилиб берилган хон ҳазратларининг хизматкорларидан бири, сарой қабиласига мансуб бўлган ҳожи Давлат олампа-ноҳга ўзининг чексиз садоқатини намойиш қилмоқ учун жуда қаттиқ ташвишга тушиб, ёнаётган шамдек ҳаддан ташқари жонкуярлик билан хизмат қила бошлади. Табиатнинг ҳинду тунини ёритиб турган ой мажлисни безатиб турган идиш-товоқлар, қозонларнинг жаранг-журунги, та-

рақ-туруқидан безовта бұлғанлиги боис ернинг ортига ўтиб, дам олаётган пайтда, оламини ёритувчи кун гўзали (қуёш) салобатли олампаноҳни (Субҳонқулихонни) шавқ-завқ билан томоша қилмоқ ниятида тинч уйқудан уйғониб, ер юзига ўз нурларини сочиб, шарқдан юриб кела бошлади.

Шу пайтда вақт табиатининг ишораси билан оқ булутлардан эланган қор ҳаммаёқни қоплади, совуқ, аёзнинг ҳаддан ташқари кучлилигидан табиатнинг ўзи ҳам музлаб қолди.

БАЙТ

Қиш чилласин зўр совуғи олам дарвозасин очди,
Шу боис ўт-оташ ёнган юракларни ташлаб қочди.

Агар давр гўзалининг юзи¹ чеҳрасидаги холи лашкарларнинг кўзларини ўз шуъласи билан ёритиб турмаганида эди, Қуръонда: "У зотнинг кўзлари оқарди"², дейилганидек, халқ дийдасининг кўз қорачуғига оқ доғ тушиб, уларнинг орзулари ушалмаган бўларди.

БАЙТ

Сурма суртилмас эса гар патқаламнинг ўзига,
Оппоғ-оппоғ доғ тушар ҳатто булбул кўзига.

Давр чавондозии ва тақдир эгарининг эгаси фалак отига ташланган Хулкар арқонини қуёш қасноғига боғлаб, уни Шарқ отхонасидан тортиб чиққан пайтда, онҳазрат табаррук оёғини фалак чархи сингари тезюрар отининг узангисига кўйиб йўлга тушди.

РУБОИЙ

Минган оти оқ тусда, юрганда берар бардош,
Югани икки пайкар, эгари худди қуёш,
Камарини безаган Хулкардан олинган маржон,
Узангиси — янги ой-юлдузларга йўлдош.

Ўша куни эпчил, чаққон ёш чавандозлар жуда кўп кийик ва ёввойи қуёнларни овлаб, хон ҳазратларига тортиқ қилдилар. Яна йўл-йўлакай тўқмоқ, сўйил, оқ теракдан ясалган камон, милтиқ ўқлари ёрдамида овни давом эттириб, Қаровул работига келиб тўхтадилар.

Ўша пайтда жумодул-аввал ойнинг қаттиқ совуғи ҳаддан ошганлигидан коинотнинг соҳиби бўлган қуёш нури ер қудуғининг устида худди ингичка ип сингари титраб, қалтираб турарди. Агар туя ғазаблангани боис унинг оғзидан тизиллаб сочилган кўпиги сув устига тушса, шу заҳоти пуфакча сингари музлаб қоларди.

РУБОИЙ

Унинг сод ҳарфи салобатидан найзалар титрар эди,
Унинг жим ҳарфи жасоратидан олам зириллар эди.
Совуқнинг беқийёс кучлилиги, қорнинг мўл-кўллигидан,
Сен агар олов бўлсанг ҳам тилинг дириллар эди.

Шу тим қоронғи кечада совуқдан асабийлашган соқчилар худди юлдузлар каби хоннинг музаффар лашкарига қоровуллик қилдилар, унинг қароргоҳини қўриқловчи чаққон, ҳушёр хизматкорлари ҳам аввалоқшомдан бомдод номозигача соқчилик хизматини чидам ва шараф билан адо этдилар. Жуда қаттиқ совуқ бўлишига қарамасдан, хон ҳазратларини бу ердан тез жўнаш хусусидаги ўй-хаёл бир зум бўлса ҳам тарк этмади. Шу боис шундай қоронғи, совуқ кечада, тонг отмасдан бурун, чақнаб турган аланга сингари, чақмоқдек учқур аскарӣй отига миниб йўлга тушди.

У Бўзачининг¹ рўпарасидаги қишлоққа етиб боргунча, ҳавонинг ҳаддан ташқари совуқлигидан кекса жангчилар ўз ақл-ҳушларини йўқота бошладилар, ёшлар йигитлик олови билан қорилганликлари ва қалин пўстинлар кийиб олганликларига қарамасдан, озгина бўлса ҳам исиниб олиш мақсадида ўзларини парвона сингари ўтга урар эдилар. Каъбанинг муқаддас тоши каби қоп-қора бўлган хожа Меҳтар қор қирови билан, худди тухумдек оқариб, Сафо ва Марвада² истиқомат қилувчиларнинг аҳволига тушиб қолди. Шу боис у хожа Аваз Муҳаммадни ўзига яқин дўст деб билиб унга: "Оҳ, ёшлик яна қайтса эди",— деди.

ШЕЪР

Қорнинг жуда кўп тушганлигидан
Соқол, мўйлаблар оқариб чунон,
Ҳамма яшашдан умидин узди,
Бўлгандек чиндан ҳам охирзамон.

Ҳамма хушбичим, келишган йигитлар, мағрур эрлар,
нафис сўз соҳиблари, сумбул мўйловлари, қоп-қора жин-

галак сочларининг оқарганлигини ўзларининг ёниб турган ҳушёр, қора кўзлари билан пайқаб дедилар:

БАЙТ

Тақдир чархи айланишин англолмадим мен ҳануз,
Йигит эдим, кексайтирди, хиралашди икки кўз.

Шундай даҳшатли, ваҳимали қор тинимсиз ёғиб турган пайтда, баҳормонанд гўзал, латиф, нарсаларни имо-ишора ошиқларининг соҳиблари саналган савдогарлар сингари кўрсатиш қобилиятига эга бўлган ёшлар тақдирнинг ўзгарувчанлиги сингари минг хил ҳийла ва найрангларни чатиб-кўклай оладиган қариялар Самандар (яъни муаллиф)нинг жўшқин нутқи хусусида бамисоли тўти сингари ширин каломлар ила сўзлар эдилар.

БАЙТ

Исинмоққа бу гулқандан булак мулку макон йўқдур,
Самандар сўзидек оташли бир роҳатижон йўқдир.

Шундай бир вазиятда ўзига насиб этган улуғ, улкан бахт боис, жаннатмонанд Қаршига ҳокимлик шарафига сазовор бўлган Хуррам ҳожи қози ва тўралар билан бирга, самимият ва садоқатнинг катта йўлидан шошилинич қадамлар ташлаб, тантанали равишда юриб, Қақир сардобасига келиб тўхтади ва хоннинг қабулига кириш шарафига мурассар бўлди.

Шу лаҳзада ҳеч кимнинг эсига келмаган бир ажиб ҳодиса юз берди.

Хонга меҳрибонлик, ғамхўрлик қилиш ҳиссиёти билан тўлиб-тошганликлари боис Қози Ёқуб билан юзма-юз ўтириб, Олампаноҳнинг йўлига тикила берганликларидан кўзлари наргис гули сингари баъзан очилиб, баъзан ёпилиб турган қабилаларнинг ёш сардорлари Қиличбий туркман ва Ираж эшикоғабошилар Хуррамбийнинг олижаноблик билан амалга оширган қизиқ ишларини кўриб, мамнуният билан, ундан ниҳоят хурсанд бўлдилар.

Хонга чин дилдан хизмат қилишни ўзига шараф деб билган Хуррамбий ҳожи бу беназир эр (хон) отининг юганини бамисоли қумрининг бўйинбоғи сингари, бўйнига солиб Қаршига етиб келгач, у шаҳар бозорида ранг-баранг газлама, ҳар хил матолар дўконини очиб, уларнинг девори ва эшикларини хонга бўлган ҳақиқий садоқат, самимияти ранги билан безади. Ҳожи онҳазратлари қадам босиб ке-

ладиган йўлга қалин гиламлар ўрнига подшоҳликка муносиб зарбоф, кимхоб, кундаллар тўшади, ер устини фарангийлар бахмали ва қоплон териси билан қоплади.

БАЙТ

Тўшалганди Насафдан то Журғот¹ работи қадар,
Ундан то Ғужоротгача² хилма-хил, рангин матоҳлар.

Ҳожи жуда кўп узун-узун дастурхонлар ёзиб, уларни олдиндан тайёрлаб қўйилган ҳар хил таомлар билан шу қадар тўлдирган эдики, бундан одамларнинг қорни ҳам, кўзи ҳам қайта-қайта тўйди. У таомил бўйича йўл учун хонга ва унинг саройида хизмат қилаётган хизматкорларига нимаики лозим бўлса, ҳаммасини тайёрлади: ҳожи яна бир қанча учқур отларни ҳам йиғиб хонга совға қилди, қатор-қатор туяларга юз харвар³ арпа, сомон, ем-хашак ортиб жўнатди.

БАЙТ

Инсонийлик қилди у эр одамларга чунон,
Бу хаёл одам бошига келмаганди ҳеч қачон.

Хуррамбий ҳожи амирлик ҳокимиятига хизматга кирганидан буён, доимий равишда таниқли одамлар, акобирлар гуруҳи ичида бўлган пайтларида, бирор марта бўлса ҳам хонга хизмат қилиш йўлидан тоймаган, олампаҳоға заррача садоқатсизлик қилмаган, амирлик сирини ошкор этувчи бирорта гап-сўз унинг оғзидан чиқмаган эди.

Хуррамбий ҳожи хизматларининг муаттар ҳиди хонга аён бўлгач, олампаҳоҳ хурсанд бўлганидан унинг устига улуғворлик тўнини ёпди. Бошини шодлик тожи билан безади. Ҳожи ўзига насиб этган шундай бахт учун худога миннатдорчилик билдириб, унинг беқиёс қудратини таърифлаш ва шоҳга узоқ умр тилаш ниятида дуога қўл очиб деди:

ҚИТЪА

Олам чаманида яшнаб турган бу гулбута ҳар он
Сенинг лутфинг-ла гул очди сахийлик боғида, Оллоҳ.
Исрофилнинг сури янграб олам бўлғунича хазон,
Бўлмасин ҳеч бу гул хазон, омон бўлсин олампаҳоҳ.

Аъло ҳазратлари давр саҳифаларини ҳақиқат расми билан нақшлаш ниятида амирлик байроғини Балх томон йўналтириб, йўлга тушди.

Йўлда унинг яқинларидан бири Шоҳтип хожа ва Хўжамиёрбийлар хоинлик қилиш касбини ўзларига одат қилиб олиб, хонга садоқат билан хизмат қилиш йўлидан адашиб, душманликнинг катта, кенг йўлига кирганликлари ҳақида олампаноҳга хабар қилинди.

ҚИТЪА

Мўъжаз қушча қўрқибон қочган каби лочиндан,
Ўзининг тор инига учибон кетди чиндан.
Шоҳ ғазаб билан деди: "Дарҳол тортиб келтиринг
Кўкка учса оёғи, ерга кирса қулогиндан!"

Шу сўзлардан кейин подшоҳ гўзал Кешга ҳоким қилиб тайинланган Тугмабий ёбуни ўз ҳузурига чақириб, унга қўйидагича фармон берди: "Садоқат камарингни белингга маҳкам боғлаб, уларни топиш йўлида тезкорлик билан қадам ташлаб исёнчиларни ахтариб топгин. Балким, қочқоқ ҳожининг хизматкорлари сен билан муроса қилиб бирор битимга рози бўлишлари мумкин". Хоннинг бу фармони Тугмабийга жуда қаттиқ таъсир қилгани боис Оллоҳ хоҳиши билан олдиндан тайёрлаб қўйилган бир неча ёш, моҳир чавандозларни ўзига ҳамроҳ қилиб, хондан оқ фотиҳа олиб, Қарши вилояти томон йўл олди.

Шу пайтда хон ҳали йўлда эканида, Қуръондаги: "Оллоҳ гўзал ўсимликларни ҳам гуркираб ўстирди",— деб ёзилган жумлани эслатувчи, умр дарахтини ҳаёт гулхонасида вояга етказган Муҳаммад Сайид ҳожи нақиб жасоратли, чаққон, довюрак эрлардан иборат жанговар гуруҳ билан Юрактепа деган жойга келиб, хон ҳузурига кириш шарафига сазовор бўлди.

Худонинг ердаги кўланкаси — Субҳонқулихоннинг бахт-иқбол байроғи ўзининг саодатли соясини дарёнинг кечув жойи бўлган Келиф устига ташланган пайтда, ҳақиқатнинг¹ билимдони, ўзининг насл-насаби жиҳатидан муқаддас эшон деб тан олинган Хожа Насруллоҳ, шариятни нур, тариқатни² гўзаллик билан безатиб турган қози Аваз Муҳаммад амирликнинг паноҳида катта ҳурмат-иззатга сазовор бўлган улуғ ҳожи Муҳаммаджон билан бирга етиб келдилар ва қовжираган лаблари чанқоқлигини қондирувчи Замзам суви монанд иборат шарбати билан онҳазратларини бахтиёр қилиб дедилар:

ЎИТЪА

Оҳ, саховат ва марҳаматнинг
Ҳароратли булоғи ўзинг.
Оллоҳнинг энг суйган бандаси,
Халқнинг кунгил чироғи ўзинг.
Биз фотиҳа сурасин ўқиб,
Тинмай сени қилурмиз дуо.
Шоҳимиз бул, паноҳимиз бул
Юз йилларча сен ўзинг танҳо.

Худонинг суйган бандаси онҳазратлари кемага хотир-
жамлик билан ўтириб, ўз ихтиёри юганини мавжланиб
оқаётган сувга ва беқарор шамолга топшириб йўлга
тушди.

БАЙТ

Жаннат қушин завқ ила қилмоқ учун томоша,
Кема парвоз айлади юксак тулқинлар оша.

Мулла Саид бу воқеани шеър билан қуйидагича ифо-
далади.

БАЙТ

Тахтиравони узра ўлтириб шавкатли шоҳ
Дарёдан кечиб ўтди — Оллоҳнинг ўзи паноҳ.
Лашкарига шоҳ амрин аъёнлари етказди,
Ҳам қуруқлик, ҳам сувда ул ўз ҳукмин ўтказди.
Ул қирғоққа етгач шоҳ кемадан бўлди холи,
Чиганоқни тарк этган дур-жавоҳир мисоли.
Бу улуг олампаноҳ фармони ила шу он
Лашкар — денгиз тўлқиндек талпинди Балхта томон.

Хон дарёнинг нариги қирғоғига ўтган пайтда, бир
зумда икки денгиз учрашгандек бўлди: тақдир туфайли
Балх шаҳрида юз берган ширин ва аччиқ воқеалар
хусусидаги ўз фикр-мулоҳазаларини теша билан қазиб,
дағал мўйлар воситасида сут ариғи расмини Бесутун
тоғига, нақш эта олиш билимига, қобилиятига эга
бўлган охунд мулла Фарҳод, ўз билими жиҳатидан мавж
уриб турган уммонга монанд бўлган янги билимларнинг
ижодкори замон супачасида Афлотун дарсини ўқитган,
латиф, ёқимли сўзларни саралаб, танлаб, лўнда, ихчам
жумлаларни ўринлатиб, таъсирчан ва мазмундор қилиб
сўзлайдиган, узун, зериктирувчи дарсларни ҳам жуда

қисқартириб баён этиш маҳоратининг соҳиби бўлган, аммо тақдирнинг ўйини боис бир кўзи бодом дарахтининг меваси каби оқ доғ билан қопланган охунд мулла Умарлар хонга учрашмоқ ниятида, унга пешвоз чиқиб дарё бўйига етиб келганликларидан подшоҳ ниҳоят хурсанд бўлди ва олимларни шарафлаб иззат-ҳурмат билан уларга муносиб совғалар иъном этди.

БАЙТ

Ишқинг остонасида хок бўлиб ётдим ўзим,
Ҳажрингда бўзлайвериб қон бўлди икки кўзим.

Фалакнинг гардиши ва тақдирнинг шафқатсизлиги сабаб жабр-зулм ошганлигидан заифлашиб, қадлари осмон гумбазини сингари эгилиб, ёй бўлиб қолган, замоннинг аччиғини ҳам, чучугини ҳам ўз бошларида синаб кўрган давр оқсоқоллари, кексалари, самодаги юлдузларга ўхшаб, хон келадиган катта йўлдан кўзларини узмай, интизор бўлиб, олампаҳоқни кутар эдилар. Хон кемадан тушиб, иқбол байроғини шаҳар томон буриб, йўлга равона бўлиши билан бирдан бахт ва шодлик қуёши оламни ёритди, айни пайтда хушбўй мушк каби жингалак сочларидан ер юзини ўзининг муаттар, ёқимли ҳидлари билан тўлдирган зафар байроғининг туғи ҳам кўринди. Хон ўз аъёнлари билан ноғоралар, карнайларнинг момақалди роқдек садолари остида Балх қўрғонига кириб жойлашди.

БАЙТ

Хоннинг улуғворлигидан очилди адолат йўли,
Унинг қатъиятидан чекланди разолат йўли.

Ҳар куни жабр-зулм ҳаддан ошганлигидан Маймана ва Бадахшондан келган жуда катта, сон-саноқсиз одамлар тўдаси Искандар тахти монанд тахтга соҳиб бўлган қудратли ҳукмдорнинг саройига арзга келиб, унинг бўсағасига юзларини суртиб, олампаҳоқнинг этагига маҳкам ёпишиб, унга беқиёс умр, абадий бахт-саодат ёр бўлишини Оллоҳдан илтижо қилиб сўрадилар.

БАЙТ

Муттасил қилғил намоз, айла ривоят туну кун —
Ким, одил шоҳ умри мангу пойдор бўлсин учун.

ҲИЖРИЙ БИР МИНГ ЮЗ ОЛТИНЧИ (1664—1695) ЙИЛДА ЮЗ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР ХУСУСИДА

ШЕЪР

Патқалам куйлашни бошласа қачон,
“Мухаллиф” оҳангин куйларди чунон.
Муслимга батафсил бўлсин деб аён,
Энди ўзга куйни айлайди баён.
Фалакнинг гардиши узгарди бирдан.
Қўпди шоҳга қарши кураш беомон.
Ўтдек ёнар эди у ер-бу ерда
Исён тўдалари, ўчкор оломон.

Бу воқеаларнинг муфассал баёноти қуйидагича: машҳур амир, улуғ ҳарбий саркарда, лашкарбоши Ғойибназарбий оталиқ ва хонга ҳамиша яхшиликни раво кўрувчи, пешонаси ажинларида олампаноҳга нисбатан хусумат, адоват, менсимаслик аломатлари асло сезилмаган, дил ойнасига исён чанги, душманлик занги мутлақо юқмаган Хўжамбердибий додхоҳ, шунингдек, Фозилбий девонбеги юз, Ўзтемурбий қатағон, Тўқмабий ёбу ва Бегимуҳаммад додхоҳлар хонга душман бўлган кимсаларни ёлвориш, илтижо қилиш билан ўз томонларига ўтказиб, улар билан бирга ҳамжиҳатлик, яқдиллик камарини белларига маҳкам боғлаб, ўз мухолифларини қириб ташлаб, йўқ қилиш учун келишиб олдилар.

Шунга қарамасдан, хон мусулмонлар одатига кўра бир неча маротаба юқорида эслатилган оталиққа исён хирмонига яқин бормаслик, ҳамжиҳатлик шартларига амал қилиш хусусида насиҳатлар қилганлиги боис саркарда бу бадхоҳлик йўлидан қайтди.

РУБОИЙ

У Қуръон билан онг очди, динга келтирди имон,
Ҳамма қилиқлари учун булди чунон пушаймон.
Кимки “Қуръон”ни ўқиб, ичса юз марта қасам,
Масалдурким, тарс ёрияиб парчаланари шу он.

Ниҳоят бошқа исёнчиларнинг душманлик адовати ҳаддан ошиб, шу даражага етдики, уларнинг иғво дафтарлари саҳифаларида ёзилган беъмани, ёлғон-яшириқ сўзлари онҳазратларининг жаннатмонанд анжуманларида ўқилди. Олампаноҳ қалб ойнасининг поклиги, тозаллиги,

унинг мусаффо кўнгли эса олам кўзгусида акс этиб турарди. Анжуманда айтилган ифвогарларнинг ёлғон-яшиқ бўхтондан иборат бўлган сўзлари шоҳнинг яхшилик истовчи диндор, художўй кишиларидан ҳеч бирига ёпишмаганлиги боис фақат хусумат билан йўғрилган бу ифволарни олампаноҳ маъқулламади. Бундай бадхоҳ кимсалар намозгоҳ майдонида тикилган чодирда ҳасад ва адоват оловини ёқиб ўтирардилар. Шундай бир вазиятда шоҳ ўзига хос, махсус вазминлик ва сабр-тоқат, бардош билан исёнчиларга яхши, хайрли маслаҳатлар, подшоликнинг панд-насиҳатлари, афв этиш хусусидаги ваъдалари билан уларнинг қалбида ўрнашган душманликка барҳам бериш мақсадида Муҳаммад пайғамбар насл-насабидан, сайидлар авлодидан бўлган Жўйбор ҳожиларидан энг мўътабар, обрўга молик кишини нақиб ва қози билан бирга юборди. Бироқ исёнчиларнинг қаттиқ табиати ҳақиқат сарчашмасидан ғоят узоқлашгани боис беморни даволаб, дарддан соқит қилувчи пайғамбарлар авлодидан бўлган мўътабар зотларнинг ажиб доруларини-насиҳатларини қабул қилмадилар ва хонга нисбатан душманлик йўлидан қайтмадилар.

Хон элчи қилиб юборган бу диндор, художўй, мўътабар эшонлар бахти қора, баттол исёнчилардан ранжиб, ўзларининг лаш-лушларини олиб қайтиб хон саройига келдилар ва хон ҳазратларига бўлган воқсалар хусусида батафсил сўзладилар. Олампаноҳ бахтсиз исёнчиларнинг мақсад ва ниятларидан тўла хабардор бўлгач, тажрибали, жасоратли Муҳаммад Али ҳожи оқил, жасур баҳодир Маъсум ҳожи сарой мирохур Термизий ва довжурок паҳлавон ёшлардан Термизбек жалоирий, ботир, мард жангчилардан Хушқолбий додхоҳга зудлик билан жангга кириб, исённи бостириш хусусида фармон берди.

Синалган баҳодир жангчилар хоннинг фармонини ба-жармоқ учун шаҳар дарвозасидан чиқиб, қўлларига жон олувчи кескир қиличлари, ўткир найзаларини олиб, душман устига бостириб бордилар, юз ва ёбу уруғларидан бўлган исёнчиларнинг жасоратли эрлари ҳам муҳолифларига қарши жангга отландилар.

Шундай кескин бир вазиятда, айниқса, карнай садолари остида душман билан юзма-юз бўлган икки баҳодир — Муҳаммад Алибий ва Маъсумбий сарой Термизийнинг фақуллода ўзларига хос жасоратлари энгилтак, калтафаҳм муҳолифларни иккига ёриб, уларнинг орасига кириб, мислсиз қаҳрамонлик кўрсатиб ҳарб майдонида уларга зарба берганликлари ҳаммани қойил қолдирди. Тарози палласи каби тенг бўлган бу омонсиз савашда чаққон, уддабуро

тўпчилар алоҳида жасорат намуналарини намоиш этдилар. Уларнинг тўпларидан ёғилаётган ўқлар бўронига душман бардош беролмай, чекинишга мажбур бўлди. Шунга қарамай, мағлубиятга ўрганган кимсалар Фатҳободга¹ бориб, қуёш ботгунча жуда қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, жанг майдонини тарк этмадилар. Бахтиқора бу кимсалар кечки намозга чақирувчи азон овозини эшитгач, ўзларининг қўл остидаги тартибсиз аскарлари, яна уларга ёрдамга келаётган кишилар кўмаги билан Искандар монанд хон ақобирларига қарши жанг қилиш мумкин эмаслигини тушундилар. Шу боис улар ғайриихтиёрий равишда қочиш рақсини ихтиёр этдилар ва биёбонларни кезиб, Бобоқашарот қалъасига кириб олдилар. Шўр сувдан яралган бу бадбахт одамларнинг қилиқларидан Абдуллоҳ Бухукнинг жаҳли чиқиб, безовта бўла бошлади.

Бир неча кун орасида бу бадбахт, баттол, тартибсиз оломон Бухоро туманларини тиканак сингари ўраб олиб, муулмонларнинг мол-мулкини талон-торож қилиш билан бир қаторда, уларнинг оила аъзоларига: хотинлари, қизлари ва шу уйда яшовчи заифаларга ҳам қўл чўза бошладилар.

Исёнчилар ўз айғоқчилари орқали хоннинг ўнг қанот ва чап қанот қўшинларининг яқинлашиб келаётганлигини, ҳамма жойда ўз мухолифларининг катта жангга тайёргарлик кўраётганликларини эшитгач, саросима бўлиб, қаттиқ ташвишга тушдилар. Шу сабаб Бобоқашарот² қалъасини тарк этиб, Ҳазора қалъасини четлаб ўтиб, Кармина вилоятига қараб йўл олдилар. Хон томонидан Карминанинг ҳокимлиги ва Қорун³ хазинасига монанд Ганжпай мироблиги вазифаси инъом этилган Мўмин ҳожи, Раҳимбийнинг бахтсиз одамлари билан қариндош бўлса ҳам, бироқ онҳазратлари яхшиликларининг қадрига етиб, уларга нисбатан дўстона муносабатда бўлмади. Шу сабаб улар тўхташ учун ҳеч ерда жой тополмай, осмонга отилган соққа сингари муаллақ бўлиб, шашдар ҳолатига тушиб қолдилар. Агар бу бадбахт кимсалар давр гиламида бўш уйнинг суратини кўрганларида ҳам, одамларини шу уйга жойлаштиришни талаб қилган бўлар эдилар.

Худди шундай бир пайтда, тақдирнинг нард ўйини томонидан хонга насиб этган улўф бахт сабаб, исёнчиларга устма-уст берилган тўртта-бешта зарба уларни бир четга суриб қўйди. Бинобарин, уларнинг ҳар бири бошидан кечаётган оғир вазиятидан афсусланиб қуйидаги сўзларни айтар эди:

БАЙТ

Тақдир нарди ўйинчиси ҳаммага қилди ёрдам,
Мен уй қидирганимда шашдар бўлди менга олам.

Ниҳоят, улар (исёнчилар) ёбу уруғлари яшайдиган Дубасой қалъасига етиб бордилар. Бу сурбет кимсалар ўз оёқлари билан ўлим гирдобига яқинлашганликларини билгач, энди улар хон ҳазратларининг олдин берган нон-тузларини тамоман унутиб, унга қилган аввалги хизматларини ҳам мутлақо эсдан чиқариб, Қатагон чуҳраоға юзни ва Хисрав чуҳраоға ябуни урганжлик Арангхонга юбордилар.

Қабиҳ, жирканч кимсаларнинг бу фавқулодда ярамас иши ҳақидаги хабар хон ва унинг акобирларига етиб келгач, олампааноҳ Балх ва Бадахшон ҳукмдорларига ўз лашкарлари билан бирга етиб келишлари хусусида фармон берди, бундан ташқари, аскарликка чақириш тўғрисидаги шоҳнинг қатъий, ўзгармас фармони туманларга бориб етгач, жангчи гуруҳларнинг кети узилмай, бирин-кетин, саф-саф бўлиб уруш майдонига кириб кела бошладилар. Улар душман исёнини бостиришни ўзларининг бурчи эканлигини англаган ҳолда, уммон тўлқини каби Мовароуннаҳрнинг денгиз монанд лашкарларига қўшилишни давом эттирдилар. Ҳамма туманлардан шошилиш равишда аскарлар келиб музаффар қўшиннинг ўнг ва чап қанотини тўлдириши биланоқ, хоннинг ҳаммага мақбул бўлган қўйидаги фармони эшитилди: "Майли, биринчи галда, зудлик билан бу қафасдаги (қалъадаги) маҳбусларнинг эркин нафас олишларига йўл қўймаслик учун, аскарлар улардан нигоҳини узмай, шафқатсизлик билан узук кўзини қуршаб олган тошга ўхшаб қалъани қамал қилсинлар. Шоҳбек ҳожи найман Аваз хожа қипчоқ билан бирга сузувчи қушлар сингари, дарёнинг нариги қирғоғига кечиб ўтиб, баттол мухолифлар кириб олган қалъанинг теварак-атрофида жон сақлаётган исёнчилар устига бостириб бориб, ҳужум оловини ёқиб, уларнинг тинчлик хирмонини талон-торож шамоли билан совуриб, йўқ қилсинлар".

Лашкар қалъага яқинлашган пайтда йўлда пистирмада ётган баттол душман тўсатдан хон жангчиларига ташланди, бироқ олампааноҳ саркардаларининг бундан тез хабар топиб, камон ва милтиқлардан чаққонлик билан ўқ ёғдирганликлари боис, мухолифлар бир неча жасадни қолдириб, қочишга мажбур бўлдилар. Шу қисқа жангдан сўнг Шоҳ Мансур мирохурни қўштиғ милтиқ билан бўйни ва қўлларидан қисиб олиб чиқдилар. Олампааноҳ яхшилиқни

истовчи оқ кўнгилли одамларнинг далолатини ҳисобга олиб, унинг гуноҳларини афв этди.

Ҳа, хон ҳазратлар абадий бахтга ва мақтовга сазовор зот эканлиги юқорида юз берган воқеанинг манзарасини (Шоҳ Мансурни афв этиш воқеасини) кузатган ҳар бир кишининг қалб ойнасида нақшланиб қолган эди. Ҳар кимки хоннинг сержило бахт остонасига илтижо, ўтинч билан қадам қўйса, унинг мақсад гулхонасидаги умид ғунчаси барқ уриб гуллаганини ўз кўзи билан кўради, кимки ёмонлик майли билан хон йўлига тўсиқ бўлса, биринчи қадамидаёқ ўз бошини фано шамолига топширади.

ҚИТЪА

Ибодат тилида баён этилган
Бу сўзлар маъноси мен учун аён.
Бир ҳикмат шулдир мен англаган-билган,
Шам каби сўнади ким қилса исён.

Юқорида баён этган фикрларимизни Арангхон бошига тушган кулфатлар ҳам тасдиқлайди. Фитначи ғаламисларнинг ўз хонига қарши исён кўтарганликлари падаркуш Арангхон қалбига хуш ёқиб, баттол қўзғолончилар билан бирлашиб, ҳамжиҳат бўлиб, Субҳонқулихон лашкарларига қарши жангга кирмоқ ва Мовароуннаҳрга ҳам подшоҳлик қилмоқ ниятида ҳисобсиз лашкарлари билан Хоразмдан чиқиб, Мовароуннаҳрга келиб, Қоракўл қалъасига ҳужум қилди. Унинг бу жанги бахти қоралигининг бошланиши бўлди. У Қоракўл қалъасини забт этиш учун бўлган омонсиз савашларда Мовароуннаҳрнинг донгдор, шонли жангчиларининг қони ниҳоят кўп тўкилганлигини, жанг майдонини тарк этмай, мислсиз жасоратлар кўрсатган саркардаларнинг бошлари қалъа деворлари тишларига осиб қўйилганини ўз кўзи билан кўриб, қалъани ҳам, Мовароуннаҳрни ҳам босиб олиш мумкин деб ҳисоблади.

Бухоро хони бу даҳшатли воқеадан хабардор бўлиши билан, сарой аъёнларининг хоҳишини ҳисобга олиб, ўзига хайрихоҳ, меҳрибон бўлган Оллоҳнинг ҳақиқий художўй қули ҳожи Муҳаммад Алини жасур довюрак лашкар билан бирга, шошилинч равишда Қоракўл қалъасига етиб бориб, Қоракўл тумани ҳокими Аллаёрбий оталиқ қўшинига қўшилиш ва унга ёрдам бериш хусусида фармон чиқарди. Хонга Оллоҳ томонидан насиб этган бахтни абадий сақлаб

колиш учун юқорида эслатилган ҳожи яхши эзгу ниятлар билан йўлга тушди ва олампаҳо фармонини бажаришга киришди. Муҳаммад Али бутун эътиборини вақтни ўтказмасдан жадал юришга жалб этиб, юзма-юз бўлган душманни қилич дамидан ўтказиб, ғайрат қаноти билан тез илгарига силжиб, қалъанинг ичига кириб олди ва хоннинг садоқат арқонини кўрғон деворларининг тишига ташлаб, ўз кўксини душман томонидан отилаётган ўқларга қалқон қилиб деди:

БАЙТ

Бизлар кимдандир кўрқиб даҳшатга тушсак, шу он
Ер ила тенг қилсинлар, жисмимиз бўлсин яксон.

Агар Хоразм хони ўз лашкарларининг куч-қувватига суянган бўлса, биз улуғ Оллоҳнинг марҳамати, лутфига умидвор бўлиб жангга кирамиз.

Шу сўзлар айтилгандан кейин, Арангхон ҳам жанг учун зарур бўлган ҳамма уруш анжомларини тайёрлаб, ўз лашкарларини катта шовқин-сурон, бақариқ-чақариқ билан саваш майдонига бошлаб кирди, мухолифлар орасида омонсиз қонли жанг бошланди.

БАЙТ

Кимки қалъадан чиқса шаксиз кетарди боши,
Милтиқлар тутунидан оқарди кўздан ёши.
Қиличларнинг зарбидан қонга ботиб гардани,
Чўкиб кетарди фано гурубига қуёши.

Бу жангда ҳожи Муҳаммад Али камондан ва милтиқлардан отаётган ўқлари билан баттол душманнинг бир қанчасини ер тишлатди, бир қанчасини ярадор қилди.

БАЙТ

Баттол душмандан ҳатто газабга минди Оллоҳ,
Майдонда қайғу-кулфат бўлди ганимга ҳамроҳ.

Хон ҳазратлари ақибларининг саваш майдонидаги зўр ғайрат, шижоатларини кўрган хоразмийликлар ғайриихтиёр равишда Қорақўл қалъасини тарк этиб, Тараб қўрғони қаршисига бориб тўхтадилар. Хон (Субҳонқулихон) душманларни Тараб қалъаси томон юрганлигини ўз хизматкорларидан эшитиши билан Маҳмудбий қатағон оталиқ бошчилигидаги Балх ва Бадахшон лашкарларига, Хушқолбий қатағон ва фаҳм-фаросат,

заковат соҳиби бўлмиш Маъсум ҳожи сарой мирохур¹
Термизий саркардалик қилаётган қўшинга, Андижон ва
Туркистон аскарларига ноинсоф, қаттол душманга қарши
ҳужумга ўтиш ва уларни янчиб ташлаш хусусида фармон
берди.

БАЙТ

Шаҳаншоҳ амри ила бахт ва омад сочди нур,
Сонсиз лашкар қўзгалди бўлиб зўр олаговур.
Аскарлар саф-саф бўлиб ташларкан шаҳдам қадам,
Карнай садоларида ларзага тушди олам.
Шаҳаншоҳга ёр бўлган икки паҳлавон сардор,
Алидек жасоратда танилган икки номдор
Душманнинг босқинидан хабар топганлари он,
Бурдилар от бошини шаҳд билан майдон томон.
Ёв Тарабни ўзига этмоқ бўлганда макон,
Хон қўшини яшиндек жангга кирди беомон.

Бадном Арангхон ҳали Тарабда жойлашиб улгурмасдан,
олампаноҳ лашкарларн томонидан чалинаётган карнайлар-
нинг ваҳимали овози, тўп ва милтиқлардан отилаётган
ўқларнинг момақалдиरोқдек гумбур-гумбур этаётган
даҳшатли садоси тинч ва сокин коинотни ларзага сола
бошлади.

БАЙТ

Карнайлар ўкирарди худди ярадор арслон,
Фигонга тушар эди бу сасдан еру осмон.
Ваҳимадан қулоққа пахта тикар тумонат,
Гуёки замин узра қўпганидек қиёмат.

Собитқадам, бардошли баҳодирлар ва садоқатли эр
йигитларнинг ҳайқириги, момақалдироқдек гумбурлаётган
қўшноғораларининг ваҳимали садоси бутун оламга ёйили-
ши биланоқ жанг майдонида исёнкорлар тақдири қонли
туғаши аён бўлган эди.

МАСНАВИЙ

Икки қўшин юзма-юз келди бу майдон аро,
Икки уммон қўшилиб бўлди зўр тўфон пайдо.
Найзалар аждаҳодек ўт сочар эди нукул,
Урушининг оловидан ҳар ён ёнди, бўлди кул.
Гала-гала қаргадек кўкка ўрлаб чанг ва дуд,
Осмонни қоплаб олди лаҳзада қора булут.
Йўқлик уммони сари жон кетидан жон оқар,
Кесилган бош, тешилган кўкраклардан қон оқар.

Шундай бир пайтда, ўзбеклар одатига кўра, замзам сувидек лаззатли тили орқали баҳодирлар кучига куч қўшганлиги, ўзининг ҳаракатлари, феъл-атвори билан аскарлар қалбида қувонч уйғота олгани учун ҳожи Муҳаммад Алини қўшин саркардаси вазифасига тайинладилар.

БАЙТ

Ҳожига бахт бўлди ёр, ўз кўнглини хуш айлади,
Ёрибон душман сафин майдонда беҳуш айлади.

Урганжлик Арангхон Мовароуннаҳр баҳодирлари мавж уриб тўлқинланаётган қасос денгизидан хаёл кемасида сузиб, кечиб ўтиш мумкин эмаслигини тушунди. Шу боис у зарурият тақозоси билан, ғайриихтиёрий равишда Субҳонқулихон қўшинининг чап қанотини тарк этиб, Балх ва Бадахшон лашкарлари саф тортиб турган ўнг қанотга ўтди ва дарҳол уруш оловини ёқди. Ҳарб майдонида икки қўшин орасида омонсиз муҳораба бошланди. Балх ва Бадахшон баҳодирлари ўз ярқироқ қиличларининг ўткир тиғи билан хоразмийликлар суратини ҳаёт саҳифасидан ювиб ташладилар. Ботир урганчликлар ўз қиличлари тиғини Балх ва Бадахшон эрларининг қони билан илитдилар.

ҚИТЪА

Ташаббус деган санъат зафар зимнида ётур,
Янглишар омад кетса ҳатто энг зўр баҳодир.
Ёв ҳарчанд жаҳд этмасин, кулиб боқмади омад,
Истак кўйидан юриб толиқди у ниҳоят.
Яраланган руҳига малҳам топа билмаскан,
Кўҳна харобаларни ўзига тутди маскан.

Қоронғи тушиши билан Арангхон ҳамма бахтиқора лашкарларини жамлаб, Хоразмга йўл олди.

БАЙТ

Маъсум сарой қудрати, ҳамласига бермай дош,
Арангхон ортта қочди ғамларга бўлиб йўлдош.
Кундуз куйманиб кетди, тунлари тунаб кетди.
Қай йўлдан келган бўлса, шу йўлдан жўнаб кетди.

Бахтиқора душманлар орқага қайтар эканлар, ажал чангалига тушдилар. Сабр-тоқати тугаб эгилган ибодат

камонидан узилган ўқ тўсатдан тўғри Арангхоннинг юрагига ҳам қадалди. Бир неча кун ўтгандан сўнг, унинг ҳаёт юлдузи ғарбга ботиб, фано бўлди.

Одамлар руҳиятида туғиладиган нияти, фикрини фаросат билан англаш фазилатига эга бўлган онҳазратлари ҳаминша ҳар бир садоқатли фидокор одамнинг хатти-ҳаракати, одоб ва самимийлиги бошқаларга ибрат бўлсин учун, Қуръон оятларининг бирида кимки яхши ният билан хизмат қилса, унга ўн шунча яхшилик насиб этади дейилганидек, омонсиз муҳорабалар пайтида хонга нисбатан содиқлик йўлидан мутлақо адашмаган, шоҳ манфаатини ҳимоя қилиш лозим бўлганда ўз жонини қурбон қилишдан қайтмаган ҳожи Маъсумга жаннатмисол Насаф вилоятини инъом этди.

ҚИТЪА

Нахшаб вилоятини инъом этгач хон ўзи,
Порлади арш-аълода Маъсумнинг бахт юлдузи.
Мардлик либосини қим кийса агар муносиб,
Унга Нахшаб ойини¹ кўрмоқ бўлади насиб.
Омонсиз майдон аро жанг қилсаю мардона,
Ном қозонса, ботирга ўзга не керак яна.

Арангхон ўлимидан сўнг, Хоразм амирлари, улуғ номдор сайидлар, таниқли ҳамда оддий одамлар биргаликда, самимий ва очиққўнғиллик билан онҳазратлари Субҳонқулихоннинг қули бўлишга розилик билдирдилар. Хоразмийликлар мачити минбарида хатиблар ёқимли ва ширин овоз ила Искандар монанд куч-қувват соҳиби, худо марҳамати лутфига мушарраф бўлган онҳазратлари (Субҳонқулихон)нинг улуғ номи билан хутба ўқидилар.

Ақлсиз, фосиқ, дайди ва бетайин одамлар хонга итоат қилмаслик ва бўйсунмаслик йўлига исёнкорлик қадамлари билан кирганларидан кейин, Хоразм хони Арангхонга одам юборган, унинг ҳисобсиз лашкар билан йўлга чиққанлигини эшитганларидан сўнг уларга ёрдам бериш ниятида Дабусия қалъасидан чиқиб, дарҳол Ғиждувон четидаги Жилвон ариғи ёқасига келиб, жойлашиб олган эдилар.

Бу ҳақда Маҳмуд қатоғонга хабар юборилгандан сўнг, у шу заҳоти баҳайбат, асов йўрға отига миниб йўлга тушди. Маҳмуд қатағон нур таратиб турган муқаддас, табаррук пир ҳожи Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг орифон мозорига (унинг мозори абадий ёғду сочиб турсин) етиб

келиб тўхтаганида тун ярим бўлган эди. Маҳмуд туннинг қолган қисмини шу ерда ўтказишга муяссар бўлди.

БАЙТ

Қисмат арсани узра шошар барча жонҳалак,
Неларни раво кўргай эртага чархи фалак.

Тонг ёриша бошлаб, кишилар бомдод номозини ўқиш учун тайёргарлик кўраётган пайтларида, бу ҳалол, диёнатли одам (Маҳмуд қатоғон) намозини шошиб ўқиб, субҳидамда катта жасорат, журъат билан оёғини зафар узангисига қўйиб, йўлга тушди.

У қуёш чиққунча жадал юриб бориб, ёвуз душмanning хисобсиз юлдузлар сингари аскарларини пароканда қилиб, қириб ташлашни ўйлаган эди.

Шу пайтда хоннинг таянчи бўлган Ғойибназарбий оталиқдан қуйидаги мазмунда хат келди: "Фақат жасорат кўрсатишни одат қилиб олган Мовароуннаҳр баҳодирлари, майли, биз етиб боргунимизча тоқат қилиб, жангни пайсалга солиб туринглар, Балхнинг шавкатли паҳлавонлари, жуда катта қийинчиликларни енгиб, душман устидан ғалаба қозониш ниятларини амалга оширгунча, сизлар жангни бир оз кечиктиришларингизни лозим топмоқдалар".

Пешин намози пайтида, бу хат олиними билан, қўшин сардори Маҳмудбий уруш ҳаракатларини тўхтатди. У хоннинг ёки ўзининг узоқни кўра билганлигиданми, бахтсизлик тўрига ўралиб, тузоққа тушган бу кимсаларга қарата қувонч ила бундай деди.

ҚИТЪА

Балки сен йиртқич қоплон чангалидан
Қутулмоқ-чун ахтармоқчисан имкон.
Эшитганмисан кийик қоплон ила
Олишмоққа аҳд қилганин қеч қачон?

Бу панд-насиҳатни ва ўғитни эшитгач, улар ғазабланган арслон билан яккама-якка олишиш бёманилик, ақлга сиғмаслигини англадилар. Шу боис олов сингари қаҳри қаттиқ бўлган Ўзтемурбий қатоғон билан бир тан, бир жон бўлиб юрган дўрмон қабиласидаги ёшлар, у билан бирга исёнчилар лашкаридан ажралиб чиқиб, олам-паноҳнинг музаффар қўшини сафида бўлишни афзал деб билдилар ва хон лашкарларига қўшилдилар.

Исёнчиларнинг сарчашмаси ва ғаламислик, игво, фитнанинг манбаи бўлган Тугмабий ёбу ҳамда Фозилбий юз қоронғи тушиши билан, ўзларининг ҳамма мол-мулкларини, ҳатто оила аъзолари, хотинларини қолдириб, учиб бораётган юлдуз ёки кўзни кўр қилувчи яшин каби қуршовни ёриб чиқдилар.

РУБОИЙ

Сен айёрлик, макру гийбат йўлин этдинг ихтиёр,
Оқибатда жанг майдонинг ташлаб қочдинг, нобакор.
Икки юз йил самодан ёгса ёмғир сел булиб,
Сен қўзгаган исён чангин босолмас, эй шармисор.

Хоннинг шер сингари жасур, қоплон каби қаҳрли лашкарлари исёнчиларнинг юз ва ёбу уруғларидан бўлган аскарлари қочаётган пайтларида халқнинг мол-мулкини талаб, ўғирлаб кетаётганликларини ўз кўзлари билан кўрдилар.

ҚИТЪА

Талон-торожда кўрсатдилар
Улар шундай катта "жасорат".
Ҳатто гўзаллар юзидаги
Холни ҳам шилдилар ниҳоят.

Маҳмудбий қатоғон табиатига халқ мол-мулкани талон-торож қилиб, ҳарбий ўлжа орттириш тамоман ёт, бегона бўлгани боис, шу куннинг ўзида унинг лашкарлари ва ўзи ғалаба билан тантанали равишда Бухорога қайтдилар ва олий ҳазратга учрашиш шарафига эга бўлдилар. Улар ябу ва масид уруғларидан бўлган асирларни озод этдилар, бадният Ўзтемурбий қатоғонини эса адолат ва ҳақиқатнинг қибласи бўлган хон остонасига олиб келиб, унинг бўйнига ўзининг бўш ўқдонини осиб тахт атрофидан айлантдилар. Ўзтемурбийга ўхшаган давр исёнчилари пушаймон бўлганликларидан фуқароларининг посбони бўлган хон остонасига келиб, унинг оёғига йиқилиб тавба қилдилар. Хон эса бундай кўрнамакларни кечирмай, ер билан яксон қилди, яъни ўлимга ҳукм этди.

Шафқатсиз, ёвуз тақдир Ўратепа ва Хўжандда ҳам паст табиати, бадхоҳлиги боис Тугмабийнинг умид қанотларини қайириб, майиб қилди. Чунки у ҳар куни Ўратепа ва Хўжанд ҳокими Раҳимбий юзга бориб, уни хонга қарши қўзғашга ҳаракат қилган бўлса ҳам, ўз мақсадига эриша олмади. Бунга қисматнинг уйғоқ, сирли тили

Раҳимбийнинг қулоғига қуйидаги мазмундаги сўзларни эс-латиб тургани сабаб бўлди.

РУБОИЙ

Юз ўгирган бўлса агар кимдан тақдир,
Унглайман деб уни сен паст кетма тақир.
Ким бахтини этса нобуд ўз қўли-ла,
То қиёмат унг келмагай иши, ахир.

Охири Тугмабийнинг Раҳимбийга бўлган умиди барбод бўлгач, Нодирбекдан ҳимоя истаб келиб, Ёри¹ қальасига киради.

Хуллас, бемаъни, беҳуда қайсарлик ёбу уруғлари одам-лари учун одат тусига кириб қолганлиги боис улар Ҳожи Чўпонота атрофига келиб жойлашиб олдилар ва оч бўрилар сингари мусулмонлар қўйларига ташлана бошладилар. Бу бахтиқора баттол кимсаларнинг исёни алангасини кучайтириш учун Ёри қальасига бостириб кирганлик-лари ҳақидаги хабар жаннатмисол Самарқанд ҳокими Аллабердий парвоначининг қулоғига бориб етгач, у шу заҳоти журъат оёғини отининг узангисига қўйиб, тулкини қоплонга емиш қилмоқ учун қатъийлик билан йўлга тушди. Аллабердий саросимага тушиб ўзини йўқота бошлаган душман билан Конирил ёнида тўқнашди. Жангларда юзлаб марта ўлим билан юзма-юз бўлиб, ажал устидан ҳам галаба қозонган мазкур бий ва минг қабиласининг эрлари қўлларига камон, найза ва қилич олиб ҳарб майдонига тушдилар...

РУБОИЙ

Жасоратли Тугма ёбу ўзин йўқотди чунон,
Шу боис жанг майдонидан қочди тез у беимон.
Баҳодирлар етиб олиб уни қилдилар асир,
Ва газабкор қилич ила бошин қирқдилар шу он.

Бу омонсиз жангда разил, хиёнаткор Тугма билан бирга яна жуда кўп одамлар ҳаётдан кўз юмдилар.

Турк ёшлари ичида довюраклик, қўрқмаслик борасида ҳеч кимни ўзларига тенг деб билмаган Сарҳад ва Ганжа ноилож қолганликлари боис қўлларига кишан солинишига рози бўлдилар. Бу исёнчи қоплончаларнинг дил қушлари ёввойи ҳайвонларни орзу қилган эди, бироқ ўзлари қонга ташна бўлган қипчоқликларнинг чангалига тушдилар.

Уларнинг ўлими ҳамма мусулмонларнинг хурсандчилигига уларнинг тинч, осойишта яшашига сабаб бўлди.

Худо кўрсатмасин, агар тақдир исёнчиларнинг хоҳишини амалга оширганида эди, замон гиламида тахт ҳам, шоҳ ҳам қолмас эди, фуқаро ҳам, аскар ҳам қирилиб кетарди, уларнинг ҳаммаси, пиёдаларга монанд сурилиб ерости дунёсига жунатилган бўларди ёки фано мотиға рўпарў бўлиб турган фил ёнига (шахмат ўйнига ишора — Ж.Э.) боришга жадал ҳаракат қилган бўлардилар.

МУЛОҚОТЛАР

(номалар)

Ҳа, сўз чамани боғларининг булбули бўлган мен ва Мирзо Юсуфнинг яқдил, ҳамжиҳат қаламимизга сўз гулхонасини ясатиш билан ер юзи одамларига таъсир қилиш, уларнинг қалбига чўғ ташлаш одат бўлиб қолганлигини ҳамма билса керак. Бу икки фақир, теша билан тоғни қазигандек, сўз ҳақида, сўз услуби хусусида ўйлаган, бош қотирган бир касб соҳиблари эдик. Бизлар ўз имкониятларимиз даражасида сўз коптоғини чавгон таёқчасининг эгри учи билан илиб олиб, сўз билан Мовароуннаҳр боғларини суғоришга эришдик. Биз иккимиз фикр хиёбонидаги сўз гулхонасида қофияли насрий асарнинг ва тажнислар сабзаси-майчасининг сув етишмаслиги сабабли қуриб, қовжираб қолмаслиги учун ҳаракат қилдик.

Жаҳон шоҳи Оллоҳнинг лутфи, марҳамати билан унинг (мирзо Юсуфнинг) қамиш қалам ила ёзган хатлари жаннатмисол Балх ва Бадахшондан иссиқ шамол орқали тез-тез етиб келганлиги боис, менинг қашшоқ, музлаган кўнглим муаттар ҳидлар таратувчи баҳорга айланар эди. Гарчи мен билан мирзо Юсуфнинг учрашиб туришимиз учун ҳар доим дарвоза очиқ бўлмаса ҳам, унинг тез-тез ёзиб турган хатлари оқими тўхтамаслиги сабабли, янги хабарларнинг етиб келишига ҳеч ким тўсиқ бўлолмасди. Унинг худди бахт байроғига ўхшаган, шакар гуфтор қамиш қалами оғир кунларда бу бадбахтга (асар муаллифига) мададкор бўларди.

Кўршапалак оламни ёритиб турган қуёш билан учрашиш ва суҳбатлашиш хусусиятидан маҳрум бўлгани каби, мен ҳам қуёшнинг бир парчаси (мирзо Юсуф) билан суҳбатлашишни орзу қилиш бемаънилик эканлигини англаган эдим. Бироқ шундай бўлса ҳам, мирзо Юсуфнинг меҳр-муҳаббат ила тўлиб-тошган ёқимли хатларини кўрганимда, менинг ҳасрат билан хастанланган қалбим учун

шодлик ва қувонч дарвозаси очиларди. Шу сабаб унинг қамиш қалами билан ёзилган муаттар хатларидаги тасвир, таъриф ва тавсиф, шу хилдаги (нома жанридаги) асарларнинг ноёб намунаси сифатида одамларнинг хотирасида абадий сақланишини Оллоҳнинг ўзи ҳам яхши биларди.

ҚОЗИ ЮСУФНИНГ САМАНДАР ХОЖАГА ЁЗГАН НОМАСИ

Олам подшолиги ва ҳукмдорлиги насиб этган эгамга мадҳу санолар бўлсин. Эй худо, одамларни шубҳалантирадиган ҳижрон олови ойидаги рўза кунининг шоми ҳақида хабар қилгин. Бу тагдор сўзнинг вақт чақмоғи оловида кўйган одамларгина тушунишлари мумкин. Чунки ҳижрон олови рамазон маъносини ҳам англади.

ҚИТЪА

Сендан узоқдаман рўзадор каби,
Лабларим қуриган, кўзларимда нам.
Боладек кутаман шом намозини,
Тоқат тоқ, ёнади ичим дам-бадам.

Рўза кунларида, рамазон оловида рўза тутганларнинг вақти бутун вужудларини куйдиргандек бўлиб ўтади. Рўза шомига қатъий амал қилганлар рўзанинг тугаш тонги ҳайити билан, албатта, роҳатланадилар. Агар одамга Оллоҳ томонидан нотиқлик инъом этилган бўлса, у ўзининг ширин жони учун бошқа ҳеч нарсани хоҳламайди. Бинобарин, рўза кунларида худо инъом этган шу тил билан диёнатли одамлар ҳақида гапирганда, бадниятли сўзларнинг шарбатидан баҳраманд бўлса, уни тотиб кўрса, рўзаси синади ёки тили қурмаланиб, воқеалар хусусида сўзлашдан тўхтаб қолади.

БАЙТ

Бесутун дунёда умринг лаззатидин баҳра ол,
Чекма қайғу бирлан ўтган умрингга афсус, малол.

Қаламнинг тили чексиз мадҳу-саноларга лойиқ Оллоҳни таъриф-тавсиф этгандан сўнг, қуруқ, бемаъни сўзларни ёзишдан тўхтади ва у ўзининг бўйини, қадди-қоматини кўтариб, нигоҳи илғаган воқеаларга ақл кўзи билан назар ташлаб, энг муҳимларини жамлаб, қора тунни бошидан тонггача баён эта бошлади. Чунки ширин сухан

соҳиблари, нотиқлар ёқимли хабарларни баён этиш пайтида сўз ўсимликлари шарбатини тотиб кўрмасдан, ичмасдан ёзишлари мумкин эмас. Бинобарин, сен, ёқимли сўз денгизида туғён ураётган хушовоз булбул, бир булак қандсан, сен ловуллаб ёнаётган сўз ўчоғи оловида чақнаётган учқунларни ўз ичига қамраб олиш учун яратилган қайноқ. эҳтиросли муҳаббат тилининг алангасисан¹. Шу сабаб сенга Оллоҳнинг лутфи, марҳаматлари насиб этсин.

ХОЖА САМАНДАРНИНГ ЖАВОБНОМАСИ

Боқий умр соҳиби — Яратувчига мақтовлар ёғилсин.

ҚИТЪА

Қуръон саҳифаларини варақладим мен тамо
Ўзимга насиб этган доимий одатга кўра.
Худди мен учун белгилаб қўйилгандек батамом
Чиқиб қолди "Юсуф" номи ила бир гўзал сура.

Сенинг хатингни ўқишим билан кўнглимда дўстлик дарахтининг меваси, шодлик ва қувончнинг янги майсалари пайдо бўлди, ижод гуллари юз кўрсатди, одамлар ҳам кела бошладилар. Бу ҳолат Саратон ойи иссиғи таптида сўлиб қолган ғунчанинг қайта гул очгани каби, қайғуга ботган қалбни қувонтиришга сабаб бўлди. Ҳақиқатан ҳам кимки Мусо² қўлидан таралаётган нурни кўриш, Исо³ нафасини ҳис этиш қобилиятига эга бўлса, шундай ҳолатга тушиб шодланади-қувонади.

БАЙТ

Кимки хатингни биринчи варағини очса, фақат
У юз баҳорни кўради, асло дард билмай албат.

Ҳа, кейин сўзнинг гулгун шароби билан одамларни сархуш этиш учун асар ёзаётганларга шу нарса аён бўлсинки, қувноқ, хуштабиат ва гўзал Юсуф йиртқич бўрининг⁴ ошқозонига тушиб ғойиб бўлганидан буён ҳеч кимнинг жону тани бундай ёқимли, латофатли сўз кийимидан баҳраманд бўлган эмас. Коинотнинг азалий боғбони олам боғини бунёд этгандан кейин, шу кунгача фикр чаманзоридаги ёқимли шабада ҳам ҳеч қачон қалбнинг қизғиш гулхонасида бундай латофат, нафислик билан эсан эмас. Гул бутасининг ғоят латиф гулбаргларига ўхшаш сўзлар, қанддан юз марта ширин бўлган жумлалар зафар

қучмоғи учун бир-бири билан қойил қилиб қориштирилиб, шакар қиёмига айлантйрилгани боис катта шавқ-завқ ва хурсандчиликка сабаб бўлди. Сўз инъомининг соҳиби (асар муаллифи) зурриёдларига хос бўлган бирдан-бир хусусиятига кўра қуйидаги байтни ўқиди:

БАЙТ

Эй соқий, келтир шароб, қайит пайти ўтмоқда, бўл оғаҳ,
Шуҳрат, шон-шараф, иззат вақти ўтмоқда, узатгин қадаҳ.

Бироқ рўза ҳайитидан далолат берувчи янги ойнинг қаламқоши ишорасидан, Тамуз¹ ойида қуёшнинг кўз қисиб туришидан бу оломоннинг оғзини очиш учун қилган аҳдининг амалга ошишига ҳали жуда кўп вақт борлиги хусусидаги сир очилди. Модомики, чанқоқликнинг интизорлик азобидан умидсизланганлар учун, сўз ўсимлиги меваси шарбатидан баҳраманд бўлишдан бошқа ҳеч қандай чора-илож йўқ экан, сиз ўзингизнинг бахтли қаламингиз билан одамларга ҳамиша дармон бўладиган ўз мулоҳазаларингизни асосли ва пухта ёритишга эришганингиз боис, уларнинг қалбида кучли таассурот, абадий из қолдирдингиз. Маълумки, Шаҳрисабз ва Ҳисор савдогарлари ширин таъмли моллар (ашёлари)ни ҳамиша Қаршидан ташиб кетадилар. Самарқанд ва Кандаҳор тарозидорлари ҳам мана шу шакар қамиши хазинасидан олиб келинган лутф ва яхшилик юклари жойини бир неча марта алмаштирар эдилар. Аммо улар ширин, мазали, латиф моллар билан бошқаларни баҳраманд қилсалар ҳам, ўзлари вақт одамлари қўлидаги жомда сақланаётган аччиқ таъмли нарсаларни ичардилар. Гапга уста, сўзга чечан бу тўти, яъни мен ҳам бир неча марта, нафас сингари юрак қафасининг оғзидан кириб чиққанман. Энди эса Юсуфга ўхшаш ширин сўзли замон нозанинлари — гўзаллари оғзидан шакар порасини сўраб олиш учун бошимни қафаснинг оғзидан чиқариб куйлаб тўрибман:

БАЙТ

Ширин лабинг бўсасидан қалбимни асир этдинг, эй дилбар,
Муҳаббатинг оғушидан гўзал сўзлар келди, эй санубар.

ҚОЗИ ЮСУФНИНГ САМАНДАР ХОЖАГА ЁЗГАН НОМАСИ

Чанг, тўзон ва тупроқ билан қопланган самандарлар жисми ва қалби бурқсиб, тутаб, алангаланиб ёниб турар

экан, замон булбулига инъом этилган бу нурли бустон гулзори билим боғининг ҳақиқий, асосий меваси бўлган гўзал, латиф сўзлар суви-шарбати воситасида суғорилиб, уни вояга етказиш ва парвариш қилиш давом эттирила беради. Ҳа, маъюс, дилгир одамларнинг ҳаёти қувончли бўлсин, майсазорлар гулхонасида ранжиб, хафа бўлиб юрган вақт боғбони энди чаманзорлар гулхонасида сархуш, хурсанд бўлиб юра берсин. Бу фақир (қози Юсуф)нинг ёқут сингари ғамгин, маъюс ҳолатини хожага (асар муаллифига) йўллаган хатларининг бир неча сатрида дилгир жумлалар ила ифодаланган, сидқидил сўзларининг қалб яйловида ёқимсиз шамол (гармсел) сингари эсган пайтидагина пайқаш мумкин. Қамиш қалам наргисидан шакардек сочилаётган: "Сен кимни шарафлаб мақтаяпсан, қайси одамларнинг яхши сифатларини куйлаяпсан? Улар бутун ҳаёти давомида бундай латиф сўзларни эшитиб, пинакларини ҳам бузмадилар", — деган нидо қулоғимга чалиниши билан ўз ақлу ҳушимдан бегона бўлдим, гулхонадаги ясминнинг кулиши, шудринг-шабнамнинг эрталабки айрилиш йиғисидан яна ўз ҳушимга келганимдан кейин, мен Оллоҳнинг лутф, марҳаматларини эсладим, субҳидамда яна қуйидаги ранг-баранг гулларга монанд сўзларнинг ёқимли, муаттар ҳидлари мени сархуш этди:

ҚИТЪА

Ёзган хатим гулзорнинг рашкига бўлгани-чун сабаб,
 Ногоҳ тушди менинг нигоҳим ўз сиёҳдонимга,
 У менга кўринди гул очаётган гунчага ўхшаб,
 Хуш ҳид таратаётган гулдай, ҳар бир латиф сатридан
 Сўзнинг муаттар иси учарди қалбимни сархуш айлаб.

Ҳар гал бу даврнинг доно, оқил, нафис донишманди, билимдон, сўз марваридлари нархининг аниқ баҳоловчиси, тили ўткир, ҳазил-мутойибага бой ширинсўз булбул, ҳар бир сўзни ўз ўрнида қўллаш қудратининг эгаси, сўз тарозиси палласига жойлашиб олган гапдонлик санъатининг ноёб устаси, Исо нафаси соҳибини эслаганимда, нима учун олдиндан, эртадан кечгача, кечдан тонггача, ҳатто ҳаммавақт самимият, садоқат ва ишонч билан Оллоҳ таолога илтижо қилиб, шу одамга узоқ умр сўраб, дуо қилмадим, деган фикр мени сархуш этар эди.

ҚИТЪА

Ҳа, сенга абадий умр, гўзал ҳаёт,
 Бахт ва шодлик ҳамиша насиб этсин,

Муҳаммад пайгамбарнинг номи билан
Ҳамма яхшиликлар сенга бўлсин.

ХОЖА САМАНДАР РАИСНИНГ ҚОЗИ ЮСУФГА ЁЗГАН НОМАСИ

Ҳа, бутун оламга мақтовга лойиқ бўлган Мирзо Юсуфнинг сўзларидан таралаётган муаттар ҳидлар одамлар мияси ғунчасини сархуш этганлиги учун, сўз зулфи гажаклари латофати кишиларни ақл-ҳушидан бегона этгани учун, Миср уммони тўлқинларидек мавж уриб турган ижоди учун, яъни Яъқуб кўзларининг нури¹ учун сукунат тили билан қилинган тиловатларини, дуоларини Оллоҳ қабул қилсин.

Шундан сўнг, бу сўз чаманзорининг ғазалхон булбулига (яъни қози Юсуфга) шу нарса маълум бўлсинки, Каъба ёнидаги Оллоҳга ибодат қилишнинг ёлғизлик уйида садақа сўраб яшовчи Мужаввир² — дарвишлар учун нақд пул ва мол-мулк уларнинг фақат олтинланиб турган сўзлари, қобилияти, лаёқати ва ўткир тафаккуридир. Сизнинг ўзингизга равшанки, бизнинг замонимиз кишилари шу қобилиятга ва қобилият самарига — мевасига ҳасад билан қарашга одатланганлар. Улар қалбнинг имтиҳон тошида бу қобилиятининг нақд дурдоналарига — олтинларига³ қарши доимий равишда душманлик, кўролмаслик, адоват, ҳасад ўрнашиб қолган. Чунки менинг сўзларимнинг ёқимли шабадаси уларнинг ғийбат гулхонасидаги ёруғликни қоронғи зимистонга айлантиради, уларнинг дил ойнаси менинг ёрқин, латиф ифодаларим (сўзларим) боис янада кўпроқ занг билан қопланади. Шу сабаб, менинг нурафшон кунларим тун чойшаби тагида қолиб кетди. Мен иккинчи марта Оллоҳнинг қудрати, лутфи ва марҳамати билан Қарши кафасида раислик лавозимига тайинланмагунимча, душманлар менинг қимматим келинининг жингалак сочларини юлқилаб олишни тўхтатмадилар. Изтироб билан куйлаб, ширин-шакар оҳанг сочаётган бу фақир, яъни мен бу юртнинг хушовоз булбулларидан, ширин такаллум тўтиларидан ҳеч қачон ҳаёт манбаи бўлган биронта юмшоқ, нафис сўз эшитган эмасман. Балки вақти келиб, шон-шуҳрат дарахтининг умид, мақсад мевалари бу фақирга ҳам насиб этиши, самандар шамига лутф ва яхшилик капалагининг қанотлари яқинлашиши ҳам мумкин. Қандай бахт!!!

БАЙТ

Бор тилим учида оғу бирла бол,
Бири дустга, бири ғанимга филҳол.

ҚОЗИ ЮСУФНИНГ САМАНДАР ХОЖАГА ЁЗГАН МАКТУБИ

Лутф марҳаматлар қиладими, ёки интиқом, ўч оловида куйдирадими, абадий роҳат, лаззат инъом этадими ёинки ажал келтирувчи заҳар берадими, бу нозанинларнинг руҳиятига боғлиқ. Бу мактубнинг келиши ғам-ҳасрат гулхонасида дилгир, дилшикаст бўлиб юрганларнинг кайфиятини тонг ёришгандек равшанлаштириб юборади. Шу боис менда хат кўзини очиб, ундан таралаётган муаттар ҳидни ёқимли, майин тонг насими билан тарқатиш истаги пайдо бўлди. Номада гулбарг монанд бир-бирига пайвандланган нафис, гўзал сўзларнинг мўллигини кўрган кишиларнинг этаклари гул билан тўлди, ҳижрон, айрилиқ оловидан огоҳ бўлган дўстларнинг дийдаларидан кўз ёши эмас, балки гул суви тўкила бошлади. Мушк-анбар халтаси каби, одамларнинг жон димоғи мактубдан тарқалаётган муаттар ҳид билан тўлгунча, ҳидлашдан тўхтамадилар ва ниҳоят, мен ҳам сенинг мактубинг билан сархуш бўлиб, ўз дил розимни сенга хабар қиламан.

ҚИТЪА

Чун сенинг ёқимли насиминг ила таралган лутф,
Мени сеҳрлаб, гапиришга, сўзлашга қилди мажбур.
Агар сенинг нафис сўзларинг бўлмаганда ҳеч,
Бўлмасди менинг ғамгин қалбимда умид ила нур.

Шундай пайтлар ҳам бўладики, гапга чечан, хушчақчақ одамлар қишлоқда яшовчиларнинг руҳий ҳолатини, аҳволи, кайфиятини яхшироқ билиб олиш учун уларнинг ўзларидан сўз сўраб оладилар, ёки суҳбатга қизиқтириш мақсадида, уларнинг ўзларини гапга аралаштирадилар. Модомики шундай экан, меҳр билан битилган нома юзидаги ҳар бир сатр кишини маҳлиё қиладиган даражада тушунарли бўлса, агар ҳаёт чаманзоридан сайлаб олинган ҳар бир янги сўз ҳақида ёинки умуман сўз танлаш хусусида ташвишланиб, бош қотирилган бўлса, албатта, бундай мактуб кайфиятни яхшилайдди, одамлар ҳолати, руҳиятини хушнуд этади. Ҳа, Хожа, сенга офаринлар бўлсин! Оллоҳ тинч-омон, фароғатда яшашинг учун ҳар доим сендан ўзининг лутф, марҳаматларини асло аямасин!

Эй парвардигор, мен нимаики эшитган бўлсам, сендан (Хожа Самандардан — Ж.Э.) эшитдим, мен нимаики гапирётган бўлсам, сенинг оғзинг билан гапиряпман!

САМАНДАР ХОЖА НОМАСИ

Мирзо Юсуфнинг, унинг умри узоқ бўлсин, эйтиборга молик бўлган қалами билан ёзилган номасининг варақлари ичида биринчи саҳифа гўзал сўзларнинг манбаи, латофатли жумлаларнинг бошланиш жойи, нур таратиб турган энг олий ифодалар, ибораларнинг сарчашмаси бўлгани боис, одамни ўзига маҳлиё қилиб туради. Ҳа, унинг мақтовга лойиқ қалами билан битилган номаси гўзал сифатлашлар, таъриф ва тавсифлар билан тўлган. Салом-алиқдан кейин шуни қайд этиш жоизки, бу ерда (Насафда) садоқат, вафо матоси, олижаноблик, олиҳимматлилик, виждон ва мардлик буюмлари анқо сингари ном-нишонсиз йўқолган. Бу мамлакатда бадният, жоҳил тақдирнинг баъзан пинҳона, баъзан ошкора ўйинларидан, ҳасад, кўролмаслик, иғвонинг юқори чўққига кўтарилганлигидан олимлар бозори тўхтаб, мурдадек қотиб қолди.

Бу Исо суҳбатдошининг (яъни асар муаллифининг — Ж.Э.) аҳволи Муҳаммаднинг ҳамроҳи Абу Дардийнинг¹ аҳволига ўхшаб қолган эди. Абу Дардий аҳволига монанд ҳаёт тарзидан қайғурган бу суҳбатдошингизнинг таоми, овқати — арпа нон, кийими эски жун чопон, булар ҳам гоҳида бор, гоҳида йўқ. Бироқ унинг пок қалби ҳамиша қувонч билан тўла, ғам-ҳасратни билмайди, озига ҳам, кўпига ҳам қаноат қилади.

ҚИТЪА

Юрагимга гўзаллик нуруни сочиб
Гадолик шабадаси эсмоқда аста:
Эй юрак, бу сўзларни қилмагин ошкор.
Ҳар қандай ҳолатда гар бўлсанг ҳам хаста
Фақат Оллоҳга шукур қил такрор-такрор.

Оҳ, ҳар қандай мақтовга лойиқ Оллоҳ, ўтган йили дўстлар қўл кўтариб, сенга ибодат қилиб, ёмғир юборишингни илтижо билан сўраган эдилар. Бу йил сен, қудратли Оллоҳ, шу илтимосни қабул қилдинг. Юрт соҳиблари сенинг лутфинг, марҳаматинг боис ёмғирнинг чексиз ўқига нишон бўлдилар. Булутлар Кайковуси² ҳеч нарсани ўйламай-нетмай, сув билан тўлган қовғани қиш қудуғидан тортиб олиб, телбаларча ҳаракат қилди. Осмон-

дан тушаётган ёмғир томчилари, баҳор карнайларининг жаранги сабаб ям-яшил ўсимликлар, кўм-кўм дарахтлар танасига янги руҳ, янги ҳаёт, янгидан жон кирди. Булоқлар кўзи сув билан тўлди. Кўз қувончлари намининг кўплигидан кўприклар устунининг оралиғи ялтирай бошлади. Сукунат ичида жимжит ётган тўлқин қайтадан уйқудан уйғониб, тилга кирди. Кўчалар бўйлаб сув ариқчалари оқа бошлади. Сув йўлини тўсиб ҳавзаларини тўлдирмоқчи бўлганларнинг ҳам бозори жонланиб, хурсанд бўлганликлари боис дедилар: "Агар Исо нафасининг соҳиби Хожа Самандарнинг суҳбатларидан, Мирзо Юсуфнинг қаламидан томчилаётган сўз дурларининг муаттар ҳидлардан худди шу ҳаёт суви каби бирон қатра насиб этса, оҳ, биз учун бу жуда катта бахт бўларди".

ҚИТЪА

Бизнинг бадбахтлигимизга азалдан
Бахтимизнинг пастлиги бўлди сабаб.
Чун шамимиз баландда ёнгани чун
Шуъласи узоққа тушди милтиллаб.

ЛАВҲА

Бу варағларнинг муаллифи (асар муаллифи — Ж.Э.) айтадики, вужудим қайиғи табиат лангари билан гўдаклик дарёсидан балоғат соҳилига етган вақтдан бошлаб, ақлимнинг қўли ёзиш ва ижод этишнинг бўйнидан тушган эмас, ақлим сайёҳи эса доим одамларни таъриф-тавсиф этиш боғида сайр қилиб юради. Шундай бир пайтда бу фақирнинг олдига ўзининг оқ, гўзал юзи, жингалак қора сочлари билан мисрлик юз Юсуфни ҳайрон қолдирадиган, пок юзини, вужудини кўриш орзусида йиғлай бериб, Яъқубдек кишининг кўзини оқартириб, кўр қилган ва Зулайҳодек мингта бадъ-ул-жамолсифатлар уни кўриш, у билан юзма-юз бўлиш ҳавасида, ўз либосларини, ёқаларини йиртиб ташлашига сабаб бўладирган бир барно кириб келди. Унинг нур таратиб, порлаб турган юзи хўблар кўзини очиб, мунаввар қилди, қора қашлари эса мажлис аҳлига бахт ато этди.

БАЙТ

Тун қалби тийра бўлди сочининг савдосидан,
Субҳ чароғи хира бўлди юзининг маъвосидан,
Қомати сарвдан ортиқ, юзлари монанди гул,
Унинг қадди фидосидир қумри ҳам булбул.

Нигоҳи, чеҳрасида товланур гӯё баҳор,
Юришлари бамисоли тазарви хушрафтор.

Йигитлик боғининг ёсуман² гули, тириклик баҳорининг доимий тимсоли, чамани бўлган у ширин сўзлар, рангин иборалар билан бу фақирга деди: "Эй, яхши фазилатларнинг соҳиби, донишмандлик бўстонининг очилган гули ва ибрат гулистонининг янги майсаси, эндигина гуллаган чаманзори, ёлғизлик ва абадийлик қуввати ила назму наср мулкида сайр қилишни лозим топсанг, уддасидан чиқсанг, фусунгарлик таъбинг ва афсунгарлик идрокининг натижаси сифатида, бир китоб тасниф қилгинки, ғариб, бенаволар эшитиши, ўқиши билан ғурбат ғуборини ўз бошларидан артиб ташласинлар. Улар бу китобни ўқиганларидан сўнг, қувонганлари боис жаҳаннамнинг бир бўлаги бўлган ҳижрон олови саҳросини эслаб юришдан қутулиб, ўзларини Эра боғининг соҳибидек ҳис этсинлар". Мен бу фармонига, албатта, итоат қилишни вожиб ва лозим топиб, ҳеч иккиланмай, бу мадҳиялар, мақтовларни ҳамда ҳажвдан иборат бўлган бу ҳикояларни, давр воқеаларини ёзиб, замон аҳли анжуманларини ранг-баранг қандиллар ила мунаввар қилдим ва бу ишим билан мастлар ва ҳушёрлар мажлисини пайванд қилиб дедим:

БАЙТ

Бор тилим учиди оғу бирла бол,
Бири дўстга, бири ғанимга филҳол.

ВОҚЕА

Давр воқеаларидан бири шу эдиким, Мирзо Юсуфнинг сўзлари насимидан Хўтан³ мушкининг хушбўй ҳиди таралиб, қалб ва танга роҳат бағишларди. Хаёл суриб, фикр отига минганда ҳам, ўзи ҳақида эмас, балки менинг (асар муаллифи) тавсифим, таърифим хусусида қуйидаги илиқ сўзларни айтар эди:

— Гўзал сўзлар мамлакатининг сайёҳи, пурнур маънолар баҳорининг маллоҳи⁴, билим ёқутининг рангли чироғи, офариниш (яратилиш, вужудга келиш) муҳитининг (уммонининг) мавжи, сўз майхонасининг нашъаси, кайфи-сафоси, ўт учқунларини гулбаргдек сочадиган оташкадалар ибодатхонасининг шуъласи — Хожа Самандар хаёл ёғдуси қаноти билан, жўшқин, ёндирувчи тили билан, нутқ қуши уясидан чақмоқ сингари чақнаб, оловдек парвоз этиб,

номуносиб, нобоб ўсимликларни, ўсимталарни ва ўтларни куйдириб, шам каби қалб хилватхонасида, маъно оловида ёниб, назокат нури ила товланиб, порлаб, шундай дер эди:

БАЙТ

Сўз баҳрида шам каби мен ўзимни ёқдим,
Димоғимни куйдириб, пухта фикрлар топдим.

У ҳамиша қаламининг учини қалбига пайванд қилиб турарди ва бирор кишидан қандай воқеани эшитса дарҳол уни ёзиб, таҳрир қиларди.

БАЙТ

Кам эрур бундоқ гўзал сўзлар соҳиби, жуда кам,
Таъриф этмиш жаъм қилиб лутф ила маънони ҳам.
Нур сочур сўз машъали ҳар назмининг матлаъсида¹,
Дарёдек илми аёнди ҳар шеърининг мақтаъсида².
Юз очур ҳар лавҳида³ юз қитъа маъно мисли дур,
Офтоб тожига ул эҳсон этодур тоза нур.
Битмиш ул андоқ рубоийларки, пурмаъно, баса,
Осмон устунидир гўё анинг ҳар мисраси.

Ул кунким, чаманзор гулхонаси базмининг андалиби раис Абулато менинг жудолик ихтиёр этганимдан дард-аламлар чекиб, майин товуш билан нолиш қилиб, йиғлаб деди:

БАЙТ

Аччиқ йиғиларни дийдамиздан уйқу олиб кетди,
Ширин ухлар эдик биз, уни кўз ёши ювиб кетди.

У, оташпарастрлар чароғининг нури — Самандар Хожа Абулато раиснинг бундай аҳволидан воқиф бўлгач, ўз одати ва соғлом табиатига кўра, замон аҳли учун дил хазинасидан олинган гавҳарларни ипга тизиб, қуйидаги бир неча жумлани ёзишни лозим топди:

Ўтган кеча қози Юсуф оламга назар ташлаш учун кўзини очганда, қизил ёноғида тимқора холи бор бир гулюзли гўзал дилбарнинг овозини эшитиб қолди. Бу баландпарвоз лочин у товусваш соҳибжамолнинг тузоғига, шерларни овлаш қудратига эга бўлган бу ов қуши эса дилфириб (кўнгилни алдовчи) гўзал кийикнинг тўрига тушган эди. Бу кун унинг тўти сингари аҳду вафо, садоқат

шоҳига ўтирган гулюзли дилбари пир этиб учиб кетди. Айбсиз, бегуноҳ хитой кийигининг маъсума кўзларидан жўш уриб оққан кўз ёшларининг селида, нотиклик боғининг товуси, худди тазарвнинг кўзида чақнаб турган шуълага ўхшаб, ғойиб бўлди. Энди у ўтган кунларини тушида кўриб, аввал кечирган давру давронларини хаёлида тасаввур этиб деди:

БАЙТ

Во дариго, бир вақтлар ариқда шодлик суви бор эди,
Тарам-тарам ўралган зулф орузи бизга ёр эди.
Юз надоматлар булсин, шодлик, яхши хислат айёми.
Ҳаммаси тушдай ўтди-кетди, олам бизга тор энди.

ВОҚЕА

Замон воқеаларидан бири шу эдиким, Аваз хожанинг ярамаслиги, жирканч ва пасткашлик аломатлари ички руҳиятида, калтафаҳмлик, бемаънилик белгилари эса унинг ташқи қиёфасида, афт-ангорида рўй-рост кўзга ташланиб турарди. У ўзининг Мирҳайдар сайидлари қаторига қўшса ҳам, ундаги олижаноблик, олиҳимматлилик, туғма табиатига хос бўлган қабиҳлик, разиллик билан қоришиб кетган эди. Аммо фитнага майли, ҳаваси ва иштиёқи кучлилиги билан нақ ҳайдарийларга¹ ўхшар эди.

Бир қанча одамлар Аваз хожага қариндошликлари боис, у билан яқин, ҳамжиҳат бўлиб, бу фақирга (асар муаллифига — Ж.Э.) нисбатан душманлик муносабатларини кучайтириб юбордилар. Буларнинг ҳар бирининг қалбида Аваз хожага нисбатан дўстлик, биродарлик даражаси чуқурроқ илдиз ота бошлади, шу сабаб улар фақирга нисбатан душманлик хусуматини ихтиёр этдилар ва Аваз хожа йўлидан бордилар, уларда Аваз хожага сажда қилиш ҳаваси тобора кучайиб, мустаҳкамланиб боргани ҳолда, уларнинг қалб меҳри пул зарб этиладиган дўстлик саройи доирасида, олимлар, билимдонларга нисбатан садоқат, вафо чақаси (бир тийинлик қора танга) билан ҳам безатилмади. Чунки фитна деви уларнинг бош миясига тухум қўйган эди. Шу сабаб, уларда ғалаёнга қизиқиш завқи,² эҳтироси янада кучайиб, қалбларининг қора нуқтасини² ёриб ташқарига чиққан эди.

Оллоҳ лаънатлаган Аваз хожанинг оёғини ялаган бу бир неча ярамас, нопок одамлар мен фақирнинг лавозимидан бўшатиш ва қандай қилиб, қай йўллар билан менга зиён етказиш хусусида эртадан кечгача, кечдан тонгача ва яна

эртанги кунда ҳам хаёл қилиш билан ўз вақтларини ўтказар эдилар. Агар худо яратган бу одамларнинг дил ойнаси пок бўлганда эди, мўминлик, мусулмончилик одатларига амал қилган бўлардилар ва бу хунук ҳаракатларнинг сири чойшабнинг тагига яширин ҳолда қолиб кетмас эди, аксинча, уларнинг нобоп, жирканч руҳиятларини ўзида жо этган қора тун монанд номалари қора парда орқасида яширин, номаълум бўлиб кетмоқда эди. Чунки дил ойнасини чил-чил этувчи бундай нопок гаплар бу фақирнинг барига асло ёпишмаслигини уларнинг ўзлари ҳам билар эдилар. Улар бу фақир хусусидаги ёлгон-яшиқ туҳматларини ўз тушларининг макр ёки тахмин эканлигига ишонч ҳосил қилиб, дўстлик юзига ёпишган фитна чангини олижаноблик суви билан ювиб ташлашлари мумкин эди. Бироқ улар ғийбатнинг бўм-бўш саҳросининг ҳамма ерида, имкониятлари борича, сўз коптогини чавгоннинг қийшиқ таёқчаси билан илиб олиб, ярамаслик, қабиҳлик отларини шармандалик, бадномликнинг мусобақа майдонида чоптириб, бир қанча дўстларимнинг қалбида мен фақирга нисбатан шубҳа ва дилисиёҳлик чанг-тўзонини қўзғатишга муваффақ бўлдилар. Натижада айрим дўстларим ҳам: "Хожа Самандар раис бизнинг орқамиздан, бизнинг ҳақимизда, ҳеч нарсага асосланмасдан, шикоят қилиб, ҳар хил миш-миш гапларни тарқатадиган одат чиқарибди", — деб мендан юз ўгира бошладилар.

Кимки бундай дилозор сўзлар билан менинг қалбимни оғритаётган бўлса, улар ўзларининг хатти-ҳаракатлари билан кўнгил китобларини қоралашга сабаб бўлдилар. Мухолифларим менинг ҳақимда ҳеч қандай далиллар, сўзлар билан исботлаб бўлмайдиган, эшитишга ҳам арзимайдиган, душманликка асос ва ваз бўла олмайдиган бундай қабиҳ туҳматларни тарқатишни тўхтатмадилар.

Менинг очиқ дастурхонимда ортиб қолган таомлар билан овқатланадиган, лутфим дастурхонидаги ушоқлар билан қорнини тўйғизиб юрган, бу фақирнинг хайр-эҳсон, яхшилик, олижаноблик хирмонидан бошоқ терган дўстларим, мухлисларим энди менга содиқ бўлишдан воз кечиб, юз ўгириб, маълум бир мақсадни кўзлаб, менга нисбатан мухолифликларини намойиш этиш учун, думларини ликиллатиб, душманларимга эргашдилар.

Охир-оқибатда, тақдир шундай бир ҳолатни туғдирдики, мен билан мухолифларим орасидаги яқинлашув йўли тамоман ёпилиб, бир-биримиз билан бегоналашиб кетдик, қисмат муносабатларимиз риштасини шундай

қирқиб ташладики, юз йил давомида ҳам бир-биримиз билан яқинлашиш хусусидаги фикр бошимизга келиши мумкин эмас эди. Мен уларнинг ҳар бири дўстлигининг нақд пулини маҳак тоши билан имтиҳон қилганимда, уларнинг ҳаммаси сариқ чақага арзимайдиган, паст, ярамас одамлар эканлигини тушундим.

Шу боис мен ўз хоҳишимга қарши улар билан учрашмоқ нури, ёғдусини қоронғи зимистон билан алмаштирдим.

Юқорида эслатилган хожанинг бузуқлиги, ахлоқсизлиги боис унинг аёли сўзоқ касалига гирифтор бўлган эди. Бир куни у бу фақир (асар муаллифи — Ж.Э.)нинг олдига келиб, ўз касалини даволаш учун дори сўради. Жавоб беришдан мени уят тўхтатди, шу боис мен жим туришни, гапирмасликни маъқул топдим. У ўз истагига эришмоқ мақсадида қаттиқ туриб олиб, чексиз, ҳаддан ташқари илтимослар қилиб: "Сўзоқ касали ҳақида нимаки эшитган бўлсангиз, бирон нарсани қолдирмасдан батафсил гапириш учун худо номи билан қасам ичинг",— деди. У қаттиқ туриб мени қасамга тирагандан сўнг мен: "Эркаклар учун бу дарддан — касалликдан фориғ бўлишнинг воситаси эшакнинг ёғи ва янги бодранг (бодринг)дир, хотинлар учун эса эшак ёғи ва янги бодрангдан тайёрланган эркакларнинг вужудидир,"— дедим. Мен бу бахтсиз аёлни шу қадар камситганимга қарамасдан, у яна мендан: "Эшакнинг ёғини қандай тайёрлайди, бодрангдан қандай фойдаланиш мумкин,"— деб сўради. Бу фақирда иккинчи марта гапиришга мадор қолмаган эди. Шу боис бу уятсиз аёлнинг юзига қайта қарамасдан, уни ташлаб чиқиб кетдим ва ўзимга-ўзим дедим:

РУБОИЙ

Чун бахт занжири келди, уни бироқ
Қирқиб мендан қилдилар тезда йироқ.
Бахт манбаи сен-чун яроқсиз деб,
Мени тутдилар ундан доим узоқ.

МУҲИМ ВОҚЕА

Давр воқеаларидан бири шу эдиким, Мирзохон хожа, Шайхул-ислом хожа Абдурахмон Долонийнинг ўғиллари билан бирга, Қарши бозорининг ўнг томонидан кириб келдилар. Ҳазил-мутойиба ва қочирма гапларга уста бўлган эркаклардан бири, денгизнинг заъфарондек малланг чағзбақасига (бақатўнига) монанд маймунсифат бу хожаларни кўриб деди:

ҚИТЪА

Улар худди маймунлардек келдилар бозор томон,
Кўм-кўм кўзлари, сап-сариг юзлари ила шу он.
Маймунларни жасоратли баҳодирлар сингари
Кўтариб тўриқ отларга ўтқазгандилар чунон.

Бу фақир (асар муаллифи — Ж.Э.) ҳам ҳазил-мутойибага уста бўлган, ушбу ўткир сўзли одамга самимий бир туйғу билан эргашди.

Бу гаплар содир бўлаётган пайтда, ҳаяжонга тушган қаламнинг тили, ҳозирги замон қариялари томонидан айтиладиган қуйидаги байтни хушхонлик билан ифодалашни лозим топди:

РУБОИЙ

Бу тўрттала хожага ҳам шайхул-ислом
Деган унвон жорий этилганди чунон.
Агар уларнинг тўртталаси ҳам ўлса,
Улар ўрнига келар тимсоҳ ва илон.

Бир неча кундан сўнг мазкур ҳожилар шайх Нарзининг итоат қилиш барига ёпишиб, унинг ёлғизлик уйига тўпландилар. Фақир ҳам ҳудожўйларнинг ёлғизлик уйида ҳозир бўлиб, очиққўнгилик ва самимий иштиёқ билан қуйидаги байтни ўқидим.

БАЙТ

Ҳамма яқинлари, мухлиси ила у шайхул-ислом,
Ўтирар эди гўё улугвор дарвешлардек мудом.
Мен чунон ҳам ўхшатдим уларни ваҳший махлуқларга,
Бир неча юзбошисини худди малла ўрусларга.

МУҲИМ ВОҚЕА

(Қайғу қўшиғи)

Давр воқеаларидан бири қуйидагилардан иборат. Самандар Хожа раис гўзал, шавкатли Ҳакимбек аснинг қайғули қўшиғига тўн кийгизиб, қуйидаги шеърни ёзди.

БАЙТ

Менинг ўтли нафасимдан само тошга айланди,
Жовдираб ерга тушиб узук кўзин ватан қилди.

Бу қайғули қўшиғимдан олам ғам ила тўлди,
Энди шод юракни тополмассан, кўз ёшлар селоб бўлди.

Ўзининг зийраклиги, фаҳм-фаросати, заковати билан амирликнинг қувончига қувонч қўшиб келган Хуррамбий ҳожи парвоначи ҳоқимлик қилган пайтида Насаф шаҳрида истиқомат қилувчиларнинг биронтасини ҳам сабабсиз, қонундан ташқари, зўрлаб жазога тортмади. Хуррамбий ҳожи оққўнгил, самимий, хушфёъл бўлганлиги боис, у ҳоқимлик қилаётган пайтларда ҳеч ким унинг юзининг гўзалларнинг гажак зулфи, келинларнинг жингалак сочи-дек буришганини кўрган эмас.

Қариган чоғларида беқарор тақдир тўсатдан унинг бошига қайғу-ҳасрат тўзонини сепди. Унинг юзидан диёнат, мўминлик, ахлоқ-одоб ёғилиб турган, манглайида бахт нишонаси порлаб турган Ҳақимбий номли ўғли бор эди. Бу ёшгина ниҳол таърифга лойиқ сифатлари, ёқимли хулқ-атвори, гўзал сўзлари, хушфёъллиги, ҳаммага маъқул бўлган ишлари билан одамлар қалбидан жой олган эди. Йигитликнинг муаттар насими эсмасдан, унинг бахт гуллари очилиб кулмасдан бурун Ҳақимбийнинг саодат дарахти ўсишдан тўхтади. Кажрафтор тақдир дастидан у оғир касалликка йўлиқди. Узоқ вақт даволанса-да, тузукроқ шифо топиб, соғайиб кетмади.

Ҳоқимлик лавозимида ишлаётган отаси бемор ўғлини кўришга келди. Унинг ёқимли, дилкаш юзи, қора кўзларига тикилиб, қадди-қомати сарвдек келишган, хушбичим ўғли энди сўлган бинафшадек боши ҳам бўлиб ётганига назар ташлаб, ичига ўт туташди. Илгари юзлаб лабларга табассум улашган гул гунчасига монанд ўғли ғамга ғарқ бўлиб, сўлиб ётарди. Амирликда хизмат қилаётган Хуррамбий заиф, нимжон, оташдек ёниб ётган ўғлини бутун қалб ҳарорати билан бағрига босди.

БАЙТ

Бу қадди дол, дили абгор нуроний чол
Оғушга олди ўглин куйган тош мисол.

У ўз ўғлига деди: "Оҳ ўғлим, вақти келиб сенинг наслинг дарахти шодлик ва қувонч олиб келиши мумкин эди, сарвдек тик қадди-қоматинг қариб, қийналиб қолган пайтларимда бошимга соя бўлар деб умид қилган эдим. Бироқ бунинг ўрнига сендан жудо бўлиш ҳасратидан дув-дув оқаётган қайноқ кўз ёшларимнинг тафти кўзларимни кўр қилмоқда. Сенга термулиб туриш иштиёқи қийналаётган юрагимда янгидан-янги жароҳатлар очмоқда". Ўғли жавоб берди: "Оҳ отажон, ахир менинг ёш кўнглим ҳали

ўлим уйқусини ихтиёр этган эмасди-ку, қалбимга ҳали Оллоҳнинг: "Рози бўлган ҳолда Парвардигорингнинг ҳузурига қайт", — деган чақириги эшитилган эмасди-ку! Қудратли Оллоҳнинг марҳаматидан умидворман. Агар тақдир бошқа йўлни танлаган бўлса, унда ҳаммаси аён, қисмат оти юганини қўлга олиб, бошқа ёққа буриб бўлмайди. Оллоҳ мирзоси томонидан пешонага олдиндан ёзиб қўйилган битикни ўзгартириш мумкин эмас".

Улар шу гаплар билан андармон бўлиб турган пайтларида аччиқ тақдир ўз найрангини намоён этди. Ҳакимбийнинг гуллаб турган ҳаёт баҳори ажал кузи билан алмашилиб, пешонасидан нур ёғилиб, қўққисдан тиниб қолди.

БАЙТ

Айни гул айёмида тарки чаман этди қарор,
Йиғлабон қон қип-қизармиш боғда гуллар зор-зор.

Унинг бу оғир жудолик ҳасратидан қариндошлари, дўстларининг юраклари чилпарин бўлиб, кийган либосларини гулбарг сингари йиртиб ташлаб, бинафшаранг мотам либосларини кийдилар ва ушбу мотамсаролар унинг жисмига нарғисдек нигоҳ ташлаб дедилар:

ШЕЪР

Кўз нурумиз, сен кетданг, оҳ, кўзимиздан кетди нур,
Мужгонимиз бўм-бўш қолган қуш инидек ғарибдур.

Бу оғир кулфат амирликдаги барча одамларни қайғуга солиб, мотамзада қилиб қўйди. Шу сабаб вилоятда истиқомат қилаётган барча фқаро мусибатдан довдираб, саросимага тушиб қолдилар. Шундай бир ҳолатда тақдир тили оғир қайғудан ларзага тушган одамлар қулоғига бундоқ деди: "Боқий, абадий меъмор (Оллоҳ) бу фоний дунё омонат одамларининг жисмини сув ва балчиқ қоришмасидан бино қилиб, унга жон-руҳ киритганида, улар учун бунёд этилган шодлик майига қайғу-ҳасратнинг қонли кўз ёшларини ҳам аралаштириб қўйган. Бинобарин, бу жисмда қамалиб ётган омонат руҳни — жонни офат шамоли учириб кетади, заррачалардан иборат бўлган танини эса, албатта, ажал ўз болтаси билан парчалаб, емириб ташлайди ҳамда у ҳижрон, ғам-ҳасрат оловида ёндирилади".

ШЕЪР

Ким бу қайғу оламига қўйса қуюн янглиғ қадам,
Қийналиб, ҳолдан тойиб охири йўл олгай адам.
Ким чақиндек яшнаб ўчса бўлғуси унга савоб,
Қуш қафасдан учганидек Раббинг сари уч, эй одам.

Бу чаманзордан муттасил эсаётган панд-насиҳат ҳиди мотамзадалар димоғини тарк этмай туриб, улар Оллоҳнинг амри билан яқдиллик чакалақзоридан Ҳақимбийнинг рози-ризолик мевасини узиб, умр заминида ўсган умид ниҳолларни юлиб, унинг ўзи учун олдиндан белгилаб қўйилган ёлғизлик уйининг бир бурчагига жойлаштирдилар. Мамлакатнинг барча бурчақларидан ғам билан сугорилган шеърий мактублар кела бошлади. Бу мактублар мотамзадаларнинг янги очилган жароҳати устига туз сепгандай ёки уни наштар билан тимдалаб очгандай таъсир этар эди. Агар бинафша бу булбулнинг (асар муаллифининг — Ж.Э.) ушбу қайғу хусусидаги таъриф-таъсифини эшитганда эди, ҳасад, рашк оловида ёниб тамом бўлар, агар лолақизғалдоқ мотамзадаларнинг ҳижрон оловида нечоғлик ёнаётганликларини кўрганда эди, ўзи ҳам чўл кўксига куйиб кулга айланарди.

Бинобарин, кимки севимли ўғлини кўришдан маҳрум бўлса ёки ўз севгилиси — маҳбубаси билан дийдор кўришиш орзуси барбод бўлиб, ҳижрон саҳросида гангибсанқиб юрса, охири хижолат ботқоғига ботиб қолади. Ўзларининг севимли кишиларини, маҳбубаларини кўриш умиди, иштиёқида ҳиссиёт оловининг асирига айланган кишилар эса ғам-ҳасратдан икки қўллари билан бошларини чангаллаб ўтирадилар. Мотамзадалар ўз юракларининг қизиган тандирига Ҳақимбийни кўриш иштиёқи билан йўғрилган илинж нонини ёпардилар. Бироқ ҳижрон ғами билан ёнаётган мотамзадаларга уни яна бир марта кўриш насиб этмади. Шундай қайғули бир ҳолат юз бериб турган пайтда Хуррамбийга унинг тўнғич ўғли Муҳаммад Имон чухрабошининг ҳам бетоблиги ҳақида хабар келди. Чексиз мусибат, ҳаддан ташқари қайғу-аламга гирифтор бўлган Хуррамбий ўғлини кўргани бориб, у билан юзма-юз бўлганда, шодлик эшиклари очилиб, у билан қулфи дили эшилиб сўзлашди.

Ҳақимбийнинг вафоти тарихини қози Юсуф ҳатто Яъқубни ҳам лол этувчи муаттар, хушбўй қадимий ифодалар воситасида қуйидаги қитъада ифода этди.

ҚИТЪА

Шавкатли Муҳаммад Ҳақимбий мирзо ас чунон
Ёшлик саройи пойдеворин қурган замон,
Нафасин ростлаб ҳам етмай, тўсатдан
Ажал шамоли эсиб, умрини қилди хазон.
Афсус, бу дунёда кимга суянасан энди,
Мақсадга эришмоқ бунда камдир, эй меҳмон.
Ҳақимбий қазоси тарихин билмоқ эрсанг сен,
Ҳақим "Хуррам ниҳод" сўзида этилган аён.

МУҲИМ ВОҚЕА

Давр воқеаларидан бири шу эдиким, ўша пайтларда Насаф вилоятининг ҳоқимлиги Муҳаммадҷонбий юзга на-сиб этган эди. Қарши яқинида икки қишлоқ бўлиб, бирини Пўрон, бошқасини Обидада дер эдилар. Кунлардан бир кун мазкур амир Пўрон қишлоғи заминидаги зироатларнинг ёнидан ўтиб бораётганида, кўзи қўноқ¹ экилган пайкалга тушди. У от устида туриб: "Бизнинг отларимизни семир-тириш учун ҳар куни бу қўноқдан ўриб бериб турилсин", — деб амр қилди.

Қўноқ эгасининг қашшоқлиги, камбағаллиги, оиласини боқолмай, ночор аҳволга тушиб қийналиб қолганлиги бу фақирга маълум бўлгач, мен илтимоснома сифатида маз-кур амирга қуйидаги мактубни ёздим: "Пўронлик нуроний мўйсафид деҳқон ўзи эккан қўноқни амир отларига ем бўлиши овозасини эшитгач, шунчалик ўксиб-ўксиб йиғладики, унинг кўзларидан қўноқдек тўкилган кўз ёш-лари мўйсафиднинг бисотида бирор дона қўноқ қолмаган-лигидан далолат беради. Унинг боши жўхоридек қийшай-ган, дили шикастланган, қўллари паншахадек осмонга кўтарилган, галвирдек ерга қаратилган кўзларидан ҳасрат ёшлари тинмай, қатор-қатор бўлиб тўкилмоқда. Аммо унинг бундай ғариб аҳволига ҳеч ким бурилиб қарамайди, ғам-ҳасратига ҳам бирон киши шерик бўлаётган эмас. Маълумки, замона аҳли бепарволик билан пишиб етилма-ган ўсимликларни ҳам ўриб отларига бермоқдалар, у ҳолда бундай ҳосилсиз хирмонни жамлашдан халққа не фойда? Баъзи одамлар хирмони ҳосилсиз бўлганлигидан нега пу-шаймон бўладилар. Амирнинг карамли хулқидан шуни умид қиламизки, бу деҳқоннинг орзу қилган экини пиши-

* Хуррам ниҳод — (Хуррамтабиат сўзлари абжад ҳисоби бўйича Муҳаммад Ҳақимбий вафоти 1100 (1688 — 1689) йилга тўғри келишини кўрсатади.

ши ва муродига эришуви учун унинг арз-додини қабул қилсалар”.

Афсуски, менинг амирга ёзган бу илтимосномам самара бермади. Фалак тегирмони бу деҳқоннинг вужудини унга айлантиришга жуда кам вақт қолган бўлса ҳам, маккор кампир бу урни фано элагидан ўтказишга ҳозирлик кўраётган бўлса ҳам, менинг мақсадим ўқи нишон чокига тушмади. Бундай нафис арзлар Насаф вилояти ҳоқими Муҳаммаджонбий юзнинг тошдек қалбига таъсир этмади.

У ҳоқимлик қилган вақтларда нур тутунга, гул тиканга ҳамсоя бўлганидек, мен ҳам унинг энг яқин қўшниси эдим. Мен унинг давр олимларига ҳеч қачон яхшилик қилганлигини кўрган эмасман. Унинг замониде шаҳар, қишлоқ ва яйловлардаги одамлар ҳам ҳеч қачон тинчлик ва осойишталикни ҳис қилган эмаслар.

Ажабтовур халқ! Улар қаерга оёқ босса, жойлашиб олса, ўша ерда тинчлик, осойишталик ва ҳузур-ҳаловат йўқолиб, қўрқинчли охирзамон кунлари бошланади. Улар қаерда пайдо бўлса, шу ерда тинчлик барҳам ейди. Оллоҳга минг марта шукурки, осмон султони (худо)нинг лутфи, розилиги туфайли Қарши ерларининг қизғиш чаманзориде истиқомат қилувчи халқ Муҳаммаджонбий юз кетиб, Насаф вилояти ҳоқимлиги Маъсумбий ҳожи мирохур сарой Термизийга насиб этгандан кейин (1634—1695) бу жабр-зулмдан фориғ бўлди.

ВОҚЕА

Ҳаёт воқеаларидан бири шу эдиким, Самарқанд вилоятидаги қаҳатчилик одамларнинг тинкасини қуритди. Очлик ҳаддан ошганидан кейин, халқ дийдаси қотиб, ниҳоят қийналиб қолди. Халқнинг бирон-бир табақасиде на нон, на ун, на бугдой, на арпа бор эди. Ваҳм қуши бирор луқма овқат топиш истагида, ҳар қанча баланд учмасин, Сунбуладан¹ бошқа бирор доне дон кўрмади. Хаёл хабарчиси кийикдек саҳрони қанча айланмасин, у ерларда нозик қадлардан (хас-хашаклардан) бошқа ҳеч нарсани кўрмади, ариқ бўйларида ҳам бирор жойда сабзага кўзи тушмади. Кўп қўллар инъом олишга одатланганликлари сабабли, энди яна таом таклифига муҳтож эдилар. Шакарлаб дилбарлар ҳам фақат хайр-эҳсондан сўзлар эдилар, жуда кўп вақтдан буён нонни кўрмаганлари учун унинг номини ҳам унутгандилар.

Самарқанд ширинзабонлари қанд-новотни яхши кўрадилар, энди эса, ер набототи-гиёҳларига ҳам зор

булиб қолдилар. Улар қаноат қилиб, қачон ердан гиёҳлар ўсиб чиқишини кутардилар. Бодомкўзли андижонликлар ва нозикбадан кандибодомликлар мева мағзини писанд қилмасдилар, энди пўчоққа ҳам зор бўлдилар.

Очлик олови жигарбийрон сийналарини чўғдек ёндиргани боис баъзи жойларда бир жонзотни бир нонга алмаштиришга рози бўлардилар, аммо ҳеч ким бир жонзотни бир нонга алмаштирмас эди. Уйдаги буюмларини бир тийинга сотишга ҳам рози эдилар, бироқ ҳеч ким бу буюмларни харид қилмасди.

Шундай бир оғир пайтда ҳам қалб саҳифаларида назм ҳаваси сўнмаган эди. Шу сабаб назм сирларини энди эгаллай бошлаган самарқандлик бир шоир қуйидаги шеърни ўқиди.

БАЙТ

Ҳамма бугдой дардида куйдию тупроқ ўлди,
Одамлар дон сингари ғамдан сийначок ўлди.
Мажнун каби туну кун қасди нон бўлди улус,
Пўстак билан ёпилган устухон бўлди улус.
Меҳр-оқибат йўқолди, ҳамма емакка муҳтож,
Фақат олу чайнашдан йўқ эди ўзга илож.
Наҳанг, наҳанг дедилар ушбу мучалнинг номи,
Тортиб кетди улусни ушбу Наҳангнинг коми.

ҲИКОЯ

Замон воқеаларидан бири шу эдиким, Насаф вилоятида бир қози бор эди. У ўзининг ёмон табиати ила йўғрилган пасткашлигини амалга ошириш учун фақат жабр-зулмдан бир восита сифатида фойдаланишга одатланган эди. Қози нопоклиги, ахлоқий бузуқлиги боис бидъатга-ислом қоидаларига қарши иллатларга йўл очиб берган эди.

У адолат чехрасини мавҳум, сирли парда ичида пинҳон тутарди. Уни қози Бадеъ дер эдилар.

Бу қози бидъад (Муҳаммаддан кейин исломга қарши янги қоидалар) "б" ҳарфини ўз исмининг бошига қўйиб, долни () "д"ни — диёнатни бўйнидан олиб ташлаб, фақат жабр-зулм қиларди ва айн ()нинг домани, яъни этагини иллатлари бошига ташлаб қўйиб, ўз айбларини ёпарди.

Кунлардан бир кун у гулранг тўн кийиб, бошига ипак салла ўраб, бадеъ ул-жамолга ўхшаб, ўзига зеб бериб, кўчага чиққан эди. Бир киши ундан сўради: "Эй қози,

гулранг чопон кийиш, ипак салла ўраш шариятга тўғри келадими?"

У, худди синиқ кўзанинг ичидан чиққандек ёқимсиз бир овоз билан жавоб берди:

— Менинг тўнимнинг ичида пахтаси бор ва салламни ҳам шу тарзда пахтали қилиб, (яъни пахтага ўхшатиб) бошимга ўраганман. Савол берган киши ҳазил-мутойибага бой бўлганлиги боис шундай деди:

— Эй қози, сизнинг жавобингиз кийиб юрган кийимларингиздан ҳам гулдорроқ чиқди. Зероки, Оллоҳнинг бўёқчилари азалдан то абадгача аҳмоқлик матоларини шу рангга бўяганлар.

БАЙТ

Хирадманд чол эшитиб суҳбатингни,
Билиб олди фаҳму фаросатингни.

Яна қози никоҳ ўқиётган пайтида "шурути арбаа"ни "шутури арбаа" деб ўқир эди. Шунча нотавон, нодонлигига қарамасдан, ор қилмасдан фарзин (шахмат донаси)га ўхшаб такаббурлик билан пиёдалар олдидан гердайиб ўтиб, кажрафторлик, ахлоқсизлик йўлига кириб олиб, рух (шахмат донаси) сингари рост йўлдан бораётганларга кам араллашиб, бу ҳаёт шахматининг мурдадили (қози) улуғ кишилар номини тилга олиб, уларни тирик филнинг (шахмат донаси) тарбиячиси деб таърифлаб, фозиллар бошида жабр-зулм отини юргизар эди.

Кунлардан бир кун қози одатига хилоф равишда шоир дўстларини расман меҳмондорчиликка даъват этиб, "Сесанга" боғида ўз таъбига мувофиқ дастурхон ёзди. Даврада ҳозир бўлган кишилар ўз дилларидаги губорларни тарқатиш учун ҳар соҳадан суҳбат қилиб ўтирардилар.

Мазкур қози, еб-ичилгандан кейин, суҳбат риштасига сўз жавоҳирларини тизиб, бу бўстонда дўстлар ҳақида ибратли дostonлар айтишни илтимос қилди. Мажлисдаги ҳар бир киши маҳоратини ишга солиб, инсоннинг энг яхши хислатларини, ёқимли фазилатларини васф қила бошладилар. Шу мажлисда иштирок этаётган Хожа Самандар ўзининг суҳандонлигининг саман отига миниб, фасоҳатли сўзлари билан бирга, эҳсону карам майдонига кириб келиб шундай деди: "Саховатли бўлмоқ киши учун энг буюк фазилатдир. Зероки дейдилар:

БАЙТ

Ҳам Оллоҳ, ҳам бандаси ҳимматинга қарашар,
Бўлар қадрү эътиборинг ҳимматинга яраша.

Шу сўзлар боис қозини олиҳимматли бўлиш ҳаваси чулғаб олди ва саховатли кишиларга тақлид қилмоқчи бўлиб, сиёҳ ҳамда қалам келтиришни буюриб деди:

— Хоҳламайманки, мен ҳам ҳиммат савдоси халқи билан бирга бўлсам, мана Самандар Хожани аввало таомлар билан хурсанд қилдим, яна унга ўнта оқ терак чўбини (ёғочини) бераман деб, ўнта чўбга хат ёзиб, унга бердим.

Мажлис аҳли таажжубланиб дедилар:

БАЙТ

Оқди кафтининг тагидан бир қатра саховат суви,
Лек муҳтожлик хати уни ювди рўзгор варагиндан.

Қозининг бу ҳужжати Самандар Хожанинг қўлига ўтгандан кейин, ўз дарахтлари орасида дарвешларнинг качкули сингари фонийлик мақомига юз тутган, худди фосиқларнинг маърифатидай қақшаб қуриб қолган икки оқ тераги кўз олдида гавдаланди.

Шу пайтларда қозининг бир ўғли бор эди, уни Хожа Ёқуб дер эдилар. У ниҳоятда диёнатли, ақлли эди. Қози дунё равшанлигини шу ўғлининг юзида кўрар ва унга ниҳоятда ишонарди. У Хожа Самандарнинг чўб қирқиш учун келиб, ишга киришмасдан, тўхтаб турганини кўриб, унинг олдига бориб айтди: "Муфт сирка асалдан ҳам ширин бўлади,— деган мақол бор,— нега тешага ўхшаб бошингизни ҳам қилиб ўйлаб ўтирибсиз, дарахтларни кесиш учун болта сингари ғайрат қилинг, ёки икки тигли арра билан дарахтларни таг-тубидан қирқиш мақсадида, унинг тишларини тамаъ эгови билан тезлаб бир ёғидан қўпориб ташлай беринг",— деди.

Фақир Хожа қанчалик тажрибали бўлишига қарамасдан, унинг бу кунда беҳига ўхшаш сўзларига ишониб, қозининг умид дарахтларини кесишга киришди. Аммо Хожа қозининг саховати улкан илон захридани ҳам хавфлироқ, унинг бирор нарса бериши ўлим пайтидаги жон узиш аччиғидан ҳам оғirroқ эканлигини тушуниб етмаган эди.

Бу ишлар содир бўлаётган пайтда қози фароғат ила бошини ёстиққа қўйиб, ҳузур қилиб ухлаб ётарди. Уйқу лашкари унинг димоғ мулкини тамоман забт этган, эгаллаб

олганди. Шу пайт бир киши келиб унга: "Сен ўн дона чўб ҳадя қилиб катта хатоликка йўл қўйдинг",— деди.

Бу шайтоний уйқудан қўрқиб, бирдан уйғонган қози чинқариб, фарёд чекиб, худди чинор дарахтидек панжалари қақшаб ўрнидан турди ва лабларини ўзи эктирган оқ терак баргидек дириллатиб деди:

— Шу пайтгача ҳеч кимга ҳеч нарса бермаган эдим. Бу тушимнинг таъбири шуки, шу ўн аччиқ терак чўби сабаб бошимни дорга иладилар.

Шу сўзларни айтиб, фақир Хожа Самандар кесган ёғочларни қози ўз уйига олиб келиб ишлатди. Боши, юзи, оёқлари ёғоч шохлари зарбидан тирналган, қонаган ҳолда фақир Хожа Самандар дастмоясиз қозининг уйидан чиқиб деди:

— Дунё аҳлининг ёлғон сўзига алданиб, қаноат йўлидан адашдим. Мен хира кўзларни қабр тупроғи тўлдиришини, амалдорлик дийдасини қаноат ёхуд ажал игнасида бошқа ҳеч нарса билан тикиб бўлмаслигини эсдан чиқарган эканман.

БАЙТ

Ҳавас изминда нафс майлин адо қилдим,
Тутиб ақлимга зид йўлни, хато қилдим.
Зарардин фойда фарқин англадим охир,
Бу пандни айтибон қаддим дуто қилдим.

ҲИКОЯ

Ҳаётимдаги муҳим воқеалардан бири шу эдиким, Насаф вилоятида яшаган пайтларимда бир тожик менга ҳамсоя эди. Мен ҳамсоячилик удумларини бажо келтириш учун унга муруватлар қилиб турардим. Тожик ниҳоятда камбағал бўлганлигидан фақат эшаги билан юк ташиб, шундан орттирган арзимаган даромади билан ўз рўзгорини тебратиб турарди. Кунлардан бир кун Қарши атрофида ўғирлик қилиб юрган бир безори тўсатдан тожикни учратиб дебди:

— Бу эшак аслида меникидир, сен уни ноҳақ ўзингники қилиб юрибсан.

Тожик дебди:

— Сенинг даъвоиң беҳуда, агар гувоҳинг бўлса, исбот қилиш учун саъй-ҳаракат қил.

Алқисса, у икки киши ўртасида эшак сабабли катта низо пайдо бўлди. Мен уларни яраштиришга ҳаракат қилдим, бироқ натижа бермади. Охир-оқибат уларнинг ҳар иккаласи эшак кимники эканлиги ҳақида инсоф-адолат

ила ҳукм чиқариш учун қозига мурожаат қилишни лозим топдилар.

Безори:

— Кечалари шамдек тикка туриб мол-дунё, ақча муҳаббати билан куйган, никоҳлардан тушган тангалар шуъласида ёниб ҳайрат ила йиғлайдиган қози Бадъе олдига борамиз,— деди.

Қози Бадъе халққа мудом жабр-зулм қилса ҳам, бироқ у ҳаминша рўза тутарди. Мазкур икки киши, қози рўза ойида адолатли ҳукм чиқарар деган умид билан, иккаласи бир-бирларининг гапларини маъқул топиб, қозихона томон йўл олдилар. Безори доно, айёр киши эди. У баҳона қилиб, йўлдан чиқиб, бошқа йўл билан қозининг олдига бориб, ўн танга пора бериб, қозининг нуроний дилини қоронғи қилди. Аммо тожик ҳам ундан қолишмас эди. У ҳам бошқа йўл билан жадал бориб, ришват тариқасида қозига ўн танга бериб, қозининг диёнат кўзини кўр қилди. Сўнгра ҳар иккаласи бирга қозининг ҳузурига бордилар. Мен фақир ҳам бу ҳангомадан хабардор бўлиб, рўза тутган қози бу икки бир-бирига душман кишилар ўртасидаги ишни ҳал қилиш учун қандай ҳукм чиқаришини билиш мақсадида ва қози зиёфатига мушарраф бўлиш орзусида уларнинг орқасидан бордим.

Қозининг тамаъ, ҳирс билан йўғрилган кўзлари у икки мўминни кўрган бўлса ҳам, жойидан туриб, йиғилганларнинг орасидан чиқиб, то котиблари жамул-жам бўлгунча, шамдек тик туриб, жуда узоқ вақт намозхонлик билан машғул бўлди. Охири қози намоз ибодатини тугатиб виқор билан жойига келиб ўтирди. Порахўрлик шамоли қозининг соқолини силкитиб, унинг ибодат хирмонини сомон толасидек учириб турарди.

Безори ила тожик фурсат топиб, қозига таъзим қилдилар ва эшак даъвоси билан боғлиқ ҳар иккалалари ўртасида содир бўлган душманликни адолат билан ҳал этишни илтимос қилдилар. Улар интизорлик билан жуда кўп ялинганларидан сўнг қози: "Бўлган воқеани бизга айтинглар-чи, нима бўлганлигини биз билайлик",— деди. Безори билан тожик каклик каби бош кўтариб, эшак даъвосини қозига бўрттириб ҳикоя қилдилар. Қози воқеа сиридан огоҳ бўлган замон юз ҳавас ила эшакни ўз молига айлантирмоқчи бўлиб, гап бошлади:

— Мен шарият қоидалари билан ҳукм чиқаришдан олдин сизларга биродарлик насиҳатимни қиламан. Бу панд-насиҳатларим сизларнинг бу дунёнгизда ҳам, нариги дунёнгизда ҳам керак бўлади. Агар бугун бизнинг айтган-

ларимизга қулоқ солмасаларингиз келгусида пушаймон бўласизлар, агар менинг айтганларимни дил қулоғи билан эшитиб, қабул қилсаларинг, унинг самараси сизларнинг дину дунёнгизга асқотади. Агар менинг айтганларимдан бош тортсаларингиз, сизларни жабру-зулм вакиллари бўлган Сайидул-Бурҳон ва кўри Абдусаломга топшираман, у иккиси сизларга боқий дунёга бориш йўлини кўрсатиб қўяди. Ҳозир менинг сизларга берадиган маслаҳатим шуки, мазкур эшакни менинг машкобим қўлига топшириб, бунинг эвазига унга ўн танга бериб, ҳар иккалангиз эшак даъвосидан воз кчасизлар. Шундай қилсаларинг, энг хайрли иш қилган бўласизлар. Маълумдирким, дунё матоси абадий эмас, албатта вақти етиб умр қуёши фано марғибига йўл олар, шу сабаб бу дунё матоҳи, мол-дунёси билан мағрур бўлманглар. Даъвонинг фойдаси оз бўлади. Доимо арзимас даъво билан ўзларингизни у дунё савобларидан маҳрум қилманглар ва эшак гўштию ит тиши бўлманглар.

Қозининг ҳампиёласи бўлган бир қанча кишилар, жумладан, Хожа Бақоий Ҳамид, Хожа Фозил ва бошқалар ҳам қозининг кўнглига қараб, унинг айтганларини маъқулладилар ва эшакни қозига қолдириш учун далолат қилдилар.

Даъвогарлар қозининг муддаосидан, у шу машъум эшак иштиёқида эканлигини тушиниб етган бўлсалар ҳам, яна бир марта илтимос билан ялиндилар, бироқ уларнинг бу илтимослари фойда бермади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам ўнтадан гувоҳлари (ўнтадан танга) борлигини қозига айтдилар. Бу гувоҳлар қозига аён бўлса ҳам, уларга қулоқ солмади. Чунки қозининг диёнат кўзини ғараз, ришват ғубори кўр қилган эди. Шу боис безори билан тожик тангалари хусусида гап очмадилар. Мен ҳазил-мутойиба билан айтдим:

— Ўрни ўнга кўпайтирсанг, у бутун бир дарё бўлади, агар эшак унга тушиб ўлса, зиёни бўлмайди.

Безори турк билан тожик қийин бир аҳволга тушиб, ночорлик билан дедилар:

— Эй қози, сиз шуни раво кўрсангиз, худо номи билан қасамёд қилиб айтамиким, ҳокимларга даъвони ҳал қилиш учун бориш ва улардан ҳимоя кутиш дунё дафтаридадан ўчирилур. Бу маломат тўқими сизнинг бўйингизга тушиб қолур. Бу бадномлик разил номингиз саҳифасидан ювилмагай. Шу сўзларни айтиб, икковлари ҳам эшакни қозига бериб чиқиб кетдилар.

РУБОЙИ

Шариат учун улуг қозилар қилдилар жон фидо,
Амри маъруф ила қабиҳликни ман этдилар аввало,
Аммо қози Бадеъ ўтганлар ишини билиб хилоф,
Қабиҳликни амри маъруф ила тарғиб қилди, эй худо.

МУҲИМ ВОҚЕА

Давр воқеаларидан яна бири шу эдиким, Насаф вилотининг амир Боқий мадрасасида мулло Ибодулло деган мударрис бор эди. У киши ҳақиқатни сидқидил билан айтиш борасида тенги йўқ бир одам эди. Бир куни келиб у менга қозининг уйида бир қиз борлигини ва эрсиз ҳомиладор бўлганлигини айтди:

— Биз бу мудҳиш воқеани тафтиш этганимизда, ҳамма бу нохуш ҳодисанинг тўғри эканлигини айтдилар. Ҳа, эл оғзига элак тутиб бўлмас. Шундай бўлса-да, қози бу масалага эътиборсизлик билан қараб, ўз тили билан қуйидаги мақолни такрор-такрор айтиб юрибди:

БАЙТ

Кеча ҳомиладордир, нима туғар, кўрамиз,
Замон лаби тамшаниб нени сўрар, курамиз.

Бир неча вақт ўтгандан кейин у ахлоқсиз қиз ўғил туғди. Бу чақалоқнинг оҳу сингари кўзлари диллар саҳросини забт этар ва чиройли ҳусн-жамолини эса жаҳонда ҳеч ким билан тенглаштириб бўлмасди. Бу ўғилнинг туғилганлиги хусусида қозига хабар қилинганида, у хурсанд бўлиб, дояга айтди:

— Тўсатдан туғилган бу болани бизга нисбат бермагайлар, балки, бизнинг набирамиз, хожа Ёқубнинг ўғли дегайлар.

Ўғли бундай қабиҳ сўзларни ўз отасидан эшитгандан кейин, кўзларини йиғи тўфони қоплади, дил мулкани андуҳ лашкари асир этди, аммо сабр-бардош ила хаёл суриб, бу байтни такрор-такрор айтарди:

БАЙТ

Қасоид¹ кўтарган чангта эргашиб мактуб келди,
Хат билан икки кўзи очилган Яқуб келди,
Дунёда йўқ менингдак ҳеч шармандаю сербардош,
Бу сабрни менга насиб этмоқ учун Аюб² келди.

Бу чуқур маъноли ҳикматлар айтилгандан кейин, хожа Ёқуб яна маъқулроқ жавоб қилиш учун Аюбнинг, барча яхшиликлар унга бўлсин, устида қурт қимирлаганидек, ўз тилини ҳаракатга келтириб деди:

— Мен фақирга фарзандликка нисбат берилган бу ўғил бола, билингким, менинг укам бўлади. Балки адолат сўзи замонадан юз ўгиргани боис бу тухматга розилик билдирармиз ёхуд бундан кейин ҳақиқат қонунини тақдир иродаси ила кенгроқ жорий этиш мақсадида қози ҳукуматининг бу узугини (ҳукмини) отамизнинг ўз бармоғига кийгизармиз.

Шу тариқа бу икки киши ўртасида мунозара ўчоғи қизиб кетди. Ота билан ўғилнинг тўқнашуви оловдек шуъла соча бошлади. Уларнинг ҳар бири қиз билан ўғил қайсиларига тегишли эканлиги ва кимга насиб этиши хусусида кўзларидан ўт сочиб, далил-исбот топишга саъй-ҳаракат қилардилар. Шу пайтда қози билан кенгашмоқ учун бир гуруҳ одамлар ҳозир бўлган эдилар. Аммо улар, жанжалга аралашмай, тилларини тишлаб, сукут сақлаб, жим турардилар. Ниҳоят, улар ҳам қози сўзларининг шиддатидан ҳайратланиб дедилар:

— Эшитаяспизларми, ўғилга соҳиб бўлиш иши узоққа чўзиляпти. Шу сабаб бундоқ хулосага келдик. Энг маъқул йўл шуки, чеҳрасидан расволиги аён бўлиб турган ва бадкирдорлик ҳиди унинг тун каби қоп-қора сочидан тарқалаётган бу қизни хожа Ёқубга лойиқ деб, унинг никоҳига киритамиз. Шундай қилган ҳолда, бу хунук можаро ёпилиб, ота билан ўғил инсоний бадномликдан нажот топадилар. Хожа Ёқуб изтироб чекиб, ночор бу талабга таслим бўлди.

Шундан кейин ўғилга ном қўйиш хусусида ўйладилар. Маряммисол¹ бу қиздан таваллуд топган ўғилчага Хожа Муштарак (икки кишининг иштироки билан туғилган ўғил) деб ном бердилар.

Эрта билан қози қуёшдек сайр этиб қозихонада ҳозир бўлганида, қоронғи кеча монанд хиёлати ҳаммага, бутун элатга ёруғ кундек маълум бўлган қози сийратининг асл нопоклиги барчага: обрўли одамларга ҳам, оддий кишиларга ҳам аён бўлган эди.

Ҳамиша ўзини Каъба ичра Оллоҳга сажда этиш, ёлғизлик уйида яшаш ҳаёли билан ёнган, дарвишлик ҳаёт тарзини бошидан кечирган, қозининг нопок қилиқлари ва тақдирнинг ўйинидан бир неча бор дили оғриган, шу пайтларда раислик лавозими насиб этган бу Хожа Самандар: "Сен аввало гуноҳдорнинг қандай айб содир этган-

Хожа Самандар Термизийнинг Қоптўқай қишлоғи қабристонидagi мақбараси

лиги ҳақида ўйла",— деган араб мақолига амал қилиб, ўз куч-қуввати ва лавозимига таяниб, қозининг кайфу сафо улфатини кулфатга бадал қилишни (алмаштиришни) , одамларни наҳангдек ўз комига тортаётган бу золим, мальун, бадхоҳ ва хусуматкорнинг қонхўр Жадла дарёсига оқишини ва ўлим талвасасида оёқ, қўлларини уриб, сувда фарқ бўлиб, тимсоҳга ем бўлишини жуда ҳам истар эди. Аммо фақир (асар муаллифи) ўзининг бу истакларидан, замон тақозоси билан, қози ҳеч қандай зарар кўрмаслигини тушунгани боис, унинг дил орзуси истаклигича қола берди. Чунки у пайт одамлари қозининг ҳимматли зиёфатларига маҳлиё бўлиб, унинг ҳар қандай ифлос ишларини ёпишга жазм қилардилар. Улар таъмагир тўтиқушдек, қози ташлаган шакарпораларни териб еб, нафсларини қондириб, унинг ишларининг ривожи, камолоти хусусида сўзлаб, у мальунни таъриф-тавсиф этишга ҳаракат қилардилар.

Аммо ҳаром нарсаларга ҳамиша умид кўзи билан назар ташлаган, пора олишдан ўзини тиймаган, ёмон одатлардан воз кечмаган, дил қафаси фосиқлик, бадкорлик, бадахлоқликдан пок бўлмаган кишининг қозилик минбарида ўтириши, шу лавозимда ишлаб туриши мумкин эмаслигини унинг ҳамтовоқлари ўйламас эдилар. Ҳа, бундай мальун кимса қозилик ҳукуматини бошқариб

туриши мумкинми?! Бундай савол уларнинг хаёлларига ҳам келмасди. Шу сабаб, шарофатли минбарда ўтириб, нотўғри, нопок ва паст ишларга жазм қилган мансаб соҳибларига худо лаънатлар ёғдирсин! Уларга фақат Оллоҳ лаънати насиб этсин!

БАЙТ

Қози эмас, фитначи, фосиқ, тубан эди у,
Оқиллару олимларга чунон душман эди у.
Исми Бадё¹, ботини² эрди разолатпеша,
На Мисру³ на дастурхонни⁴ қилар эди андиша.

МУҲИМ ВОҚЕА

Давр воқеаларидан бири шу эдиким, кунлардан бир кун қози Бадё касал бўлиб қолди, ҳар қандай нохуш воқеалардан тап тортмайдиган, ҳатто зилзиладан ҳам қўрқмайдиган бу зот беморликнинг дастидан азоб чекиб, қолдан тойиб, оёқдан қолиб, ётиб қолди. Унинг дарди кундан-кунга хуруж қилиб, оғирлашиб борарди. Шу вақтда қозини кўриш ва ундан ҳол-аҳвол сўраш мақсадида тариқат (суфийлик) йўлининг чироғи ва вилоят шабистонининг шамчироғи шайх Нарзи ҳозир бўлдилар. Шайх бемордан ҳол-аҳвол сўраш расм-русумини адо этгандан сўнг, насиҳатга ўтдилар:

— Эй замон қозиси, кўнгилга ором беринг ва қулоқларингизни очиб қўйинг, тоқат қилинг. Мен панд-насиҳат дафтаридан бир неча сўз айтиб, иш ҳақиқатини, дунё табиатини сизга маълум қилай,— дедилар.

Қози деди:

— Сиз азизлардан шуни орзу қиламанки, бир неча саодатли сўзлар ила дилим саҳифаларини обод этинглар ва дўстликнинг насиҳат нури билан қалбимдаги ғафлат занглари, маломат ифлосликларини ювиб ташланглар, менинг хотирамга доимий равишда соя солиб юрган ёмон, нобоп қилиқларимни ҳайданглар. Чунки диёнатли акобирлар, хужоўйлар дафтарлари саҳифаларига бундай ҳикматли сўзларни қалам билан ёзиб қўйганлар:

ҚИТЪА

Панду насиҳатингни ҳеч кимдан тутма дариг,
Тинглаувчи диққатин оз демай, кўпроқ демай.
Саховатдан ҳеч қачон булут бўлмагай фориг,
Муттасил кўз ёш тўкар том демай, тупроқ демай.

Шайх қозининг айтган сўзлари боис ўз қилмишларидан пушаймон бўлиб, надоматлар чекаётганлигини сездилар, унга яна насиҳат қила бошладилар:

— Кимки бировга зулм қилар, у роҳат юзини кўрмагай ва жафокор ҳаргиз мақсадига эришмагай ва кимки тикан экса, гул ҳузурини кўрмагай. Бундан кейин қашшоқлик, очликдан ҳовли-жойларини сотиб юборган, Оллоҳдан бошқа бошпаноҳлари бўлмаган камбағал бева-бечораларнинг дилларини жабру жафо тиғи билан чок қилманг, отадан, онадан жудо бўлиш оловида бағри қон бўлган етимларнинг жароҳатига туз сепманг, жудолик ўтида куйиб, дардманд бўлиб қолган, дўстлик улфатлари кулфатга айланиб қолганларни талоқ хати ила бошқатдан жигар хун қилманг. Ёлғиз йигит уйланганда, никоҳ пулидан ташқари, бирданига уч хизматкор мулозимларингизни унинг уйига юбормангким, бири келгани учун ҳақ олса, иккинчиси нафси учун ҳақ олади ва учинчиси кўргани учун ҳақ олади. Нуқсон ва камчиликлар воситаси бўлган шайтон йўлига кириб, охиратда Оллоҳ таоло риёзатини қўлдан берманг.

Қозининг феъл-атвори тўғрилиқ, адолат йўлидан тамоман четга чиққанлиги боис уни ҳар қандай насиҳат дориси билан тузатиш имкони бўлмади. Бу золим қозининг зуваласи ҳасад, жаҳлу кудурат зулмати билан қорилгани учун бу насиҳатлар унинг қалбини ёритмади. Охири бу ношукур, кибру кудуратли, золим, малъун қози шайхдан юз ўгириб деди:

— Мен, шайх менинг ҳаром мол топганим хусусида далиллар келтиради ва халққа зулм қилганим ҳақида ҳужжатлар кўрсатади, деб гумон қилиб ўтирибман, у эса бу хилдаги бир қатор афсоналари, панд-насиҳатлари билан менинг бошимни айлантирмоқда.

Насиҳатлар қозининг бақувват дилига пошшанинг арк деворига қўнган капалакчалик таъсир қилмаганлигини ва ахлоқ-одоб ҳақидаги сийнаси саҳифаларига карк¹ бошига қўнган пашша қадар асар этмаганлигини шайх англадилар. Шу боис ул зот хилватга чекиниб айтдилар:

БАЙТ

Мен яхши ният ила қилган эдим сенга насиҳат,
Сен бадбахтга қачон этди таъсир амру маърифат?

Бир неча кундан кейин ажал насими қози давлатининг гулшанида эса бошлади ва унинг умр дастори очилган

гулдек бутасидан узилиб тушди. Қозининг жанозаси ўқилмасдан, ҳали унинг жасадини шаҳар дарвозасидан чиқаришга улгурмасдан, хабарчилар ваҳимага тушиб, гўё ўзлари ҳам ўлаётгандек қўрқиб, худди ўзларининг жасадларини ҳам шаҳарнинг тор йўлларида олиб ўтаётгандай тасаввур қилиб, ўликларга ва ўлаётганларга эгалик қиладиган гўрковларга хабар қилдилар. Гўрковлар ҳам, тезроқ қозидан қутулиш учун, қабр қазишдан илгари, қўрққанларидан, ўзларининг умрлари нашидасини Азроил қўлларига топширишга рози бўлдилар.

Қарши аҳолиси бу ажиб воқеадан ҳайратланиб, ўзлари ва қариндош-уруғларининг соғ-саломат юришлари ва узоқ умр кўришлари учун ҳамда золим, бадкирдор, порахўр қозининг вафотидан хурсанд бўлганликларининг нишонаси сифатида қозонларни тўлдириб, дарвишона ош қилдилар.

БАЙТ

Азизлар пандига қай кас кулиб боқур,
Надомат бармоғин тишлаб қолур охир.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ ФАСЛ. ДУНЁНИНГ БЕВАФОЛИГИ ҲАҚИДА

1-ҲИКМАТ

Азизим, бу жаҳонда гулнинг ошноси хордир, ҳамиша бир-бирига хумордир, ганж ранж билан, айш ғам билан пойдордир. Роҳат заҳмат билан ҳамхонаю муҳаббат меҳнат билан бир кошонада барқарордир. Меҳр нуши қаҳр неши билан бирга қорилган, тарёкнинг асари сабаб заҳарнинг зарари бисёрдир.

БАЙТ

Агар билсанг, чаман тупроғи қон дерлар,
Бу гулнинг ости заҳролуд¹ тикон дерлар,
Бу ибрат гўшасин сен айш-тараб дерсан,
Оқиллар они ранж бирлан фиғон дерлар.

2-ҲИКМАТ

Азизим, бу дунё вақт кемаси саҳросининг бир гўшасида жойлашган работдир, худонинг азалий йўловчилари руҳий олам биёбонини саёҳат қилиб, охири ҳаё кемаси шу сўнгги бандаргоҳга келиб тўхтайдиган ва яна нариги дунё сафари

учун йўл тадоригини кўришга мўлжалланган бир карвон-саройидир.

БАЙТ

Жисминг работин тарк этсанг, сенда қолмагай ватан.
Ўзинг учун олмайсанми сен ушбу дунёдан капсан?¹

3-ҲИКМАТ

Азизим, бу дунё ташналарга фириб берадиган бир сароб, баланду пастликлар, ўнқир-чўнқирлар билан тўлиб-тошган бир саҳродир, шодлик айши майини ғам-андух нишонаси бўлмиш қонли кўз ёшларга айлантирадиган, инсоннинг мустаҳкам жисмини фано балчиғига, бисотидаги замон шарбатини заҳарга қориштирадиган, шакаристони новвотига (ширин ҳаётига — Ж.Э.) ўлим оғусини қотади-ган бир работдир. Икки эшикли бу работнинг хавф-хатарга, даҳшатга тўла хонасидан инсон руҳи чиқиб, сафарга жўнайди. Жисми эса бу дунёда қолиб, емирилиб, фоний бўлади.

БАЙТ

Дунё азалдан фонийдир, охир бўлади тамом,
Уни абадий десанг, адашасан, вассалом.
Фалак аввал тўлдиради майпарастлар паймонасин,
Навбат етар соқийга ҳам, ушлаб қолар пешонасин.

4-ҲИКМАТ

Азизим, ҳаёт гулхонасида хушқад бўлиб ўсаётган сарвнинг бошини, шохларини шафқатсиз арра билан кесиб, ўлим тупроғи ила булғамайдилар ва қайси бир тоза ниҳол ҳаёт гулшанида нашъу намо топиб, қаддини ростлаётган бўлса, ажал болтаси билан унинг илдизидан чопиб ташламайдилар.

БАЙТ

Қайси сарв топса ривож ўкситмагил,
Эгйбон қаддини сен дол этмагил.

Азизим, сен мўрисида ўлим тутуни бурқсиб чиқмаётган бирон-бир томни кўрганмисан? Ажалнинг муқаррар фурсати етгач, қарсиллаб қулаб тушмаган бирорта умр дарахтини эшитганмисан? Одамлар жаъм бўлганида

Қуръондан: "Мана, Бизнинг ҳузуримизга сизларни аввал-бошда қандай яратган бўлсак, шундай — ёлғиз ҳолда келдингиз"¹, — деган ояти ўқилмаганини ҳеч эслай оласанми? "Мана шу сен билан менинг ажрашимиздир"², — ояти баралла ўқилмай туриб, одамларнинг бирон-бир йиғилиши ўтганини биласанми? Ҳеч ким ўлим соатини ўз бўйнидан соқит қилмаслиги керак, ҳар бир киши ўлим шарбатини албатта бир бор татиб кўради.

Кимки ҳаёт ташвиши, ғами билан бўлса банд,
Фано йўлин кўрмагай, бўлмагай саодатманд.

Кимки фоний дунё дарвозасидан бу мавжуд дунёга кириб келган бўлса, у албатта ўлим деворининг раҳнаси — дарзи орқали бақо оламига қайтиб кетади. Бу дунёда инсоннинг орттирган лаш-лушлари, шунингдек, унинг энг қимматли матоҳи — жони кимга тегишли бўлса, тагин ўшанинг ўзига қайтади.

6-ҲИКМАТ

Азизим, ранжу озор, машаққат чекмай туриб бу ғамхона дунё неъматларидан, инъом этилган роҳатлардан лаззатлана олмайсан; шунингдек, замон хароботидаги хум ичида ётган офат аждаҳоси заҳрини чекмай туриб, ганжнинг латиф ва гузал юзини кўришга муяссар бўла олмайсан.

Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Бул дўкондин бол емас ким нешдин қўрқса агар,
Хурмо термас боғдин қўрқса хордин ким магар.

7-ҲИКМАТ

Азизим, кимки бу нозик маъноли сўзни чуқур англаса, кимга бу ҳолатнинг асл моҳияти аён бўлса, у на жаҳоннинг дилозор тикани ғамидан ҳасрат кўз ёши тўкади ва на баҳор мавсумининг тоза, мусаффо, латиф гуллари жилвасидан шодланади. Чунки бунда ғам ҳам абадий қарор топмайди, шодлик ҳам мангу пойдор бўлмайди.

БАЙТ

Неки бор дунёда — барҳам топгуси, сен чекма ғам,
Қилма ҳайрат бўлмасанг шод жаннату дўзахда ҳам.

8-ҲИКМАТ

Азизим, мол-дунёнинг кўпайишидан хурсанд бўлиш ёки унинг камайишидан қайғуриш ақлли, доно одамларга ярашмайди. Бу фоний, бебақо дунёда на унинг камайишида қарор бор, на унинг кўпайишидан мадор бор. Бинобарин, айтадиларки:

БАЙТ

Кетса ҳам қўлингдан олам моли, бас,
Қайғурма, қайғуга асло арзимас.
Булса оламнинг моли кафтингда жам,
Бўлма шод, ул арзимас шодликка ҳам.

Кимлар бу сирдан воқиф бўлиб, унинг моҳиятини чуқур англаса, башарий, дунёвий ҳаёт воситаларидан ўзларини тиядилар ва ҳиммат отини қаноат майдонида чоптириб, ўзларининг ёлғизлик-ғўшанишинлик, таркидунёчилик ҳаётлари учун нимаики лозим бўлса, ҳаммасини жамлаб оладилар, улар ўзлари учун мавжуд шу дунёнинг шодлик эшигини зинҳор очмайдилар. Айни пайтда, улар ўзларининг фонийлиги борасида афсусланадиган, пушаймон бўладиган бирон-бир фикрни хаёлларига ҳам келтирмайдилар.

9-ҲИКМАТ

Азизим, ҳаёт гулларидан эсаётган хушбўй, муаттар ҳид киши димоғига ҳаммавақт таралиб турмайди, ҳеч бир оғиз ажал соқийси қўлидан роҳат шарбати мазасини, таъмини озор чекмасдан тоғолмайди. Аниқ билки, қайғу, ғам изидан шодлик, бахт келади, кейин яна шодлик, бахт ўрнини кулфат, дард-алам, бахтсизлик эгаллайди.

РУБОИЙ

Бу гулшанда сурур ўрнин эгаллар ғам,
Камолот ортидан келгай ўлим, мотам.
Шодон — шод, ғамли ғамда қолмагай мангу,
Абад эрмас сурур ҳам, қайғу-ҳасрат ҳам.

Азизим, бу ожиз, нотавон мусофир Хожа Самандар Термизий ақл олмосида суфталанган гавҳар билан, ҳикмат маҳакида синалган зар билан донишмандлик жавоҳирлари ила тўлғизилган бу тарқоқ варақларни жамлаб. "Дастур

ул-мулук” деб номланган асар яратди. Умидим шулки, ҳаёт ва давр ҳақида тоза, оппоқ қоғоз саҳифаларига қалам билан ёзилган бу қимматбаҳо гавқарга ўхшаш панд-насиҳатларимнинг қадр-қимматига етиб, иззат-ҳурмат ила шарафлаб қабул қилгайсизлар.

БАЙТ

Бу маҳзаннинг манга гар етмаса ҳамки дуойи,
Мудом бўлсин маоний аҳлининг илкинда жойи.

Яна илтимосим шуки, агар ўзининг гўзал, дилбар мазмуни билан ҳамманинг назарида жилва қила олса ва бунинг шоҳиди бўлган одам бутун жони, дили билан уни кўришга ва ўқишга ҳавас қилса, унда ўқишга рағбат уйғота олса, асар муаллифини Қуръоннинг онаси — ёқимли “Фотиҳа” сурасини ўқиб ёд этинглар.

Масиҳдек жон ато айлар китобдир бу,
Беморларга шифо айлар китобдир бу.
Кўнгилларни чаман этгайки авроғи,
Каломин ҳар биридир бир дил чироғи.
Этиб не фикру не мавзу илова,
Оҳу терисидан қилдим муқова.

*Ҳижрий 1107,
Милодий 1695*

"ДАСТУР УЛ-МУЛУК" АСАРИ ВА УНИНГ ТАРЖИМАСИ

Сўнгсўз

Мумтоз адабиётда насрий асарнинг баркамол намуналаридан бири бўлган "Дастур ул-мулук" юксак истеъдод соҳиби, адиб, муаррих, ахлоқ ва тасаввуф олими, фалакиёт илмининг зукко билимдони Хожа Самандар Термизийнинг 1695—1696 йилларда ёзилган асари бўлиб, бу китоб ўзининг мундарижаси ва бадийлиги билан XVII аср Ўрта Осиё адабиёти, тарихи, ижтимоий-сиёсий ҳаёти, иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётини ўрганишда, айниқса, бугунги кунда ёшларни юксак маънавият, ватанпарварлик, ростўйлик, ҳақсеварлик, ахлоқ-одоб, иймон, ҳалоллик, инсоф ва адолат туйғуларини тарбиялашда жуда катта қимматга ва аҳамиятга моликдир. Аммо нима учундир бу ноёб ва нодир манбани ўрганиш ҳамда тадқиқ этиш XX асрнинг 60-йилларигача тўхтаб қолган эди. 60-йилларнинг бошларида биринчи марта академик Абдулгани Мирзаев мазкур асарга мурожаат қилиб, Тошкентда бўлган Умумжаҳон шарқшунослик конференциясида бу ҳақда маълумот берди. 70-йилларнинг бошида ленинградлик шарқшунос олима М. А. Салоҳиддинова "Дастур ул-мулук"ни рус тилига таржима қилиб, асарни китобхон ва илм аҳлларига тақдим этди. У ушбу асарнинг матнини уч қўлёзма асосида тузатиб, тўлдириб, муқаддима, изоҳлар ва факсимиле нусхаси билан чоп қилдириди.

1990 йилда Душанбенинг "Адиб" нашриётида Убайди Законийнинг "Ҳикоёти латиф" асари билан бирга, Самандар Термизийнинг "Дастур ул-мулук" асарининг (нашрга тайёрловчи, қисқача муқаддима ва изоҳли луғатлар муаллифи С. Ҳалимов) қисқартирилган матни босилди.

Аммо бу ишларда "Дастур ул-мулук" матни ва мундарижасининг моҳияти чуқур, ҳар томонлама тадқиқ этилмаган. Шу боис бу асар ҳақида илмий ишлар қилиш ҳали олдинда турибди. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, Жаббор Эсонов томонидан биринчи бўлиб ўзбек тилига қилинган таржима бугунги кунда энг кўзга кўринган ишлардан ҳисобланади. Бу таржиманинг бадий қимматини сўз билан ифодалаш қийиндир. Чунки таржима учун сарф этилган меҳнат бизга тоғни тешиб сув чиқариш каби қийин бир иш бўлиб туюлади. Шундай бўлса ҳам, Жаббор Эсонов ҳақиқатан улкан ишни катта муваффақият билан амалга оширишга эришган.

Таржиманинг энг қийин жойи шу эдики, асар матни раво ва фаҳмли бўлмасдан, юзлаб бадий санъатлар, жумладан, тажнис, тавсиф, тарсеъ, муболаға, ихом, хусусан, сажъ, Қуръон оятлари билан безатилганлиги учун китобхон идрокдан узоқлашган. Шу сабаб "Дастур ул-мулук" матнини англаш жуда қийин ва оғирдир. Бизнингча, Муҳаммад Заҳирийнинг "Синбоднома" (XII аср) ва Варовийнинг "Марзбоннома" (XIII аср) ҳамда Фаттоҳи Нишопурийнинг "Шабистони хаёл" (XV аср) асарларига ўхшатиб Самандархожа ҳам уз асари тилини рамзу киноя ва сажъ билан жиддий ва махсус равишда безатиб, бир томондан, ўзининг бадий санъатлар соҳасидаги маҳорати ва ҳунарини кўрсатишга ҳаракат қилган бўлса, иккинчи томондан танқидий фикрларни насихат пардаси ортида бериб, ўша давр тузумидан ўзини ҳимоя қилган. Шу фактлар назаримизда асар матнини хийла душвор ва ўқувчи фаҳм-фаросатидан узоқлаштирган.

Жаббор Эсонов эса мана шундай матни форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, Самандархожа каби ўзининг ҳунарини кўрсатиб, биринчи марта бўлса ҳам ўқимишли ўзбекона матни бизга ҳадя этди. Шунинг учун Жаббор Эсонов таржимаси илмда фундаментал иш бўлганлиги боис, уни тақдирлаш ва ақамиятини англаш жоиздир, деб ҳисоблаймиз.

Жаббор Эсонов шоиртабиат киши ва шеърятни яхши билгани учун китобдаги шеърий парчаларни эркин таржимада эмас, балки ҳақиқий шеър сифатида таржима қилган. Шеърлар таржимасида поэтика талаблари, жумладан, аруз вазнини, қофияни сақлашга ҳаракат қилган. Ички қофиялар — сажъ санъати билан ёзилган матн маҳорат билан ўзбек тилига ўгирилган. Жумладан, матндаги астрономик ибораларнинг тасвирига бир назар ташлайлик. Астрономик тушунчалар билан боғлиқ бўлган санъатлар нақадар оғирки, кишини ҳайратга солади. Сажъ санъати жонлаштирилган астрономик ифода ва образлар ва шахмат, шашдар ўйини билан биргалашиб, икки-уч поғонали маънолар вужудга келтиргани боис асар шаклини мавҳумлаштирган. Жаббор Эсонов муаммога монанд, бу матни таҳлилу тадқиқ ва таржима қилиб, ёзувчининг ахлоқий-таълимий ва фалсафий қарашларини муайянлаштиришга эришган, дейиш мумкин.

"Дастур ул-мулук"нинг адабий ақамияти бизнинг замонамизда ҳам каттадир. Нафақат мулук ва амалдорлар, балки ҳар бир китобхон бу асардан бир қўлланма сифатида ибрат ва билим олади. Фарзандларимизни юксак маънави-

ят руҳида тарбиялашда катта манба сифатида бу асарни мактаб дарсликларига ҳам киритилса, фойдадан холи бўлмайди.

"Дастур ул-мулук"нинг 21-фасли XVII асрда Бухоро хонлигида юз берган тарихий воқеаларни ёритишга бағишланган. Бу фаслда аниқ тарихий воқеалар бир бадиий қисса, худди жангнома жанрида ёзилган мукаммал бадиий насрий асардек тасвирланган. Жаббор Эсонов бу фаслни ҳам муваффақият билан таржима қилишга эришган.

Рус китобхонларига манзур бўлган. М. А. Салоҳиддинова таржимаси бундан 26 йил муқаддам нашр этилган. Таржима жараёнида хато ва камчиликларга кўп йўл қўйган. Матнни айрим жойларини тушунмасдан таржима қилиш ва баъзи изоҳларни нотўғри бериш таржима сифатига салбий таъсир қилган. Ж. Эсонов эса М. А. Салоҳиддинова матнини ўрганиб, мазкур жойларини тузатиб, таржимани то имкони борича саҳиҳ қилиб ўзбек китобхонларига тақдим этган. Бу эса таржимоннинг хизматидир.

Жаббор Эсоновнинг ютуғи, таржима соҳасидаги муваффақияти унинг форс-тожик тилини яхши билганлиги билан боғлиқдир. Форс-тожик тилидаги сўзларнинг рамзий маъноларини ҳам яхши тушунади. Хусусан, у форсча классик матнлар билан доимий равишда шуғулланади. Унда жамланган бу иқтидор, идрок асар матнини илмий ва бадиий чиқишига, албатта, кўмаклашган ва имконият яратган.

Яна шуни қайд этиш жоизки, "Дастур ул-мулук" форсча-тожикча ёзилган бўлса ҳам, ҳозирги тожик алифбосида, тожик тилида унинг тўла шарҳи йўқ. Русча таржимадан ташқари, бошқа тилларга ҳам бу асар таржима қилинмаган. Шу боис ҳам Жаббор Эсоновни ўзбекча таржимаси шарафли ишдир.

Жаббор Эсонов ўз таржимасини Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган қадимий "Дастур ул-мулук" қўлёзмаси матнининг фотонусхаси асосида (1437-рақамли қўлёзма) яратган. Иш пайтида шу институт кутубхонасида сақланадиган иккинчи қўлёзманинг фотонусхасидан ҳам (4468 рақамли қўлёзма) фойдаланган. М. А. Салоҳиддинова нашр эттирган "Дастур ул-мулук"нинг факсимиле матни ҳам Жаббор Эсоновнинг кўз олдида турган. Бундан ташқари, Тожикистонда "Адиб" нашриётида чоп қилинган (нашрга тайёрловчи С. Ҳалимов) сайланма асар матни ҳам муқоёса тариқасида ишга жалб этган. Мана шулар таржиманинг манбаи бўлган ва шулар асосида таржима дунёга келган.

Ж. Эсонов тақдим этган "Дастур ул-мулук" матни ихчам ва равондир. Биз айрим шубҳали жойларни муқояса қилганимизда таржиманинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилдик.

Таржимон матнга доир катта муқаддима ёзган. Бу муқаддима илмий жиҳатдан кичик бир монографиядир. Унда Хожа Самандарнинг ҳаёт йўли ва туғилган жойи ҳақида маълумот бериш билан бирга, "Дастур ул-мулук"нинг моҳияти ёрқин муайянлаштирилган. Хусусан, асарнинг илмий, сиёсий ва ахлоқий хусусиятлари таҳлилга тортилиб, олдин ёзилган кўп китоблар, жумладан, Низомулмулкнинг "Сиёсатнома"си, Заҳирий ас-Самарқандийнинг "Синбоднома"си, Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг"и, "Темур тузуклари", Саъдийнинг "Гулистон" ва "Бўстон" асарлари, Воиз Кошифийнинг "Калила ва Димна"си, "Ахлоқи Муҳсиний" каби асарлари билан муқояса қилинган. Бундан ташқари, таржима матни изоҳлар билан ҳам безатилган. Бу иш ҳам ўзининг илмий хусусиятлари билан фарқ қилиб туради. Муаллиф бу изоҳлар орқали ўқувчига номаълум ва матнда шарҳга муҳтож бўлган жойларига изоҳ бериб, лугат ва тавсиф китобларига ўхшатган катта бир маълумотнома келтирган.

Умуман олганда, Жаббор Эсонов томонидан ўгирилган "Дастур ул-мулук"нинг ўзбекча таржимаси катта илмий, тарихий ва адабий аҳамиятга моликдир. Таржима, ҳажм, сифат ва илмий жиҳатдан илмий-танқидий текстологик ишлардан фарқ қилмайди ва ўзининг кенг китобхонларга қаратилган тарбиявий хусусияти билан бугунги кунларда ҳам мустақил Ўзбекистон Республикаси фуқароларига сезиларли даражада маънавий-маданий озуқа бериши шубҳасиздир.

Биз бу асарни нашрга тавсия қилиш билан бирга, унинг докторлик рисоласи қилиб ёқланишига ҳам арзийдиган иш деб биламиз. Умуман, Жаббор Эсонов таржима қилган мазкур асардан Ўзбекистон Республикасининг маънавияти ва маданиятини тарғиб этишда бир дастур сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

А. АБДУЛЛАЕВ

Сурхондарё қасаба уюшмаси адаб
Собир Термизий мукофоти совриндори,
филология фанлари доктори,
профессор.

ИЗОҲЛАР

59-бет

1. Бу образли ифода орқали қиёмат куннда марҳумнинг қайта тирилтирилиб суроқ қилиниши назарда тутилган.
2. Тўртта дўст деганда, аънавий равишда халифа деган шарафли номга муяссар бўлган Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алига ишора қилинмоқда.
3. Самандар — шоирнинг ўзи. Малёҳо Самарқандий ва замондошларининг талқин этишларича, адибнинг тахаллуси бўлиб, афсона ва ривоятларга кўра, бу сўз олов ичида туғилиб, ўт ичида истиқомат қиладиган жонивор маъносини англатади. Шу боис бутун асар давомида Хожа Самандар оловқалб адиб сифатида тасвирланади, ўздан олов чиқарадиган "Самандар-жонивор"га ташбиҳ этилади.
4. "Қаландарлик мамлақатида эркин, мустақил истиқомат қилувчи..." тушучаси образли ифода бўлиб, Хожа Самандар Термизий ўзининг юрт-ма-юрт сафарда юриб, дарवेशона, юпун ҳаёт кечириб сўфийлик ҳаёти тарзини ихтиёр этгани ва сулукат йўлига киргани ойдинлаштирилган.

60-бет

1. Тахминан 1204 йилда туғилиб, 1292 йилда вафот этган машҳур форс-тожик шоири Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг 1257 йилда ёзилган "Бустон", 1258 йилда битилган "Гулистон" асарлари назарда тутилган.
2. Жамшид — шаҳарлар қурган, одамларга деҳқончилик ва ҳунармандчиликни ургатган, қадимги Эроннинг пешодийлар сулоласидан бўлган афсонавий шахншоҳ.
3. Субҳонқулихон — 1680 — 1702 йилларда Бухорода подшоҳлик қилган аштархонийлар /жонийлар/ сулоласидан.
4. Исрофил — Ислом таълимотида тўртта асосий фаришта бўлган. Уларнинг ҳар бирига алоҳида — Жабройил — хабарчи фаришта, Микойил — коинот тасарруфчиси, Исрофил — охират куннда сур чалиб, ўликларни қайта тирилтирувчи фаришта, яъни охират хабарчиси, Азройил — жон олувчи фаришта номи берилган. Хожа Самандар фахр билан, ўз асари "Дастурул-мулук"ни охиратгача — Исрофил сури чалингунча, инсон тирик экан, яшайди демоқчи.

61-бет

1. Бироқ асарнинг қўлёзмаси 22 фаслдан иборат бўлиб, 20-фаслда ишқ хусусида, 22-фаслда ўзининг асл Ватани Термиз эканлигини ҳикоя қилди.

62-бет

1. Хожа панд-насиҳатдан иборат бўлган бу фасллардаги кичик сарлавҳаларни доимий равишда "фикра" деб номлаган. Биз "фикра" тушунчасини "ҳикмат" деб таржима қилишни маъқул топдик.
2. Саъдий Шерозийнинг 1257 йилда ёзилган "Бўстон" номли асарига ишора қилинган.
3. Ануширвон. Асли номи "Хисрави Аввал" бўлиб, лақаби Ануширвондир. Сосонийлар сулоласининг йигирма биринчи подшоҳи. 531 — 579 йилларда ҳукмронлик қилган. Баъзи манбаларда "Нуширвон" деб ҳам юритилади. Ануширвон сўзининг маъноси: "абдий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси" демакдир. У ўзининг адолатпарварлиги билан ўз замонасида шуҳрат қозонган.

Шу боис бутун Шарқ адабиётида, жумладан, тарихий китобларда ҳам адолатли шоҳ тимсоли сифатида таъриф-тавсиф этилган.

63-бет

1. Хурмуз — 579 — 590 йилларда Эронда подшоҳлик қилган Сосонийлар ҳукмдори.
2. Хисрав — 590 — 630 йилларда Эронда подшоҳлик қилган сосонийлар сулоласига мансуб бўлган шоҳ Хисрав Парвизга ишора қилинмоқда.

74-бет

1. Кийик нофи калтачасида қонни мушк-анбарга айлантириш тушунчаси образли ифода бўлиб, X — XII асрларда яшаб ижод этган Низомий Ганжавий, Адиб Собир Термизий, Анварий, Убайди Зоконий каби шоирларнинг шеърларида бир поэтик тимсол сифатида жуда кўп қўлланган. /Қаранг "Фарҳанги забони тоҷики"/ "Тоҷик тили изоҳли лугати"/, Москва, 1969, 873-бет.

76-бет

1. Жалолиддин Румий 1207 йилда Балхда туғилиб, 1273 йилда Туркиянинг Кўниё шаҳрида вафот этган. Шарқдагина эмас, балки бутун жаҳонда машҳур бўлган мутасаввуф шоирдир. Унинг жаҳонга машҳур "Маснавий"си ўттиз бир мингдан зиёдроқ мисрани, "Девони Кабир" (Улуғ девони/ қарийиб қирқ тўрт минг мисрани ўз ичига олади. Устози Сайид Бурҳониддин Сирдон Термизийдир ва хусусан тасаввуфнинг кифтий сирларини Жалолиддин шу буюк алломадан ўрганган. Табиийки, шарқда машҳур бўлган бу мутафаккирнинг шеъри Хожа Самандар Термизийнинг ҳам диққатини ўзига жалб этган.

77-бет

1. Анварий Сухайлий — XV асрда яшаган ва А. Навоий эътиборини ўзига жалб этган атоқли тоҷик олими. Адиб Ҳусайн Воиз Кошифийнинг шу номдаги асари бор. Бу асар Амир Шайхим Сухайлийга бағишланган машҳур "Калила ва Димна"нинг қайта ишланган вариантдир.

80-бет

1. Ўзининг таъкидлашича, Хожа Самандар Субҳонқулихон томонидан Самарқандда Хожақулибий ўторчи бошчилигида кўтарилган исёни бос-тириш ва у билан ярашиш битимини тузиш учун икки марта элчи қилиб юборилган.

81-бет

1. Жаррор — жуда куп, катта тўда, урушқоқ, қурқмас, жанговар қўшин.

83-бет

1. Рустам — қаёнийлар сулоласи подшоларидан. Кайқубоднинг машҳур, қурқмас, паҳлавон пешдодий Гиршаспнинг сипоҳсолорларидан Золнинг ўгли. А. Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асаридаги бош тимсоллардан бири.

85-бет

1. Жиловдор — подшоҳ ёқи давлатмандларнинг отининг жиловидан ушлаб, уларни отга миндириб, ўзи пиёда юрадиган киши.

91-бет

1. Тоқ — Сосоний шоҳлари замонида подшоҳ Қисро томонидан қурилган гумбазнинг номи. Зери Тоқдан — гумбазнинг тагидан.

94-бет

1. Маҳак тоши — кумуш, олтинларга суртиб, унинг тоза ёки нотоза эканлигини ажратадиган тош.

2. Шайх Саъдийнинг 12258 йилда ёзилган "Гулистон" асарига ишора қилинмоқда.

3. Чун рақам қилди Саъдий, Алайҳ ад-деб дуо — улар соғ, тинч бўлсин деб Саъдий дуо қилди, ёзди маъносида.

95-бет

1. Акбар — 963 — 1014 /1556 — 1605/йилларда Ҳиндистонда подшоҳлик қилган З. М. Бобурнинг набираси, Ҳумоюннинг ўгли, Бобурийлар сулоласининг буюк шоҳи.

2. Ажмир — Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий томонида жойлашган шаҳарнинг номи.

3. Мирзо Ёдгор — Кашмир ҳокими Юсуфшоҳнинг жияни, 1000 ҳижрий /1591 — 1592 милодий/ йилда Темурийлар сулоласидан бўлган Акбаршоҳга қарши бош кутарган. Аммо тез орада ўз тарафдорлари томонидан ўлдирилган.

96-бет

1. Ҳаж /зиёратгоҳ/ — араб ёзувида икки ҳарфдан иборат: "ҳе" ва "жим". Бу ёзув матнда образли ифода сифатида қўлланган.

97-бет

1. Имомқулихон — аштархонийлар сулоласига мансуб бўлиб, 1020 — 1051 ҳижрий, 1611 — 1642 мелодий йилларда Бухорода подшоҳлик қилган.

2. Нодирмуҳаммадхон — Аштархонийлар сулоласига мансуб бўлиб, 1051 — 1055 ҳижрий, 1642 — 1645 мелодий йилларда подшоҳлик қилган.

3. Ҳасанбек Рофеъ XVII аср форс-тожик шоири, асли қазвинлик. У аввал жуда кўп йиллар Нодирмуҳаммадхоннинг китобдори вазифасида Машҳадда яшаган. Нодирмуҳаммадхон Балх ҳокимлигини бошқараётган пайтда унинг сарой шоири лавозимида ишлаган. Кейинги пайтларда Ҳиндистонда темурийлар сулоласига мансуб подшоҳлар саройида сарой шоири сифатида хизмат қилган ва жуда узоқ умр кўрган.

4. Давлатбий — Ҳисор кўрғонининг ҳокими, шунинг билан бирга сўз ўйини сифатида, давлат "бахт", "муваффақият" маъносини ҳам ифодалайди. Бу ўринда шоир Ҳасанбек Рофеъ Давлатбийдан бахт кетди демоқчи.

5. Соиб Исфохоний — тахминан 1010 /1601 мил./ — 1080 /1669 мил./ ёки 1088 /1677 мил./ йилларда яшаб ижод этган озарбайжонлик савдогарнинг ўгли, асли исфанхонлик. Унинг поэтик фаолияти Исфанхонда бошланган. У Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилади ва Ҳиндистонга боради. Ҳиндистонда Шоҳ Жаҳон /1628 — 1658/ ҳукмронлиги даврида ўн йил сарой шоири бўлиб ишлайди ва яна Исфохонга қайтиб, умрининг охиригача Шоҳ Аббос /1642 — 1667/ саройида малик-уш-шуаро — шоирлар сардори лавозимида ишлайди.

6. Ҳазор Жариб — Озарбайжон шоҳлари сулоласига мансуб Аббос I /1587 — 1629/ томонидан бунёд этилган минг танобдан иборат бўлган боғнинг номи.

98-бет

1. Фазили Валий Абдулазизхоннинг муншиси — бош мирзаси. У Малехо Самарқандийнинг айтишига кўра, ўз шеърларига тартиб бериб, девон тузиб қолдирган таниқли шоир бўлган.
2. Бу жумлада образли фикр ифодаланган бўлиб, Юсуф ўзининг ёқимли сўзлари насими билан Яъқуб кузларини равшанлаштирганидек, Мавлавий Юсуф ҳам бу қитъаси билан Фазили Валий вафоти тарихини ойдинлаштирди маъносида қўлланган.
3. Қитъанинг охири мисрасида "Ҳайф аз Фазили Валий" жумласида Фазили Валийнинг вафот тарихи ойдинлаштирилган. Матнда *حزناؤ ممدردى* *والى* деб ёзилган. Бу сўзлар сон-рақамга айлантирилса, Фазили Валийнинг 1073 /1662 — 63/ йилда вафот этганлиги тарихи муайянлашади.

101-бет

1. Ваҳдат — танҳолик, якка ягоналик, узлат — хилватни ихтиёр этувчи, дарвешлик йўлига кириб, кишилардан чекинувчи, хилватнишин маъносида.

104-бет

1. "Ахлоқ" — Ҳожи Юсуф асари бўлиб, унинг тўла номи "Илм-ул-ахлоқ"дир.
2. Ижобат — бу ўрнида худони қабул қилиш, ибодат этиш эшиги маъносида қўлланган.

106-бет

1. Султон Иброҳим ибн Адҳам Балхдан бўлиб, ривоятга айланган машҳур тарихий шахс. У тариқат йўлини ихтиёр этганидан кейин ўз хоҳиши билан подшолик лавозимини тарк этиб, дарвешлик ҳаёт тарзини ихтиёр этган. Султон Иброҳим ибн Адҳам ҳижрий 177, мелодий 875 ёки 880 йилда вафот этган. Қаранг: Алишер Навоийнинг "Лисонут-тайр" асарининг 163 — 165-бетлари.

102-бет

1. Риёзат — нафс хоҳиш қилган нарсалардан тортиниб узни қийнаш.

108-бет

1. Қуръон. 43-сура, 32-оят.

110-бет

1. Нуқра — кумуш, бу ўрнида насиҳат маъносида қўлланилган.

111-бет

1. Деҳбод — Даҳбеда — Самарқанднинг шимол томонидаги бир қишлоқ бўлиб, XVII — XVIII асрларда суфизмнинг кўзга кўринган марказига айланган. Шу боис Самарқанд атрофидаги эшонларни Деҳбодий, Даҳбедий деб атаганлар. Бу ном ҳанузгача машҳур бўлиб, матнда пир — эшон маъносида қўлланган ва у зотнинг асл номини Хожа Самандар матнда муайянлаштирамаган.

112-бет

1. Қуръон, 66-сура, 8-оят. Бу оят Алоуддин Мансур томонидан қуйидагича таржима қилинган: "Эй мўминлар, Оллоҳга ҳолис тавба қилинглр, шоядки, Парвордигорингиз сизларнинг ёмонлик гуноҳларингни учириб, остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатга киритар..."

114-бет

1. Мағилон — Араб регионларида ўсадиган катта тиканли дарахт.

115-бет

1. Қуръон. 6-сура, 11-оят. Бу оят Алоуддин Мансур томонидан қуйидагича таржима қилинган: "Айтинг: Ерни айланиб, сайру саёҳат қилинглр..."

117-бет

1. Қуръон. 59-сура, 2-оят. Қуръони карим, ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент. Ф. Фулом нашриёти. 1992 йил, 404-бет.

118-бет

1. Мавлоно Хотифий — 927 /1520 — 21/ йилларда вафот этган машҳур форс-тожик шоири Абдуллоҳон Ҳабушоний Жомийдир. У Абдуллоҳ Хотифий номи билан шуҳрат қозинган.

119-бет

1. Субҳи шабоб — ёшлик, йигитлик субҳи-тонги.
2. Толиблар — талаб қилувчилар, изловчилар, хоҳловчилар, майл этувчилар.

120-бет

1. Қуръон. 95-сура, 4-оят. Қуръони каримнинг ўзбекча изоҳли таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. 473-бет.
2. Қуръон. 2-сура, 117-оят. Бу оятни Алоуддин Мансур қуйидагича таржима қилган: "Оллоҳ... Еру осмонни пайдо қилувчидир. Бирор ишни ҳукм қилса, унга фақатгина "Бўл" дейди, ҳолос. Бас, у иш бўлади...".
3. Қуръон. 7-сура, 26, 32-оятлар.

121-бет

1. Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширинларнинг ўтли муҳаббатлари Шарқнинг жуда кўп буюк мутаффакирларининг назмий дostonларида, лирик шеърларида поэтик тимсол сифатида таъриф-тавсиф этилган. Хожа Самандар Термизийнинг диққатини А. Навоийнинг "Хамса"сидаги Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин тимсоллари жалб этганлиги унинг Навоий ижодини ҳам мукамал билганлигидан далолат беради.
2. Қуръон. 15-сура, 29-оят. 175-бет.
3. Суфийлик тариқатига тааллуқли ифодалар.

122-бет

1. Анқо — оти бор, ўзи йўқ афсонавий қуш. У гўё қушларнинг подшоси бўлиб, Кўҳи Қоф тоғида яшар эмиш.

2. Ховарон даштининг ишқи — образли ифода. Ховарон Афгинистон худудидаги бир вилоят бўлиб, 357 — 440 /967 — 1047/ йилларда яшаган суфийлик тариқатининг машҳур шайхи Абу Сайид ибн Абдулхайрнинг ватанидир. Яна Ховар — Шарқ офтоби — офтоби Ховарий, Ховаркун чиқиш — қуёш маъносида ҳам қўлланади, Навоий асарлари лугати. Гафур Ғулом нашриёти, 1972 йил, 657-бет.

123-бет

1. Камолитдин Беҳзод 1455 йилда Ҳиротда туғилиб, 1533 — 37 йиллар ўртасида вафот этган. У "Монийи соний" /"Иккинчи Моний"/ ва Шарқ Рафаэли номи билан машҳур бўлган, Шарқ тасвирий санъатининг улуг намояндаси.

2. Моний — қадимги машҳур rassom. Монийлик мазҳабининг асосчиси. Тахминан эрамиздан аввалга 216 — 176 йилларда яшаган.

3. Абдулазизхон — аштархонийлар /жонийлар/ сулоласига мансуб ўзбек хонларидан бўлиб, 1645 — 1680 йилларда Бухорода 35 йил хонлик қилган. Муҳаммад Аминнинг "Муҳит-ат-таворих" асарида /84-бет/ баён этилишича, Абдулазизхоннинг тахтдан воз кечиши воқеаси 21 шайбон, 1092 йил ҳижрий, мелодий 1681 йил 9 ноябрда юз берган. Бироқ Ўзбекистон тарихи /1-том, 566-бет/да 1680 — йилда Субҳонқулихон тахтга кўтарилди, дейилган. Абдулазизхоннинг тахтдан воз кечиб ҳажга жўнагани ва унинг 1683 йилда Ҳиндистонга сафари пайтида Яманнинг Моҳо бандаргоҳида /портида/ вафот этганлиги Хожа Самандарнинг "Дастурул-мулук" асарида батафсил қикоя қилинган. /21-фаслга қаранг./

4. Кармина — Бухоронинг шимоли-шарқида жойлашган шаҳарнинг номи бўлиб, ҳозир Навоий шаҳри деб юритилади.

5. Анушахон — Хоразм хони.

124-бет

1. Соғарч — Самарқанднинг шимоли-шарқий томонида 35 — 40 км масофада жойлашган бир қишлоқнинг номи.

2. Девонбеги — хонлик маҳкамасида ер-сув солиги, кирим-чиқим дафтари н назорат қилиб, ёзиб борадиган катта лавозим эгаси.

3. Хилофатпаноҳ — халифалик тахтининг суянчиги, ҳимоячиси.

4. Жонийлар — Мовароуннаҳрга 1599 — 1753 йилларда ҳукмдорлик қилган сулола. /Қаранг. Аштархонийлар, Ўзбек совет энциклопедияси 1-жилд, 596-бет/.

125-бет

1. Оқсоч /Оқсоҳ/ — Бухоро билан Кармина йўлининг ўртасида жойлашган Бухоро туманига қарашли балиқ қалъа.

2. Рахш — жуда югурик, олачипор, чиройли от. Паҳлавон Рустамнинг миниб юрадиган оти.

126-бет

1. Яъжуж-маъжужлар — афсонга кўра хунукбашара, баҳайбат, йўлида учраган ҳамма нарсани нобуд қиладиган одамхўр бир оломон. Искандар халққа офат келтирувчи бу маҷлукларнинг йўлини тўсиш учун "Садди Искандарий"ни — Искандар девори деб номланган омонлик деворини қурдиради.

2. Овоқ — ов майдони, ов қилинадиган ж.ж.

127-бет

1. Қози амир Носир — Абдулазизхон ва Субҳонқулихон даврида Бухоро шаҳрида қозилик лавозимида ишлаган шахс.
2. Фузулий — XVI асрда яшаган Озарбайжоннинг атоқли шоири, 963 ҳижрий /1555 — 56/ йилда вафот этган.

128-бет

1. Тахмтан — Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асаридаги бош тимсоллардан, Рустамнинг лақаби, яъни Тахмтан тушунчаси бутун мамлакатнинг паҳлавони деган маънони англатади.
2. Руинтан — Эроннинг қадимги афсонавий, жасур нодшоҳи Исфандиёрнинг лақаби, бинобарин, Исфандиёр осмон гумбази тагидаги руинтан /руйинтан/ мис гавдали, енгилмас буюк баҳодирга монанд этилади.
3. Қуръон. 65-сура, 3-оят.
4. Сепулон — шаҳардан икки ярим км жанубда Бухоронинг Қарши дарвозасида жойлашган қишлоқнинг номи.

129-бет

1. Намозгоҳ — Бухоро шаҳри жанубидаги дарвоза номи.

130-бет

1. Хожа Самандар ушбу шахсни Қуръоннинг 12-сурасида тавсиф этилган ва бадий адабиётда гузаллик тимсоли бўлган Юсуфга монанд этмоқда.
2. Зулайҳо адабий қаҳрамон бўлиб, аслида Миср ақибирларидан Потефар хотинининг тимсолидир. /Қуръоннинг 12-сураси 21-оятда Зулайҳо Миср шаҳрининг ҳокими — Қутфийр деган кишининг хотини сифатида тасвирланган/ Насриддин Рабғузийнинг Юсуф қиссасида А. Жомий ва Дурбекнинг "Юсуф ва Зулайҳо" достонларида Миср шоҳи Райёнинг вазири Миср Азийининг хотини сифатида тасвирланган бўлиб, унинг Юсуфга булган оловли муҳаббати хотин ишқининг тимсоли, қомуси сифатида шухрат қозонгани боис назмий ва насрий асарнинг ишқ бобидаги асосий мавзуга айланди.

131-бет

1. Ушбу ўринда қўлланган образли ифоданинг маъносини чуқурроқ ёритиш учун Искандар ўз аскарлари билан "Оби ҳаёт" қидириб, "Зулмат ўлкасига" кириб адашганида, Хизр уни "Оби ҳаёт" сарчашмасига бошлаб борганлиги ҳақидаги жуда кўп тарқалган машҳур афсона асос қилиб олинган.

133-бет

1. Кайхусрав — каёнйлар сулоласидан бўлган Сиёвуш ибн Кайковус билан Турон Маликаси Фарангиснинг фарзанди. Қадим замонларда Турон ҳокими бўлган.
2. Миррих-ал-Миррих — Марс планетаси — сайёрасининг арабча номи.
3. Макка — шаҳарлар онаси. Саудия Арабистонининг ғарбидаги шаҳар. Ҳижознинг маъмурий ва савдо маркази. Мусулмонлар ҳаж қиладиган жой.
4. Мадина — шаҳарнинг тўлиқ арабча номи — Мадинат ул-Расулиллоҳ ёки Мадинат ул-Наби — пайғамбар шаҳри. Саудия Арабистонининг шимоли-ғарбий қисмидаги шаҳар. Ҳижоз вилоятидаги Маккадан 4000 км шимолда.

5. Ҳижоз — Саудия Арабистонидаги вилоят. VII асрнинг охирларида Ҳижозда Муҳаммад ислом динини тарғиб этган ва кейинчалик араб халифалигининг негизи бўлиб қолган мусулмонлар жамоасини тузган. Макка ва Мадина сингари муқаддас шаҳарга, мусулмонларнинг ҳаж қиладиган жойига айланган.

6. Исфаҳон — Эроннинг марказий қисмида, гоёт хушманзара жойда Зояндаруд дарёси бўйида жойлашган шаҳарнинг номи.

134-бет

1. Моҳо — Яманда бир бандаргоҳ.

135-бет

1. Аргувон — дарахтнинг номи; шохлари, навалари, куртаклари очиқ-қизил рангда, меваси ҳам шу рангдадир. Матнда бу дарахт образли ифода сифатида қўлланган бўлиб, аргувоннинг қора ерга ташланган очиқ-қизил новдаси рамзий тимсол сифатида ерга тўкилган қонга монанд этилади.

2. Дарий — Доро эрамиздан аввал 336 — 330 йилларда ҳукмронлик қилган ахмонийлар подшоҳи. Бу ерда Дарий III назарда тutilмоқда.

3. Зулқарнайн — Искандарнинг лақаби: ривоят бўйича икки шох эгаси, икки шохли маъносини англатади.

4. Фотима — Муҳаммад алайҳиссаломнинг қизи, Алининг хотини, имом Ҳасан ва имом Ҳусайнларнинг онаси.

5. Ҳусайн — имом, Ҳусайн халифа Алининг (ҳукмронлик йиллари — 656 — 661) ўгли, Муҳаммад алайҳиссаломнинг набираси.

6. Карбало — Ироқнинг пойтахти Боғдоднинг жануби-шарқида, тахминан 100 км масофада жойлашган бир шаҳарчанинг номи бўлиб, шаҳарнинг яқинида муҳаррам ойининг ўнинчисида ҳижрий 61 йилда /мелодий 680 йил/ 10 октябрда халифа Алининг ўгли, Муҳаммаднинг набираси. Ҳусайн ўлдирилади.

7. Қуръон. 3-сура, 185-оят.

8. Жом — улкан қўнғироқ, соат ўрнида ишлатиладиган шохлар саройидаги катта қўнғироқ. Муаллиф Абулазизхонни катта салтанатнинг қўнғироғи вафот этди демоқчи.

9. Абулазизхоннинг вафот тарихи Матндаги **نشأه عبد العزيز قوت نورد** "Шоҳ Абулазиз фаёт намуд". "Шоҳ Абулазиз вафот этди", сўзларида Абулазизхоннинг вафот тарихининг рақами 1093 /1682/ йилда эканлиги оидинлаштирилган.

136-бет

1. Тўтиё — мис зангидан пайдо бўлган кристал-биллур, шаффоф модда. Илгари пайтларда шарқда кўзни равшанлаштириш учун суртилидиган дори.

2. Абулазизхоннинг вафот тарихи матндаги **درد و مرگ** "Мурда дар Моҳо" — "Моҳода ўлди" сўзларида Абулазизхоннинг вафот тарихининг санаси 1094/ 1683 йил деб кўрсатилган.

3. Хўжамуборак — ҳозирги Қашқадарё вилояти Косон туманига қарашли қишлоқ. Косон тумани марказидан 43 км, Қарши шаҳридан 60 км масофада Бухоро йўлида, Муборак жамоа хўжалиги худудида, Муборак темир йўл бекати атрофида жойлашган қишлоқ.

137-бет

1. Шиғовул — хон саройига кирадиганларни бошқарувчи бошлиқ, чет элдан келган элчилар, меҳмонлар, юқори мансабдаги кишиларни расмий

равишда шоҳ саройига олиб кирувчи мансабдор /Б. А. Аҳмедов, История Балха, Т. 1982, 161-бет/.

2. Бий — кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий халқларнинг, жумладан, ўзбекларнинг улуғ оқсоқолларига берилган унвон. 17 — 19-асарларда бийлар йирик ўзбек қабилалари ва уруғларига бошчилик қилиб, фақат марказий ҳукуматга итоат этган. Подшоҳлар ўз ҳудудидаги қабила ва уруғларни итоатда сақлаш учун бийларга унвонлар бериб, мансабларга тайинлаганлар. Бийлик унвони авлоддан авлодга ўтган /Ўзб. Совет энциклопедияси, 2-жилд 213-бет/.

3. Собиқ СССР ФАси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланаётган Д 89 (214-бет) рақамли қўлёзмада "Дастур ул-мулук"дан олинган парчада унинг номи Хўшика баҳодир деб кўрсатилган (Ходжа Самандар Термези, Дастур ал-мулук, Москва, 1971, ст. 192, 50-изоҳ.).

138-бет

1. Туқсабо — дастлаб хонга қарашли озуқаларни тақсимлайдиган лавозим маъносида қўлланган. Кейинги пайтларда ҳарбий қисмнинг саркардаси — қўмондонни лавозимида ҳам ишлатилган. Туқсабо унвони ҳозирги армия полковнигига тўғри келади.

2. Додхоҳ — форс-тожик тилида одилликни истовчи, адолат талаб қилувчи маъносида қўлланилган. Бухоро амирлигида аризалар, шикоятларни амирга етказиб, жавобини шикоятчиларга қайтарувчи, мамлакатда жамоат тартибини назорат қилувчи амалдор /Б. А. Аҳмедов, История Балха, Т., 1981, 157-бет/.

3. Қушбеги — Ўрта Осиёда подшоҳ ва хоннинг овчи қушлари мутасаддиси; ов беги. У подшоҳ ва хон овини ташкил қилиш ва ўтказишга жавобгар бўлган. 17-асрнинг иккинчи ярми ва 19-асрда Бухоро амирлиги ва Хива, Қўқон хонлигида бош вазир. Бизнингча, кейинги пайтларда бу хонлиқлар саройида бош вазир лавозими ҳам, яна алоҳида қушбеги мансаби ҳам бўлган. Шу сабаб қушбеги сўзининг биринчи қисми қўшин тушунчасини қисқартирилган шакли булиб, қушбеги ибораси қўшин беги маъносида қўлланган бўлиши мумкин, чунки қушбеги бадий асарларда доим қўшин бошлиғи сифатида таърифланган. "Дастур ул-мулук"да қушбеги қўшин бошлиғи сифатида таърифланади.

4. Оталиқ — хон эътиборини қозонган кишиларга берилган катта лавозим. Оталиқ "ота" ўрнига "ота" деган маънони англатиб, шаҳзодалар тарбиячиси тушунчасини ҳам ифодалайди. Мазкур шеъринг парчада Анушахон қўшинида оталиқ лавозимида ишлаётган Мурод Урганжийга ишора қилинмоқда. Оталиқ деган шарафли лавозимга сазовор бўлган кишилар Абдулазизхон ва Субҳонқулихон қўшинида ҳам жуда кўп бўлган: Рустамбек оталиқ, Маҳмудбий оталиқ, Ғойибназарбий оталиқ ва бошқалар.

139-бет

1. Ҳазора — Самарқанд вилояти ҳудудидаги қишлоқда жойлашган қалъа. Бу қалъанинг вайроналари Карминанинг жанубида, Зарафшон дарёсининг чап қирғоғида ҳозир ҳам сақланади.

140-бет

1. Кулон — қипчоқ уруғи авлодига мансуб қабила.

2. Эшикоғаси — эшикоғабоши /туркча/ — подшоҳларнинг саройини қўриқлаш юклатилган кишиларнинг сардори, дарвоза соқчиларининг бошлиғи. Улар шоҳ саройидаги катта маросимларни бошқариб турганлар. Бироқ бадий адабиётда бу лавозим ҳурмат маъносида ҳам қўлланилади.

Масалан, С. Айнийнинг "Қуллар" романида Бухоро хони амир Ҳайдарқул савдогар Абдурахмонбойга, бир чўри қиз ва бир қулни амирга инъом этгани учун хон, эшикоғаси унвонини беради. Ваҳоланки, у қул савдогари қулларни сотиб бўлгач, ўз юртига қайтиб кетади. Эшикоғабоши лавозимининг таърифи Б. А. Аҳмедовнинг "История Балха" /Т., 1981. 159-бет/ китобида тўла ёритилган.

3. Қўрчилар — /туркча/ Урта асрларда Шарқ мамлакатларида туркий қабилаларнинг эътиборли ва ишончли кишиларидан тузилган алоҳида сарой гвардияси; ҳукмрон ёки амалдорларнинг шахсий қўриқчиси. Қўрчибоши — шахсий қўриқчиларнинг сардори. Б. А. Аҳмедовнинг юқорида номи келтирилган китобида қўрчибоши лавозими кенг тавсиф этилган /168-бет/.

4. Чухраоғалар — /форсча-туркча/ маҳрамлар бошлиғи. Маҳрамлар хонлар саройида, таниқли амирлар хонадонида ҳам хизмат қилганлар. Б. А. Аҳмедовнинг юқоридаги китоби /170-бет/.

5. Ясовул — интизом сақловчи; катта лавозимда ишлайдиганларнинг ёнида юрувчи кичик амалдор.

6. "Ярқироқ совутга уралиб" тушунчаси образли тимсол бўлиб, қуёш маъносини англатади.

7. Мақотил — ўз аҳволидан беҳабар савлатига, гавдасига ишонган мақтанчоқ подшоҳ. Ҳазрати Алининг ўзи савдогар либосини кийиб ўтириб, ўғли имом Ҳасанни Мақотил билан жанг қилмоқ учун саваш майдонига чиқаради. Мақотил мен шу гўдак билан жанг қиламанми, мен билан жанг қилмоқ учун Алининг ўзи чиқсин, дейди. Ҳазрати Али "шу баҳодир билан жанг қилиб кўр, агар бу ўғлон енгилса, Алининг ўзини топиб келамиз", — дейди. Мақотил имомо Ҳасанни менсимай гердайиб жангга кириб, саваш майдонида имом Ҳасан томонидан ўлдирилади. /Ҳазрати Али ҳақидаги қиссалар, ўн биринчи қисса, Тошкент, 1992, 85-бет/. Яна ҳазрати Адҳам достонида ҳам Мақотил ҳазрати Алини менсимай, жанг майдонига киради. Ҳазрати Али зулфиқори билан унинг бошига бир уриб, унинг баҳайбат гавдасини тенг иккига бўлганда ҳам, у бу зарбани қумурсқа чаққандек ҳис қилмай гердайиб утиради. Шунда Ҳазрати Али унга, бир силкиниб кўрчи, дейди. Мақотил силкинганда худди тоғ қулаб тушгандек, иккига бўлиниб йиқилиб улади. Хожа Анушахонни мақтаниб жанг майдонига киришини Мақотилга мананд этмоқда.

8. Мирохур — форсча отбоқарлар бошлиғи. Хонга қаршли ҳамма отларга, от анжомларига мутассадди бўлган амалдор. Бу амалга хоннинг энг яқин кишилари тайинлаган.

141-бет

1. Нард — уйиннинг номи бўлиб, гўё подшоҳ Бузургмеҳр шахматга қарши бу уйинни ихтиро қилган эмиш. Нарднинг ўттиз дона соққаси булиб, оқу қорага бўялган булади.

2. Нисор сочмоқ, ҳурматли кишилар бошига танга, марварид сочиш. Бу ўринда образли ифода бўлиб, марваридларнинг сочилиши баҳор ёмғирига ўхшатишмоқда.

142-бет

1. Гулоб — қон рамзи.

143-бет

1. Зар — бу жумлада Самарқанд вилояти туманларидан бирон қишлоқнинг номи эслатишган бўлиши мумкин.

2. Фаранги — Европа духобалари маъносиди.

145-бет

1. Нақиб — Бухоро хонлигида ҳарбий юришлар пайтида қўшиннинг тузилиши, қуrollаниши ва жойлашишини назорат қиладиган сайид авлодларига мансуб бўлган кишиларга берилган жуда катта лавозим.
2. Фулодий — Пўлодий — жойнинг, қишлоқнинг номи.
3. Биринчи Маҳмуд — 383 — 421 ҳижрий, мелодий 999 — 1030 йилларда подшолик қилган Маҳмуд Ғазнавий. Иккинчи Маҳмуд — Маҳмуд парвоначи қатоғон. Хожа "Дастур ул-мулук" асарида Маҳмуд қатоғонни жуда кўп таърифлайди. Ҳақиқатан у Субҳонқулихон даврида /1702 йилгача/ Бухоро хонлигини мустаҳкамлаш учун жангларда катта қаҳрамонликлар кўрсатган.

147-бет

1. Нур — кейинчалик Нурота деб аталган ҳозирги Нурота тумани.
2. Жалойир — туркий мўғулларга тааллуқли қабиланing номи бўлиб, қадимги жалойир қабилаларига мансуб бўлган кишилар. Ҳозир Фарғона, Тошкент, Сурхондарё ва бошқа ҳудудларда яшашади.

148-бет

1. Иброҳим — мусулмонларнинг гувоҳлик беришича, Катъа ибодатхонасини сув сосиб, вайрон бўлганидан кейин Иброҳим пайгамбар келиб, уни яна тиклаган.

149-бет

1. Қонун — чертиб чалинадиган арфага ўхшаш 36 торли катта мусиқа асбоби.
2. Чўпонота — Самарқанднинг шимоли-шарқий томонида 8 км масофада жойлашган тепалик.
3. Тавоф — бирон нарсанинг атрофидан айланиб юриб, зиёрат қилиш.

150-бет

1. Дубусия — бу қўрган Самарқанд билан Бухоро йўлида жойлашган бўлиб, Қаршининг жануби-ғарбида 40 км масофада, қадимги вайроналари ҳозир ҳам сақланмоқда
2. Кеш — қадимий шаҳар номи, ҳозирги номи Шаҳрисабз.

151-бет

1. Суффа одамлари — Муҳаммад пайгамбар билан бирга Маккадан Мадинага кўчган сафдошларининг бу шаҳарда уй-жойи, маскани булмагани боис Муҳаммад қурдирган мачитнинг суффасида истиқомат қилганликлари сабабли Суффа аҳли, Суффа одамлари деб аталганлар.

152-бет

1. Жом — Жамшид Жоми — Жамшид номли подшоҳ ясаттирган тилсимли жом. Навоийнинг таърифлашича, Жамшид ҳакимларга буюриб иккита жом ясаттирган, бирининг оти жоми ишратфизой — бу жомдаги май ичган билан тугамас, тўлиқ тураверар ва қийшайган билан ҳам тўкилмас экан. Иккинчисининг оти жоми гитийномой — бу жомдан май ичган пайтда дунёда юз берган ҳодисалар кўриниб турар экан. Бу жомни жоми жаҳонбини, жоми жаҳоннамо — дунёдаги ҳодисаларни кўрсатувчи жом,

жоми ҳидоят — мажозий, туғри йўлга солиш жоме ҳам дер эканлар. Хожа Самандар асар матнида Жувонбий оталиқнинг адолатлилиги, ҳалоллиги, пок, мусаффо қалбини ана шу иккинчи хил жомга монанд этмоқда. /Навой асарлари луғати, Т., 1972, 230 бет/.

153-бет

1. Девон — хон саройида дахл-харж дафтарларини, сарф-харажатларни ҳисобга олувчи мансаб, лавозим, маҳкама.
2. Дафтардор — Бухоро хонлигида мамлакатнинг молиявий маблаг, дахл, харжларини, ҳисоб-китобини олиб борувчи жуда катта лавозимда ишловчи киши.
3. Сухайл — Жануб осмонидаги энг ёруғ юлдуз. Мусулмонларнинг гувоҳлик беришича, бу юлдуз Ямандан чиқар эмиш.

155-бет

1. Абужаҳл — /айнап том маъноси-нодон, жоҳил, билимсизликнинг отаси/ Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси, исломнинг шаддий душмани Абдулҳаким Амир Ҳишомнинг лақаби.
2. Абдурахмон ибн Мулжам — тўртинчи халифа Али қотилининг номи.
3. Шимр — Дашти Карбалода аскарларни бошлаб, жангга кириб, Ҳижрий 61 йилнинг муҳаррам ойида (мелодий 680 йил 10 октябрда) тўртинчи халифа Али /656 — 661/нинг ўғли, Муҳаммад пайғамбарнинг набираси Ҳусайнни ўлдирган умавийларнинг иккинчи халифаси Язид /60 — 64/ /680 — 683/нинг лашкарбошиси.
4. Дажжол — мусулмонларнинг ривоят қилишларича, охирзамонда эшак миниб, ҳаммага қарши чиқадиган сохта пайғамбар. Энг ярамас, энг ваҳший, зиёнли махлуқ, инсоният душмани маъносиди.
5. Касбий — қадимги қишлоқлардан бўлиб, Насаф — Қаршидан 32 км узоқликда, Бухоро йулида жойлашган.

156-бет

1. Чуқрабоши — чуқраоғаси қандай маънога эга бўлса, бу тушунча ҳам шу маънога эга /юқорига қаранг/.

157-бет

1. Аргун — 1. Бўш қовоқнинг устидан чарм қоғлаб, ичак торлар билан тортиб боғланган мусиқа асбобининг номи. 2. Афлотунга берилган лақаб. Али Сайиб чексиз куч-қуватга эга бўлгани боис шу лақаб билан аталган, яъни Афлотунга монанд этилган.

158-бет

1. Миёнқал вилояти — Зарафшон шохобчалари бўлган Қорадарё ва Оқдарё оралигида жойлашган ҳудуд.
2. Аҳрор — бунда Ўрта Осиёда машҳур Нақшбандия тариқатининг намоъандаси, йирик ер эгаси Хожа Аҳрор /1403 — 1490/нинг авлоди назарда тутилган.

161-бет

1. Ўратепа — қадимий шаҳар, ҳозир Тожикистон республикасининг Хўжанд вилоятига қарашли туман маркази.

2. Сўзангарон — Самарқанд вилояти ҳудудидаги бир қишлоқ. Самарқанд шаҳри ичида ҳам Сўзангарон маҳалласи бўлган.

162-бет

1. Қуръон, 7-сура, 179-оят.

164-бет

1. Ҳинжон — Кобулнинг Шимолий томонида қатоғонлар яшовчи Дашти Қипчоқ вилояти ҳудудидаги қишлоқнинг номи бўлиши мумкин.

166-бет

1. Қавс буржи — Қавснинг шакли белидан пастки қисми от қиёфасидаги ўқ отаётган одамдир. Юсуф Хос Ҳожиб бу буржни "Ёй" ёки Қавс деб атайти. Бу бурж қуёш йили ҳисобида 21 ноябрь — 21 декабрга тўғри келади.

167-бет

1. Қутвол — қинд тилида "қут" қўрғон, "вали" — араб тилида ҳоким, бошлиқ. "Бинобарин, қўрғон ҳокими, бошқарувчиси, бошлиғи маъносини англатади... /Б. А. Аҳмедов, "История Балха", Т., 1981, 173 — 174 бетлар/. Қутвол — тунги қоровулларнинг бошлиғи маъносида ҳам қўлланган /Энциклопедия персидско-таджикской прози, Душанбе, 1990, ст. 504/. "Темур тузуқлари"да мамлакатдаги тартибни назорат қилиб борувчи киши сифатида тасвирланган.

2. Гупсар — қўй ёки қора молни ёрмасдан саноч қилиб шилиб, жунини тозалаб, ичини ҳаво билан тўлдириб, устига миниб, сувдан, дарёдан кечиб ўтадиган мешга ўхшаган асбоб. Агар дарёдан жуда кўп киши ёки отлар, кўглаб чорва молларни ўтказиш лозим бўлса, қўй ёки қора молнинг бир нечасини саноч шаклида терлаб олинган терисини ҳаво билан тўлдириб, бир-бирига боғлаб, устига қамиш ташлаб дарёдан, катта сувдан кечиб ўтишган.

168-бет

1. Мулла Сайид Мир Обид Насафий Сайидо Ўрта Осиёнинг машҳур шоири бўлиб, XVIII асрнинг бошларида вафот этган.

169-бет

1. Сиддиқ Муҳаммадхоннинг отаси Субҳонқулихон томонидан ўлдирилиши воқеаси Б. А. Аҳмедовнинг "История Балха" китобида /1981, 116 — 117-бетларда/ аниқ кўрсатилган.

171-бет

1. Ҳулкар — Савр туркумида жойлашган юлдузлар тўдаси. Бу юлдузлар 540 тадан иборат, бироқ оддий кўз билан фақат еттичасини кўриш мумкин. Шунинг учун уни тожик тилида ҳафт додарон — етти оғайни дейдилар. Ҳулкар гуруҳига кирган энг ёруғ юлдуз Қайноқ юлдуз деб номланади. Хожа Шоҳ билан ўғлининг ҳамжиҳат бўлганлигини образли ифодасида Ҳулкар юлдузлар туркумига ўхшатади, шоҳни эса шуларнинг ўртасидаги Қайноқ юлдузга монанд этади.

2. Юсуф ҳақидаги ривоятларда, дostonларда унинг ўғай акалари Юсуфни отамиз биздан кўра кўпроқ яхши кўради, деб ўйлаб, Яъқуб пайгамбарни алдаб, биз укамизни баҳор пайти чаманзорларни томоша қилдириб келамиз, деган баҳоналар билан олиб кетадилар ва чоғга ташлаб, оталарига келиб, Юсуфни бўри еди дейдилар. Яъқуб қайгуриб, ўйлайвериб икки кўзи кўр бўлади. Хожа ана шу воқеадан бир образли тимсол сифатида кўрсатган чексиз лутфи, марҳаматларидан ҳатто Яъқуб ҳам Юсуф ҳақида уйлашни тўхтатди, деб тавсиф моҳиятини чуқурлаштиради.

172-бет

1. Филбанд — шахмат ўйинидаги ҳолат. Руҳ ва икки пиёда бир-бирларини қўллаб-қувватлаб мадад берса, филбанд ҳолати юзага келади.

173-бет

1. Далв — қудуқдан тортиб сув олинадиган чарм идиш-қовға. Қадимги астрономияда Далв буржининг сурати идишдан сув қуйиб турган бола шаклида тасвирланган. Бу бурж қуёш йили ҳисобида 22 январь — 21 февралга тўғри келади.

2. Ҳут — форсча моҳий, ўзбекча балиқ буржи, ўн икки буржининг охиригиси. Қуёш йили ҳисобида 21 февраль — 21 мартга тўғри келади.

175-бет

1. Бешкент — қадимги шаҳар, бу ўринда ҳозирги Тошкент вилоятининг Пискент тумани.

176-бет

1. Малики Динор — ҳадисларни бошқаларга айтиб берадиган басралик кишининг номи. Шу боис мусулмонлар уни муқаддас, табаррук одам деб ҳисоблар эдилар. 131 /748 — 749/ ёки 137/754 — 55/ йилларда вофот этган.

2. Шоҳрухия — Сирдарёнинг номи. Оҳангарон билан Чирчиқ дарёсининг Сирдарё қуйиладиган жойида Эски Тошкент (Бишкент, Банокент деб ҳам айтилади) шаҳри бор эди. Уни Чингизхон 1219 йили вайрон қилиб ташлаган. XIV асрнинг 80-йилларида Амир Темур ушбу шаҳарни қайта тиклади ва кенжа ўглининг шарафига Шоҳрухия деб ном қўйди. Ҳозирги Оққўрғоннинг Султон Сегизбоев номли давлат хўжалиги ҳудудидаги улкан тепалик остида бу шаҳар мангу уйқуда ётибди. Сирдарёнинг номи ҳам шу шаҳар номи билан "Шоҳрухия" деб аталган. (Қаранг: Бўрибой Аҳмедов. "Амир Темурни ёд этиб" китоби, 1996, 157-бет.)

181-бет

1. Сол — ёғоч, қамишлардан ясалган, сув юзида юк, одамларни ташийдиган қайиқ, кема.

2. Андҳуд — Афғонистоннинг шимолидаги қадимий шаҳар, ҳозирги номи Андхой, Балхдан 215 км ғарбда катта карвон йўлида жойлашган. /Б. А. Аҳмедов, "История Балха" китоб. Т., 1981, 32-бет/

3. Боломурғоб — Хуросоннинг қадимий хушманзара шаҳри.

182-бет

1. Сунбула — ўн иккита юлдуз тўпи буржининг олтинчиси бўлиб, қуёш йили ҳисобида 21 август 21 сентябрга тўғри келади. "Қадимги астрономи-

яда ҳар бир буржни номлашда унинг шакли, кўкда турган ўрни ва ҳаракат хусусиятларининг акс этиришга эътибор берилган". /Ҳамидулла Дадабоев, "Боболаримизнинг юлдуз илми", "Ёш куч" журнали, 2-сон, 1991 йил/ Сунбуланинг сурати қўлида бошоқ ушлаб турган қиз шаклида бўлгани боис шу ойда одамлар бугдойни йиғиб, ғамлаб, заҳира қилганликларига диққат жалб этилмоқда.

2. Жавзо — арабча атама бўлиб, лугавий маъноси бели оқ-қора қўй деганидир. Қадимги астрономияда тасвирланишича шакли эгизакдир. Шу боис форс-тожик тилида "Дупайкар", Маҳмуд Қошгарий "Эрантуз", Юсуф Хос Ҳожиб "Эрандиз", Насриддин Рабғузӣ "Эрандан" ва "Жавзо", Алишер Навоӣ "Икки пайкар" ва "Жавзо" деб атаганлар. /Қуёш йили ҳисобида 21 май — 21 июнга тўғри келади/. Хожа шу ойнинг ўзига хос хусусияти, арпа ўрмининг бошланиши ва унинг номидан келиб чиққан ҳолда одамларнинг арпани ғамлаб қўйганликларига ишора қилмоқда.

3. Сомон йўли — Шимолий Қутбдан Жанубий Қутбгача энг катта айланма ҳосил қилган иккита алоқида тармоқ ҳолида чўзилган ҳисобсиз хира юлдузлар нуридан ташкил топган ва коинотни белбоғ каби ўраб олган ёруғ йўл — Сомон йўли юлдузлар системасидир. Хожа ерда, йўлда, далада сочилиб ётган сомон толаларини шу юлдузнинг ҳолатига монанд этиб, ундан бир образли тимсол сифатида фойдаланган.

4. Қуёш ҳўкиз шаклида бўлган Савр /қуёш йили ҳисобида 22 апрель — 21 майга тўғри келади/ юлдузлар туркуми буржи устига келганда, семир-иб этилган ҳўкизни;

5. Қуёш Қўзи /қўй/ шаклидаги ҳамал (22 март — 21 апрелга тўғри келади.) юлдузлар туркуми бури устига келганда қўзини эслатади.

6. Қуёш белидан қўйи қисми балиқ қўйруғидан ташкил топган улоқ /эчки/ тасвири туширилган жадди /22 декабрь — 21 январга тўғри келади/ юлдузлар туркуми буржи устига келганда улоқни бирга қўшиб сўйиб, жавзо /22 май — 21 июнь/ юлдузлар туркуми буржи устидан ўтказиб;

7. Қуёш Саратон /22 июнь, 21 июль/ юлдузлар туркуми буржи устига етиб келганда, саратоннинг иссиқ тафтида қовуриб, қовурдоғ қилинган гўштни дастурхонга қўядилар,— деган жумлаларни қўллаш билан Хожа Самандар Боломурғоб халқининг яшаш учун зарур бўлган бугдой, арпа, сомон ва гўштни олдидан ғамлаб қўйишларини чуқурроқ муайянлаштириш мақсадида мазкур юлдузлар туркуми буржларидан бир рамз сифатида фойдаланиш воситасида одамлар диққатини ёз ойларида қиш ғамини еб қўйишга жалб этмоқда /Қаранг: Ҳамидулла Дадабоев, "Боболаримизнинг юлдузлар илми" номли мақоласи, "Ёш куч" журнали 1991, 2-сон, 22 — 23-бетлар./

8. Удайчи — келган элчиларни ёки хон ҳузурига кириши лозим бўлган махсус шахсларни, хондан рухсат сўраб, подшоҳ турадиган охириги хонага кузатиб қўядиган сарой хизматкори.

183-бет

1. Руҳ — ислом дини ақидаларига кўра одам ўлгандан кейин, унинг руҳи шу одамнинг жисмини тарк этиб, учиб кетади. Хожа Самандар Термизий ҳам шу ақидага асосланиб, жангда ҳалок бўлганларнинг руҳи, лочин қуши каби, осмонга уча бошлайди, дейди.

2. Шаҳбоз — лочин қуши.

184-бет

1. Бу сўз диний, маънавий устоз-мураббий маъносига қўлланган бўлиб, машҳур шайх Баҳовуддин Нақшбандийнинг фахрий шарафли номидир.

2. Шашдар — тушунчасида "бемалол кириб келиш ва чиқиб кетиш учун йўл очиб бериш" маъноси ифодаланган. Шашдар нард ўйинидаги ҳолат

бўлиб, бир мухалиф ўз соққалари билан ўйин тахтасидаги олтита катагини ҳам банд этиб раҳиби соқаларининг ҳамма йўлларини бекитиб жилдирмай қўяди. Бу ифоданинг кўчма маъноси "ҳеч иложсиз қолиш" демакдир.

187-бет

1. Чачекта — Мурғобдан 60 км Шарқда, Балх билан Ҳиротни боғлаб турган катта карвон йўлида жойлашган шаҳарнинг номи. /Қаранг: Б. А. Аҳмедов, "История Балха", Тошкент, 1982, ст. 42-43/.
2. Маймана — Афғонистон ҳудудидаги Балхнинг ғарбида жойлашган вилоятнинг номи.

191-бет

1. Бу образли ифодада муаллиф оламни ёритувчи иккинчи соҳибқирон Субҳонқулихонни таърифлаш орқали оламга донг таратган биринчи соҳибқирон Амир Темур эканлигини муайянлаштирмоқда.
2. Жумодул-аввал ойн — бу ўрнида қуёш йили ҳисобида 22 декабрь — 21 январга тўғри келади.
3. Ҳомий — Бухоронинг жануби-шимолий томонида 10 км масофада жойлашган аҳоли яшайдиган қишлоқнинг номи.

192-бет

1. "Давр гўзалларининг юзи" жумласи образли ифода бўлиб, араб тилида қуёш аёллар жинсига мансуб бўлгани учун, муаллиф қуёшни гўзал маҳбубага қуёш юзидаги холга ўхшатмоқда.
2. Қуръон, 12-сура (Юсуф сураси), 84-оят.
3. Қоровул работи — Бухородан 40 — 45 км масофада Қарши йўлида жойлашган қишлоқнинг номи, ҳозирги Қоровулбозор темир йўл бекати.

193-бет

1. Бўзачи — Қоровул работининг рўпарасида жойлашган Бухоро билан Қарши йўлидаги қишлоқ.
2. Сафо ва Марва — Макка ёнидаги муқаддас тепаликлар номи.

194-бет

1. Қақир сардобаси — Бухоро ва Қарши йўлида Бўзачи қишлоғидан 15 — 16 км масофада жойлашган. Сардоба — қудуқ ёки сув ҳавзаси, усти ғишт билан гумбаз шаклида ёпилгани боис шамол эсиб турганлигидан унинг суви доим муздай бўлиб туради. Йуловчилар сардобанинг зинапояларидан тушиб муздек бўлиб турган сувдан ичишган.
2. Бу тасвирда образли ифода қўлланган бўлиб, қумри /қуш/нинг бўйнидаги игга монанд айланма қора ранги подшоҳ оти бошидаги юганга монанд этилмоқда. Муаллиф Хуррам Ҳожининг хонга бўлган чин садоқати ва итоаткорлигининг маъносини кучайтириш учун подшоҳ отининг юганини қумрининг бўйнибоғи сингари ўз бўйнига солди, яъни итоат, садоқат юганини ўз бўйнига солди демоқчи.

195-бет

1. Журғоти — бизнингча, қадимий Қарши шаҳри атрофидаги ёхуд бозорга яқин жойнинг номи бўлса керак.
2. Гужарот — Ҳиндистондаги Қатҳёвор ярим оролидаги ҳудуднинг номи. Бизнингча, муаллиф Хуррам Ҳожининг хонга бўлган садоқатини бургириб кўрсатиш мақсадида тасвирнинг муболага усулидан фойдаланиб, мазкур Ҳожини Қаршидаги Журғоти деган жойдан узоқ Ҳиндистоннинг Гужарот

деб номланган ҳудудигача ҳар хил матоҳлар билан тўлдирди демоқчи бўлса керак. /Муҳаммад Авфий Бухорий /1172 — 1177/ ўз юртидан Ҳиндистонга кетиб қолгач, бироз вақтдан сўнг, катта обрў-эътиборга молик бўлиб, шу ўлкада — Гужартода қозилик лавозимида ишлаган/.

3. Харвар /ботмон/ — оғирлик ўлчови, айнан маъноси "эшак юки" демакдир. Бир харвар — ботмон 10 пуд, 160 кг, бир эшак кўтарадиган юк. Бироқ М. Н. Осмонов "Синбаднома"нинг рус тилида қилган таржимасида берган изоҳида харвар Эронда оғирлик ўлчови бўлиб, тахминан 300 кг юкдир /Энциклопедия персидско-таджикской прозы, Душанбе, 1990, ст. 501/.

196-бет

1. Ҳақиқат — руҳий камолотга — ҳудоба эришув мақомининг биринчи босқичи ҳақидаги суфизм таълимоти.

2. Тариқат — руҳий камолотга — ҳудоба эришувнинг иккинчи босқичи ҳақидаги суфизм таълимоти.

197-бет

1. Бесутун — Эрондаги тоғнинг номи. Ахмонийлар сулоласидан бўлган Доро I /521 — 486/нинг машҳур ёзуви шу тоққа ўйиб ёзилган. Шу боис у бадий адабиётда Ширин топириғига биноан Фарҳод Бесутун тоғидан сут аригини қазиб ўтказиши, тоғнинг баланд қиррасида сут ариғи расмини нақш этиш ривотларининг яратилишига асос бўлган.

2. Флатон — Платон (Афлотун) қадимги юнон файласуфи.

201-бет

1. Фатҳобод — Бухоронинг Қарши дарвозасининг Шарқий томонида бир км масофада жойлашган қишлоқ номи.

2. Қорун — Қуръоннинг 28-сураси, 76-оятида тасвирланишича, Шарқда бениҳоят бойликка эга бўлган машҳур одамнинг исми. У шу қадар катта, бөҳисоб бойликка эга бўлганки, ҳатто дафинасининг калитларини кўтариб юриш учун бир жамоа кишиларни тайинлаган. Охири Мусо пайғамбарга ишонмагани, унга душманлик қилгани учун уни ер ютган.

204-бет

1. Тараб — Бухородан 20 — 30 км Хуросон йўлидаги қадимий қишлоқ.

205-бет

1. Ҳожи Маъсум мирохур муаллифга юртдош бўлиб, унинг тўла номи ҳожи Маъсум Мирохур сарой Термизийдир. У 1694 — 1695 йилларда Насаф /Қарши/ вилоятига ҳоким этиб тайинланади. Самандар Термизий ўз асари "Дастурул-мулук"ни шу йилларда тартиб берган.

207-бет

1. Нахшаб ойи — ривоятларга кўра сохта пайғамбар ибн Муқанна Нахшабнинг қудуғидан ойни чиқариб олгани сабаб у "Нахшаб ойи" номи билан машҳур бўлган ва бу ном форс-тожик шоирларининг шеърларида қўллайдиган энг яхши метафораси бўлиб қолган. Форс-тожик адабиётини мукамал билган Хожа Самандар Термизий ҳам бу аъёнани давом эттириб, ўз юртдоши Маъсум Термизийга Нахшаб ойини кўриш насиб этди, демоқчи.

210-бет

1. Ёри — Зарафшон дарёсининг ўнг қиргоғида жойлашган қишлоқ худудидаги қадимий қалъанинг номи.

211-бет

1. Тажнис — сўз ўйини, адабий санъат.

212-бет

1. Муҳаммад Ғиёсиддин "Ғиёс-ул-луғат" асарида бу тушунчани қуйидагича шарҳлаган: "Рамазон арабча рамаз сўзидан олинган бўлиб, куймоқ маъносини англатади, чунки рўза гуноҳларни куйдирадиган ой бўлгани боис шундай ном билан аташ маъқул деб топилган" /Бу фикр юлдузлар илми рисоласида батафсил, тўла, ишончли қилиб ёритилган./ /Биринчи китоб, Душанбе, 1987 йил, 377-бет/.

213-бет

1. Мирза Юсуф ўз хатида Хож Самандарни оловқалб адиб эканлигини, сўз санъати бобидаги юксак маҳоратини таъриф-тавсиф этмоқда.

2. Мусо — мусулмонларнинг нақл қилишларича, ўз кафтидан /қўлидан/ турли-туман мўъжизалар яратган эмиш.

3. Исо ўз нафаси билан ўликларни тирилтириш қобилиятига эга бўлганлигига ишора қилинмоқда.

4. Бу ўринда Юсуф ҳақидаги афсона ва ривоятларга ишора қилинмоқда. Юсуфнинг ўғай акалари оталари Яъқуб пайгамбарни алдаб, уни олиб чиқиб кетиб, қудуққа ташлаб, оталарига келиб, Юсуфни бури еди,— дейдилар ва бу фикрларининг исботи учун қонга беланган унинг куйлагини оталарига кўрсатадилар.

214-бет

1. Тамуз — Сурия ҳисоби бўйича ўнинчи ойнинг номи, июль ойига тўғри келади.

216-бет

1. Бу жумлада лафзий санъатининг сўз ўйинидан фойдаланилган бўлиб, муаллиф бир тушушча орқали икки маънони англатмоқда. Биринчиси, Юсуф ҳақидаги ривоятлар, дostonлардаги адабий тимсол Юсуф ўз атасини Яъқуб кўзининг нури эканлигига, иккинчисида образли ифода сифатида сўз чаманининг кўз нури деб таърифланаётган Мирзо Юсуфга эътибор жалб этилмоқда.

2. Мужавир — мазорни ўзига маскан қилиб олиб, садақа ҳисобида яшовчи художўй дарвеш.

3. Сўз — дурдонага, олтинга монанд этилмоқда.

218-бет

1. Абу Дардий — Муҳаммаднинг сафдошларидан бири бўлиб, пайгамбарнинг ҳамма юришларида иштирок этган. Унинг ҳаёти ҳақида аниқ маълумот йўқ, VII асрнинг 50-йилларида вафот этган.

2. Булутлар Кайковуси — Эрон мифологиясига тааллуқли бўлиб, қаёнийлар сулоласининг иккинчи подшоҳи. Адабий аъналарга кўра у булутлар подшоси тимсоли сифатида тасвирланади.

219-бет

1. Ривоятларда ва дostonларда тасвирланишича, Яъқуб сеvimли ўгли Юсуфдан ажралгандан сўнг, унинг ҳасратида йиғлай бериб, икки кўзи кўр бўлади, Зулайҳо Юсуфнинг ёқасини йиртиб унга туҳмат қилади, унинг оловли ишқида куйганлигидан ўзининг ёқаларини ҳам чок этади. Самандар мазкур тасвирда боққа кириб келган йигит билан Юсуфни қиёслайди, аммо гўзалликнинг тимсоли бўлган юзта Юсуфни ҳайратда қолдирган бу барно йигитнинг кимлигини айтмайди. Балки боғда юз кўрсатган гўзал, пок юзли йигит оллоҳнинг рамзий тимсолидир, балки ўз ҳамфиқри Мирза Юсуфдир, ёхуд хаёлий, рамзий тимсолдир. Куйида шу йигит халқни ғам-ҳасратдан холос этадиган бир китоб ёзишни Хожага эслатади.

220-бет

1. Тазарв — тустовуқ, қирғовул.
2. Ёсуман — хуш ҳидли оқ ва сариқ тусли гул /жасмин гули/.
3. Хўтан — Шарқий Туркистон, Хўтан мушки бутун Шарқда шуҳрат қозонган.
4. Маллоҳ — денгиз кемасининг боқарувчиси.

221-бет

1. Матлаъ — 1. Қуёшнинг чиқадиған жойи: 2. Шеърый сатрнинг аввалги икки мисраси.
2. Мақтаъ — шеърый сатрнинг охирги икки мисраси.
3. Лавҳи-боби-лавҳасида нур таратиб турган юз қитъаси бор. Мирза Юсуфнинг бу маълумоти инобатта олинса, Малехо Саманқандийнинг "Музаққир-ул-асҳоб" тазкирасининг ҳошиясида: "Хожа Самандар 1734 йилда Анисул-Фуқаро /Фуқаролар дўсти/ номли асарни ўз қўли билан ёзган" деган хабар рост эканлигига ишонч ҳосил мумкин.

222-бет

1. Ҳайдарийлар — бу ҳақда аниқ бир фикр айтиш қийин. Суннийлар нуқтаи назари бўйича шияларнинг суннийларга қарши исёни ҳақида бўлиши мумкин. Ҳайдар — тўртинчи халифа Алининг лақаби.
2. Ривоятлар ва қадимги афсоналарга кўра, одам қалбининг марказида бир қора нуқта (сувайдо) бор эмиш.

229-бет

1. Қўноқ — тариққа ўхшаган дон. Ундан ҳам зогора нони қилинади. Бироқ тариқнинг бошоғи сочилиб туради, қўноқнинг бошоғи худди кийим почасига, этакка ёпишиб, одамларни безор қиладиган ёлғон қўноқнинг бошоғига ўхшаш узунчоқ бўлади. Аммо дон сифатида экиладиган қўноқнинг узунчоқ бошоғи тўқ зич, сарғиш-оқ бўлади. Ҳозир бу дон экилмайди.

230-бет

1. Сунбула — юлдузлар буржи туркумининг олтинчиси бўлиб, уни араб тилида сунбула, форс тилида хуша, ўзбек тилида буғдой боши деб ҳам атайдилар. Бу қуёш йили ҳисобида 22 августдан 21 сентябрь кунларини ўз ичига олади. Аммо матндаги сунбула сўзи образли ифода бўлиб сўз ўйини сифатида /Қаранг, А. Фитратнинг адабиёт қондалари, Т., 1995, 76-бет/ икки маънода қўлланган. Биринчиси, бошоқ, яъни ёмғирнинг ёғмаганлиги, куннинг жазирама иссиғидан сомонга айланиб қолган буғдой

ва арпа бошоқлари ва иккинчиси, "Қари қиз" юлдузи туркуми назарда тутилмоқда. Чунки қурғоқчилик туфайли август ва сентябрь ойларида буғдой ва арпа пояларида самонга айланиб қолган бошоқдан бошқа бирор дон қолмаганлиги, осмонга учган ваҳм қуши — "Қари қиз" /Сунбула сурати қўлида буғдой бошоғини ушлаб турган қиз шаклида тасвирланганлиги сабаб уни "Қари қиз" юлдузи ҳам дейдилар/ юлдуз ерда сомонга айланиб қолган бошоқдан бошқа бирор дон кўрмади маъносида ифодаланмоқда.

237-бет

1. Қосид — хабарчи, элчи.
2. Айюб алайҳиссалом — ҳазрати Иброҳим авлоди, азоб-уқубатга бардош берган солиҳ одам /Инжил, Стогольм 1992, 359-бет, шу асар, Библия луғати 1-бет/. Мусулмонлар ривоятига кўра Айюб пайғамбар жуда оғир касалликка йўлиқиб, қуртларга ем бўлиб турганида ҳам, бу оғир жазо Оллоҳдан эканлигини англаб, зорланмай, товуш чиқармай, сабр-тоқат қилиб бош эгиб ўтиради. /Қаранг: Қуръон, 38-сура, 41 — 44-оятлар, 21-сура, 84-оят/ Хожа Самандар бу жазо ҳам худо Ёқубга насиб этган жазоси эканлигини ва унинг Айюб алайҳиссаломдек сабр қилишни ойдинлаштирмоқда.

240-бет

1. Бадъ — гузал, нафис маъносида.
2. Ботини — ичи, кўнгли, зоҳирнинг зидди маъносида.
3. Миср — Миср Азийий, "Юсуф ва Зулайҳо" достонидаги тимсол. Зулайҳонинг эри Миср шоҳи Райёнинг вазири шеърда образли ифода сифатида азизликни /қозилик мансабини/ андиша қилмади, маъносида қўлланган.
4. Асар матнида "хонидан" деб ёзилган сўз "дастурхонидан" маъносида қўлланмоқда. Дастурхон олиҳимматлиликнинг тимсоли бўлганлиги боис асар муаллифи: "Қози Баъдеда олиҳимматлиликдан нишона йўқ эди",— демоқчи.

241-бет

1. Карк — говмиш ёки филмонанд ҳайвон, Ҳиндистонда Генда деб номланади.

242-бет

1. Олуд — қорилган, суртилган, аралашган маъносида.

243-бет

1. Капсан /кесан/ — хирмон кўтарилган пайтда сотиладиган ғалладан олинадиган ҳақ.

244-бет

1. Қуръон, 6-сура, 94-оят /Аллоуддин Мансур таржимаси, Т., 1992 йил/.
2. Қуръон, 18-сура, 78-оят.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши. Жаббор Эсонов	3
Дастур ул-мулук	59
<i>Биринчи фасл. Адолат ҳақида</i>	<i>62</i>
<i>Иккинчи фасл. Жасорат ҳақида</i>	<i>67</i>
<i>Учинчи фасл. Мулозимларга муносабат ҳақида</i>	<i>71</i>
<i>Тўртинчи фасл. Мулозим сақлаш ҳақида</i>	<i>73</i>
<i>Бешинчи фасл. Юмшоқ табиатлилиқ ва сабр-қаноат ҳақида</i>	<i>76</i>
<i>Олтинчи фасл. Элчининг сифати ҳақида</i>	<i>80</i>
<i>Еттинчи фасл. Душман сўзига ишонмаслиқ ҳақида</i>	<i>81</i>
<i>Саққизинчи фасл. Маслаҳатнинг фойдаси ҳақида</i>	<i>83</i>
<i>Туққизинчи фасл. Подшоҳ марҳаматидан мағрур бўлмаслиқ ҳақида</i>	<i>87</i>
<i>Ўнинчи фасл. Вазир ҳақида</i>	<i>91</i>
<i>Ўн биринчи фасл. Ҳайлаб гапириш ҳақида</i>	<i>94</i>
<i>Ўн иккинчи фасл. Ёмон одамлардан сақланиш ҳақида</i>	<i>98</i>
<i>Ўн учинчи фасл. Ҳасаднинг зарари ҳақида</i>	<i>103</i>
<i>Ўн тўртинчи фасл. Сабр-тоқатнинг натижаси ҳақида</i>	<i>104</i>
<i>Ўн бешинчи фасл. Худога ишониш, умид қилиш ҳақида</i>	<i>105</i>
<i>Ўн олтинчи фасл. Қариларнинг ёшларга насиҳати ҳақида</i>	<i>109</i>
<i>Ўн еттинчи фасл. Сафарнинг натижаси ҳақида</i>	<i>113</i>
<i>Ўн саққизинчи фасл. Сафарнинг манъ этилиши ҳақида</i>	<i>115</i>
<i>Ўн туққизинчи фасл. Қарилиқ ҳақида</i>	<i>117</i>
<i>Йигирманчи фасл. Ишқ ҳақида</i>	<i>119</i>
<i>Йигирма биринчи фасл. Давр тонги ёришиб, салтанатнинг жаҳонбинлиқ насими тоза ва хушбўй ҳидларини таратиш билан хилофат тахтида курунган офтоб (Субҳонқулихон) ўзининг қудратли нуруни соча бошлаганидан кейин юз берган воқеалар тўғрисида</i>	<i>123</i>
<i>Мулоқотлар</i>	<i>211</i>
<i>Йигирма иккинчи фасл. Дунёнинг бевафолиги ҳақида</i>	<i>242</i>
<i>"Дастур ул-мулук" асари ва унинг таржимаси. Аҳмад Абдуллаев</i>	<i>247</i>
<i>Изоҳлар</i>	<i>251</i>

Адабий-бадиий нашр

Хожа Самандар Термизий

ДАСТУР УЛ-МУЛУК

(Подшоҳларга қўлланма)

Муҳаррир *Усмон Қўчқор*
Рассом *Т. Герасимова*
Расмлар муҳаррири *А. Кива*
Техн. муҳаррир *Т. Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Собирова*

ИБ 5589

Босмахонага 02.04.97да берилди. Босишга 15.05.97да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32. 2-нав босмахона қоғози. Тип Таймс гарнитура. офсет босма. 14,28 шартли босма тобоқ. 16,0 нашр босма тобоғи. Жами 10000 нусха. 1545 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 7-97 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси. 700083, Тошкент шаҳри, "Буюк Турон" кўчаси, 41 уй.